

**СЎЗ САНЪАТИ
ХАЛҚАРО ЖУРНАЛИ
4 ЖИЛД, 2 СОН**

**МЕЖДУНАРОДНЫЙ ЖУРНАЛ
ИСКУССТВО СЛОВА
ТОМ 4, НОМЕР 2**

**INTERNATIONAL JOURNAL
OF WORD ART
VOLUME 4, ISSUE 2**



Бош муҳаррир:

Холбеков Муҳаммаджон

ф.ф.д., профессор (Ўзбекистон)

Бош муҳаррир ўринбосари:

Тўхтасинов Илҳом

ф.ф.д., доцент (Ўзбекистон)

Таҳрир хайъати:

Назаров Бахтиёр

академик. (Ўзбекистон)

Якуб Умарўгли

ф.ф.д., профессор (Туркия)

Алмаз Улви Биннатова

ф.ф.д., профессор (Озарбайжон)

Бокиева Гуландом

ф.ф.д., профессор (Ўзбекистон)

Миннуллин Ким

ф.ф.д., профессор (Татаристон)

Махмудов Низомиддин

ф.ф.д., профессор (Ўзбекистон)

Керимов Исмаил

ф.ф.д., профессор (Россия)

Жўраев Маматкул

ф.ф.д., профессор (Ўзбекистон)

Куренов Рахыммамед

к.ф.н. (Туркменистон)

Кристофер Жеймс Форт

Мичиган университети (АҚШ)

Умархўжаев Мухтор

ф.ф.д., профессор (Ўзбекистон)

Мирзаев Ибодулло

ф.ф.д., профессор (Ўзбекистон)

Болтабоев Ҳамидулла

ф.ф.д., профессор (Ўзбекистон)

Дўстмухаммедов Хуршид

ф.ф.д., профессор (Ўзбекистон)

Лиходзиевский А.С.

ф.ф.д., профессор (Ўзбекистон)

Сиддикова Ирода

ф.ф.д., профессор (Ўзбекистон)

Шиукашвили Тамар

ф.ф.д. (Грузия)

Юсупов Ойбек

масбул котиб, доцент (Ўзбекистон)

Главный редактор:

Холбеков Муҳаммаджон

д.ф.н., профессор (Ўзбекистон)

Заместитель главного редактора:

Тухтасинов Илҳом

к.ф.н., доцент (Ўзбекистон)

Редакционная коллегия:

Назаров Бахтиёр

академик. (Ўзбекистон)

Якуб Умар оглы

д.ф.н., профессор (Туркия)

Алмаз Улви Биннатова

д.ф.н., профессор (Азербайджан)

Бакиева Гуландом

д.ф.н., профессор (Ўзбекистон)

Миннуллин Ким

д.ф.н., профессор (Татарстан)

Махмудов Низомиддин

д.ф.н., профессор (Ўзбекистон)

Керимов Исмаил

д.ф.н., профессор (Россия)

Джураев Маматкул

д.ф.н., профессор (Ўзбекистон)

Куренов Рахыммамед

к.ф.н. (Туркменистон)

Кристофер Джеймс Форт

Университет Мичигана (США)

Умархаджаев Мухтар

д.ф.н., профессор (Ўзбекистон)

Мирзаев Ибодулло

д.ф.н., профессор (Ўзбекистон)

Балтабоев Ҳамидулла

д.ф.н., профессор (Ўзбекистон)

Дўстмухаммедов Хуршид

д.ф.н., профессор (Ўзбекистон)

Лиходзиевский А.С.

д.ф.н., профессор (Ўзбекистон)

Сиддикова Ирода

д.ф.н., профессор (Ўзбекистон)

Шиукашвили Тамар

д.ф.н. (Грузия)

Юсупов Ойбек

отв. секретарь, доцент (Ўзбекистон)

Editor in Chief:

Kholbekov Muhammadjan

Doc. of philol. sci., prof. (Uzbekistan)

Deputy Chief Editor

Tuhtasinov Ilhom

Ph.D. Ass. Prof. (Uzbekistan)

Editorial Board:

Bakhtiyor Nazarov

academician. (Uzbekistan)

Yakub Umarogli

Doc. of philol. sci., prof. (Turkey)

Almaz Ulvi Binnatova

Doc. of philol. sci., prof. (Azerbaijan)

Bakieva Gulandom

Doc. of philol. sci., prof. (Uzbekistan)

Minnulin Kim

Doc. of philol. sci., prof. (Tatarstan)

Mahmudov Nizomiddin

Doc. of philol. sci., prof. (Uzbekistan)

Kerimov Ismail

Doc. of philol. sci., prof. (Russia)

Juraev Mamatkul

Doc. of philol. sci., prof. (Uzbekistan)

Kurenov Rakhimmamed

Ph.D. Ass. Prof. (Turkmenistan)

Christopher James Fort

University of Michigan (USA)

Umarkhodjaev Mukhtar

Doc. of philol. sci., prof. (Uzbekistan)

Mirzaev Ibodulla

Doc. of philol. sci., prof. (Uzbekistan)

Boltaboev Hamidulla

Doc. of philol. sci., prof. (Uzbekistan)

Dustmuhammedov Khurshid

Doc. of philol. sci., prof. (Uzbekistan)

Lixodzievsky A.S.

Doc. of philol. sci., prof. (Uzbekistan)

Siddiqova Iroda

Doc. of philol. sci., prof. (Uzbekistan)

Shiukashvili Tamar

Doc. of philol. sci. (Georgia)

Yusupov Oybek

Ass. prof. (Uzbekistan) - Senior Secretary

МУНДАРИЖА \ СОДЕРЖАНИЕ \ CONTENT


83. Dilorom Nigmatovna Yuldasheva, Gulchehra Hamzayevna Ortiqova HARAKAT TARZI SHAKLLARI – O‘ZBEKONA NUTQ KO‘RKI.....	5
84. Хатамова Дилфуза Абдувахобовна, Алтундаг Мохигул Жамолдин қизи TARJIMADA EKVALENTLIK.....	14
85. Bayonxanova Iroda Furkatovna KOREYS TILIDA SOMATIK FRAZELOGIZMLARNING IFODA MA’NOSIGA KO‘RA TURLARI.....	21
86. Сиддикова Ирода Абдузухуровна, Карабаева Барно Бобир қизи КОГНИТИВНО-СЕМАНТИЧЕСКАЯ ПРИРОДА ГЛАГОЛОВ ЗРИТЕЛЬНОГО ВОСПРИЯТИЯ В АНГЛИЙСКОМ И РУССКОМ ЯЗЫКАХ.....	26
87. Khodjakulova Feruza Rustamovna LEXICAL AND CULTURAL ASPECTS OF TERMS IN ENGLISH AND UZBEK LANGUAGES.....	34
88. Soliyeva Malika Abduzuhurovna, Xolboeva Dildora Baxtiyorovna INGLIZ VA O‘ZBEK TILLARIDA BIZNES TURIZM LEKSIKASINIG SEMANTIK XUSUSIYATLARI.....	38
89. Нартаева Мухайё Бахтиёровна СТОМАТОЛОГИЯГА ОИД ТЕРМИНЛАРНИНГ ПРАГМАЛИНГВИСТИК АСПЕКТИ.....	48
90. Бекбергенова Зияда Утеповна ЭПИК ТАЛҚИНДА ИККИ ОВОЗЛИ НУТҚНИ ИФОДАЛАШ НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ.....	56
91. G‘aniyeva Dildora Azizovna, Turdiyeva Gulmira Akramjonovna HIS-HAYAJONNI IFODALOVCHI BIRLIKLAR MILLIY XARAKTER VA MILLIY MENTALITET MAHSULI SIFATIDA.....	65
92. Мусаева Шахло Қудратовна ЁНДОШ ПРОТОТИП ОБРАЗ АСОСИДА ЯРАТИЛГАН ҚИССА.....	71
93. Axmedov Umidjon Usubovich НОМИНАСИЯ ЖАРАЁНИНГ ҲОЗИРГИ ТИЛШУНОСЛИҚДАГИ ТАЛҚИНИ МАСАЛАСИ.....	75
94. Xalova Maftuna Abdusalamovna ISTIQLOL DAVRI SHE’RIYATIDA AYOLLAR OBRAZI.....	81
95. Хўжақулов Сирожиддин Холмахматович XX АСР БОШЛАРИ ЖАДИД АДАБИЁТИДА ЛИРИК ЖАНРЛАРНИНГ ЭВРИЛИШ МАСАЛАСИ ВА УНИНГ АЙРИМ МОДЕРНИСТИК ТАМОЙИЛЛАРИ.....	86
96. Otayorova Umida Bolibek qizi “SADDI ISKANDARIY” DOSTONIDAGI HIKOYATLARNING ORIFONA TALQINI.....	95

97. Kodirova Shaxnoza Abdurahmonovna MADANIYATLARARO MULOQOT JARAYONIDA MULOQOTNING NOVERBAL VOSITALARNING GENDER XUSUSIYATLARI TALQINI (YAPON TILI MISOLIDA).....	103
98. Самиева Сайёра Неъматовна ИНГЛИЗ ТИЛИНИ ЎҚИТИШДА ГРАММАТИК КОМПЕТЕНЦИЯНИ РИВОЖЛАНТИРИШДА БАЪЗИ ТИЛЛАРАРО ҚИЙИНЧИЛИКЛАР ВА УЛАРНИ БАРТАРАФ ЭТИШ УСУЛЛАРИ.....	110
99. Berdibayev Ulug‘bek Soatboy o‘g‘li IBROYIM YUSUPOV IJODIDA LIRIK QAHRAMON KECHINMALARINING BADIY AKSI.....	117
100. Qarshiyeva Mahbuba Abduvali qizi “HAYRAT”DAN ORTAR HAYRATIM.....	122
101. Umida Yuldosheva FIKRLAR TASVIRI*.....	130

СЎЗ САНЪАТИ ХАЛҚАРО ЖУРНАЛИ МЕЖДУНАРОДНЫЙ ЖУРНАЛ ИСКУССТВО СЛОВА INTERNATIONAL JOURNAL OF WORD ART

Dilorom Nigmatovna Yuldasheva,
Buxoro davlat universiteti o'zbek tilshunosligi
kafedrası professori, pedagogika fanlari nomzodi
Gulchehra Hamzayevna Ortiqova,
Buxoro davlat universiteti o'zbek tilshunosligi
kafedrası magistranti

HARAKAT TARZI SHAKLLARI – O'ZBEKONA NUTQ KO'RKI

 <http://dx.doi.org/10.26739/2181-9297-2021-2-83>

ANNOTATSIYA

O'zbek tili o'zining ko'p asrlık tarixi, so'zga boyligi, ma'no serjiloligi hamda mavjud durdonalari bilan dunyo yuzini ko'rgan tillardan hisoblanadi. Bu tilning shunday ifoda xosliklari ham borki, ularni boshqa hech bir tilda bu tarzda ixcham va go'zal ifodalab bolmaydi.

O'zbek tilshunosligida fe'llarning harakat tarzi shakllari orqali ish-harakat va holatning bajarilish davri (boshlanishi, vaqti-vaqti bilan yoki muntazam davomiyligi, to'la yoki to'kis tugallanganligi), tarzi (tezligi, imkoniyati) yoki bajaruvchining ish-harakat va holatga turlicha munosabati (xayrixohligi, manfaati) kabi qo'shimcha ma'nolar ifodalanadi. Nutqning barcha uslublarida foydalanish mumkin bo'lgan ushbu til hodisasi muayyan ifodaning o'ziga xos ma'no qirralarini ochib berish uchun xizmat qila oladi.

Maqolada bir necha harakat tarzi shakllarining turli ma'no tovlanishlari badiiy asar qahramonlari nutqi misolida yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: ko'makchi fe'l, o'z ma'no, qo'shimcha ma'no, vid kategoriyasi, harakat-holatning bajarilish davri, harakat-holatning bajarilish tarsi

Дилором Нигматовна Юлдашева,
профессор кафедры узбекского языкознания
Бухарского государственного университета,
кандидат педагогических наук.

Гульчехра Хамзаевна Ортыкова,
Магистрант кафедры узбекского языкознания
Бухарского государственного университета

ФОРМЫ ДВИЖЕНИЯ - УЗБЕКСКАЯ РЕЧЬ КРАСОТА

АННОТАЦИЯ

Узбекский язык – один из языков, повидавших мир с его многовековой историей, богатством слов, богатством смысла и существующими шедеврами. Он также обладает выразительными чертами, которые невозможно выразить лаконично и красиво на любом другом языке.

В узбекской лингвистике период действия (начало, периодическая или регулярная продолжительность, полное или полное завершение), стиль (скорость, способность) или действие исполнителя через формы действия глаголов и дополнительных значений, таких как различное отношение к ситуации (доброжелательность, интерес). Этот лингвистический феномен, который может использоваться во всех формах речи, может служить для выявления конкретных семантических аспектов конкретного выражения.

В статье показаны разные значения нескольких форм действия в речи главных героев произведения искусства.

Ключевые слова: вспомогательный глагол, собственное значение, дополнительное значение, категория *vid*, период действия-исполнения, тары действие-исполнение

Dilorom Nigmatovna Yuldasheva,

Professor of the Department of Uzbek Linguistics
of the Bukhara State University, candidate of
Pedagogical Sciences

Gulchekhra Khamzaevna Ortykova,

Master's student of the Department of
Uzbek Linguistics Bukhara State University

FORMS OF MOTION - UZBEK SPEECH BEAUTY

ANNOTATION

The Uzbek language is one of the languages that have seen the world with its centuries-old history, richness of words, richness of meaning and existing masterpieces. It also has expressive features that cannot be expressed succinctly and beautifully in any other language.

In Uzbek linguistics, the period of action (beginning, periodic or regular duration, full or complete completion), style (speed, ability) or the action of the performer through the forms of action of verbs and additional meanings, such as a different attitude to the situation (benevolence, interest). This linguistic phenomenon, which can be used in all forms of speech, can serve to identify specific semantic aspects of a particular expression.

The article shows the different meanings of several forms of action in the speech of the main characters of a work of art.

Keywords: auxiliary verb, proper meaning, additional meaning, *vid* category, validity-performance period, action-performance containers

Har bir millatning yashash tarzi, milliy urf-odat, qadriyatlarini, insonlarining o'zaro hamda turli voqea-hodisalarga munosabati, ruhiyati, xatti-harakatlari tarzi, umuman, xalqning bor bo'y-basti, avvalo, uning ona tilida aks etadi. Bunday o'ziga xoslik har bir tilda o'ziga xos tarzda ifodalanadi. Kishilik jamiyatida insonlar tildan, asosan, kommunikativ birlik sifatida foydalanadilar. Zero, til nutqiy muloqot (diskurs) deb ataladigan, mohiyatan kishilarning o'zaro fikr almashinish jarayoni bo'lgan yaxlitlik uchun asosiy vositadir [6].

Tilda shunday ifoda xosliklar bo'ladiki, ular faqat shu til nutqidagina o'z imkoniyatlarini to'la namoyon etadi. Masalan, ingliz tilida iboraviy fe'llar, rus tilida urg'uning so'z yasash xususiyatlari, rod va vid kategoriyalarini shu tillarning oziga xos nutq imkoniyatlari sifatida baholash mumkin. Negaki, ushbu til hodisalari orqali ifodalanuvchi nutq imkoniyatlarini boshqa tillarda to'laligicha aks ettirishning imkoni yo'q.

O'zbek tili ham o'zining so'zga boyligi, so'zda ma'no qirralarining betakrorligi, o'zining takrorlanmas ibora, maqol, hikmatli so'zlari bilan boshqa tillardan ajralib turadi. Tilimizda xalqimizga xos his-tuyg'ular, tushuncha va tasavvurlar, urf-odat hamda an'analar chuqur aks etgan. Tilimizdagi hayo, ibo, andisha, oriyat, nomus, mehr-oqibat degan so'zlarni boshqa tillarga aynan tarjima qilib bo'lmaydi. Ularni faqat o'zbek tili orqali ifoda etish mumkin.

Shuningdek, nutqimizda faol qo‘llanuvchi harakat tarzi shakllari flektiv tillarda mavjud bo‘lmagan o‘ziga xos nutq ifodasi hisoblanadi. To‘g‘ri, rus tilidan o‘zbek tiliga tarjima ishlarida rus tiliga xos bo‘lgan vid kategoriyasi o‘zbek tilida harakat tarzi shakllari orqali ifodalanadi. Ammo shuni e‘tirof etish kerakki, vid kategoriyasi orqali ifodalanuvchi ma‘nolarini o‘zbek tilida to‘la ifodalay olinmagani kabi harakat tarzi shakllarini ham vid kategoriyasida aynan ifodalab bo‘lmaydi. Harakat tarzi shakllari vid kategoriyasiga nisbatan semantik jihatdan boyroq hodisa. Chunki harakat tarzi shakllari vid kategoriyasidek nafaqat tugallanganlik yoki takroriylik, balki davomiylik, qodirlik, sinash, kutilmaganlik, boshlanish, bir marta bajarish kabi bir qator qo‘shimcha ma‘nolarni ham ifodalay olish xususiyatiga ega. Buni o‘zbek va rus tillarida birgina aytmoq fe‘lini qiyoslash orqali isbotlash mumkin. Masalan,

O‘zbek tilida	Rus tilida
aytdi	сказал(а)
aytib qo‘ydi	сказал(а)
ayta boshladi	начал говорить
ayta oldi	смог сказать
aytib berdi	рассказал(а)
aytib soldi	сказал(а)
aytib ko‘rdi	сказал(а)
aytib chiqdi	сказал(а)
aytib o‘tdi	упомянул(а)
aytib turdi	пересказывал(а)
aytib tashladi	сказал(а)
aytib bo‘ldi	рассказал(а)

Jadvaldan ko‘rib turibdiki, ruscha fe‘llardagi совершенный va несовершенный вид shakllari orqali yuqoridagi ma‘nolarning hammasini ham yuzaga chiqarib bo‘lmaydi. To‘g‘ri, biror matn o‘zbek tilidan rus tiliga tarjima qilinganda tarjimon ushbu ma‘nolarning barchasini imkon qadar ifodalashga harakat qiladi, ammo bunda vid kategoriyasining o‘zi yetarli bo‘lmaganligi uchun tilning boshqa turli vositalaridan foydalaniladi. Masalan, Akbar bugun barcha ko‘rgan-bilganlarini aytib oldi – Акбар сумел рассказать все, что он видел, как только представился шанс.

O‘zbek tilida ravishdoshning -(i)b shaklidagi fe‘l bilan birikib kelgan **olmoq** ko‘makchi fe‘li harakat-holatning tez va oson, to‘la bajarilganlik ma‘nosini ifodalaydi. Gap mazmunidan esa harakat-holatning nutq vaziyatidan foydalangan holda bajaruvchi manfaati tomon yo‘nalish (o‘zi uchun, o‘z foydasiga) ma‘nosini ham anglash mumkin. Ushbu qo‘shimcha ma‘nolarni nutqda birgina oldi ko‘makchi fe‘li orqali ifodalash ushbu mazmundagi gapning rus tilida berilishi bilan qiyoslaganda shu tilning ifoda ko‘rki hisoblanadi, albatta.

Quyida o‘zbek tilida ayrim ko‘makchi fe‘llarning turli qo‘shimcha ma‘nolari hamda ularning izohiga misollar yordamida to‘xtalamiz. Masalan, Kimsan akam bobom bilan xayrlashayotganida ham ikki ko‘zini mendan uzmad, shu topda Oqsoqolniyam **yomon ko‘rib ketdim**. U Kimsan akamni **quchoqlab oldi**. Ha deganda **bo‘shata qolmaydi** [5].

Matnda qo‘llanilgan harakat tarzi shakllari haqida so‘z yuritishdan oldin, keling, ushbu matnni ko‘makchi fe‘llarsiz, ya‘ni faqatgina yetakchi fe‘llarni keltirish bilan takrorlaymiz: Kimsan akam bobom bilan xayrlashayotganida ham ikki ko‘zini mendan uzmad, shu topda Oqsoqolniyam **yomon ko‘rdim**. U Kimsan akamni **quchoqladi**. Ha deganda **bo‘shatmaydi**. Guvohi bo‘lganimizdek, matndan ko‘makchi fe‘llarni bemalol tushirib qoldirish mumkin. Biroq bunday holatda harakat-holat va harakat bajaruvchisi haqidagi turli belgi-xususiyatlar to‘la anglashilmay qolinadi.

Yomon ko‘rib ketdim harakat tarzi shaklida **ketdim** ko‘makchi fe‘li nafaqat harakat-holatning to‘la bajarilganlik, balki me‘yordan ortiq darajada ekanligini ifodalaydi. Ya‘ni asar qahramoni Robiya o‘zining ko‘ngil qo‘ygan insonining jangga ketishi oldidan u bilan bir lahza bo‘lsa-da

yuzma yuz turishi, biror og'iz so'z bilan suhbatlashishi uchun yo'l bermayotgan oqsoqolni negadir juda yomon ko'rganini aytadi. Robiya oqsoqolni avvaldan yomon ko'rmagan, balki shu paytning o'zida, shu bilan birga, me'yordan ortiq darajada yomon ko'rgan. Hamda ushbu ma'nolarni ifodalashda o'z nutqida ketdim ko'makchi fe'lidan foydalangan. Keyingi gapda oqsoqol nega Robiyaga yomon ko'rinib qolgani izohlanadi. Quchoqlab oldi harakat tarzi shaklida **oldi** ko'makchi fe'li ish-harakatning to'la bajarilganlik ma'nosi bilan birga bajaruvchining kuchli istak-xohishi bilan me'yordan ortiq amalga oshirilganlik ma'nolarini ifodalaydi. Ya'ni oqsoqolning ham Kimsanni urushga ketish oldidan to'yib bag'riga bosish istagi bildirilgan. Keyingi o'rinda qo'llangan bo'shata qolmaydi harakat tarzi shaklida **qolmoq** ko'makchi fe'li orqali ish-harakat bajarilishida boshqa shaxsning xayrixohligi ma'nosi anglashiladi. Ya'ni Robiya nutqida keltirilayotgan ushbu ko'makchi fe'li orqali uning oqsoqol Kimsan akani tezroq bo'shatishini xohlashi anglashiladi. Ingliz yoki rus tillarida ushbu jumla mazmunini ifodalash uchun I wish yoki Я бы хотел birikmalarini keltirishga to'g'ri keladi. Biroq o'zbek tilida, qolaversa, qiz bola nutqida bu tarzda birliklarni keltirish milliy qadriyatlarimizga munosib kelmaydi. Fikrning aytilishi kerak bo'lgan, ammo ayrim istak-xohish, g'azab, narat, quvonch, o'kinch kabi hislarni ifodalash uchun so'z qo'llash joiz bo'lmagan mana shunday pallalarda nutqimizda ko'makchi fe'llar juda qo'l keladi. Bunday so'zlar nutqimizda shaklan sodda va ixchamlik, mazmunan rang-baranglikni ta'minlaydi.

Masalan, Odamzodning qonida g'alati adolatsizliklar bo'ladi. Begonalardagi o'zgarishni darrov sezasiz-u, yaqin odamingizga e'tibor bermaysiz. Xuddi ota-onangizni birov sizga **bog'lab berib qo'ygandek**. Go'yo ular siz uchun abadiy yashashi shartdek. Oyim **keksayib qolganini**, sochlari **oqarib ketganini**, qovoqlari salqib, yuzi yillab to'shakka yopishib yotgan odamdek sarg'imtil zahil tusga kirganini endi payqadim [5].

Nutqimizda ba'zan bir vaqtning o'zida bir emas ikki ko'makchi fe'lining o'z mustaqil ma'nosini yo'qotib, biri ikkinchisini inkor etmagan holda o'zidan oldin qo'llanuvchi yetakchi fe'lining turli xil qo'shimcha ma'nolarini anglatishi hodisasi ham mavjud. Keltirilgan parcha matnida bog'lab berib qo'ymoq harakat tarzi shaklida ushbu hodisa kuzatiladi. **Berib** ko'makchi fe'li harakat-holatning to'la bajarilishi ma'nosi bilan birga o'zga uchun bajarilishi (o'zga manfaatiga yo'nalishi) ma'nosini, **qo'ymoq** ko'makchi fe'li esa harakatning to'liq bajarilishi va buning natijasida holatning yuzaga kelishi ma'nosini ifodalaydi. Ya'ni bog'lab berib qo'ymoq harakat tarzi shakli orqali kimdir ota-onani doim farzandi bilan birga bo'lishini ta'minlashi hamda shu holatni bir umr saqlab qolishi ma'nolari anglashiladi. Bu ma'nolarga matn mazmunidan kelib chiqib bajaruvchining o'z xatti-harakatidan norozilik, achchiqlanish ma'nolarini ham anglash mumkin.

Birgina ko'makchi fe'li turli o'rinlarda turli xil qo'shimcha ma'nolarni ifodalashi mumkin. Buni ko'rib o'tganimiz, bo'shata qolsaydi hamda keksayib qolmoq harakat tarzi shakllari tarkibidagi **qolmoq** ko'makchi fe'li misolida kuzatishimiz mumkin. Birida ish-harakat bajarilishida boshqa shaxsning xayrixohligi ma'nosi anglashilsa, ikkinchisida harakatning bajarilishi natijasida holatga o'tishi, ya'ni onaning keksalik holatiga tushishi ifodalanadi.

Birinchi va ikkinchi parcha matnlarida qo'llangan yomon ko'rib ketdim hamda oqarib ketgan harakat tarzi shakllari tarkibidagi **ketmoq** ko'makchi fe'lining ham ma'no anglatishda sezilarli farqni kuzatish mumkin. Ya'ni har ikki misolda ham ushbu ko'makchi fe'li harakat-holatning me'yordan ortiq darajada ekanligini ifodalaydi, ammo oqarib ketmoq birikuvida mavjud bo'lgan holatning saqlanib qolishi ma'nosi yomon ko'rib ketdim birikuvida mavjud emas. Ya'ni Robiya oqsoqolni faqatgina bir muddat juda yomon ko'rди, xolos. Agar ushbu birikma yomon ko'rib qoldim tarzida qo'llanganda, ushbu mazmunni anglashimiz mumkin edi. Biroq asar qahramoni tilidan aynan yomon ko'rib ketdim harakat tarzi shakli o'rinli tanlab aytilgan, chunki ushbu vaziyatda oqsoqolning bunday xatti-harakati kishining yomon ko'rib qolishi uchun sabab bo'lolmas edi. 2-misolda esa asar qahramoni Muzaffarning anchadan buyon razm solmagan onasining sochlari oqarishi bir muddatli holat emas, balki bir umrli keksalik g'am-tashvishlari belgisi edi.

Harakat tarzi shakllari o'zining ixcham shakli hamda keng ma'no doirasiga egalik xususiyati bilan nutqning barcha uslublarida birdek qo'llana oladi. Ayniqsa, inson ruhiyati bilan bevosita

bog'liq bo'lgan she'riyatda harakat tarzi shakllari orqali bir-biridan go'zal, mazmundor misralarni yuzaga keltirish mumkin.

O'zining qisqagina umri davomida butun o'zbek xalqining ko'nglidan joy ola bilgan "...yuragi xalq yuragi bilan hamohang uradi"gan shoir Muhammad Yusuf she'riyatida ham misralar qimmatini oshirishda harakat tarzi shakllarining alohida o'rni bor. Shoirning ushbu til birliklarining har biridan o'z o'rnida mahorat bilan foydalana olgani lirik qahramon his-tuyg'ularini kitobxon qalbiga o'z holicha yetib borishida muhim rol o'ynaydi.

Muhabbat, ey go'zal iztirob,
Ey ko'hna dard, ey ko'hna tuyg'u.
Ko'kragimga qo'lingni tirab,
Yuragimni **to'kib qo'yding**-ku.

Qancha ko'zlar menga zor edi,
Na g'am, na anduhim bor edi.
Qushday yengil ruhim bor edi,
Chok-chokidan **so'kib qo'yding**-ku.

Ne qilarding menga tegib sen,
Yengilmagan edim — yengib sen,
Boshlarimni yerga egib sen.
Qomatimni **bukib qo'yding**-ku.

Sen men uchun bir xayol eding,
Yaxshi bor yo yaxshi qol eding,
Jon kerakmi — mana ol endi,
Qiynar bo'lsang **qiynab to'yding**-ku.

Bilmam, nima edi maqsading:
Menga bir juft guling asrading,
Birin otin Kumush atading,
Birin ismin **Zaynab qo'yding**-ku!

Muhabbat, ey go'zal iztirob,
Ko'chang kezdim sarson, dovdirab,
Yuzlarimga yuzlaring tirab,
Ko'zlarimni **boylab qo'yding**-ku!. (M.Yusuf, "Muhabbat" she'ridan)

Ushbu she'rda bandlararo qofiya vazifasida qo'llangan to'kib qo'yding, so'kib qo'yding, bukib qo'yding, boylab qo'yding harakat tarzi shakllari tarkibida **qo'ymoq** ko'makchi fe'li kutilmaganlik, tez va oson bajarilishi hamda bajarilgan ish-harakat natijasida holatning yuzaga kelishi ma'nolarini ifodalaydi. Ya'ni muhabbat deb atalmish eng ko'hna iztirob kutilmaganda lirik qahramon yuragini osonlikcha to'kkani, qushday yengil ruhini chok-chokidan so'kkani, boshini egib, qomatini bukkani hamda ko'zlarini boylaganidan ruhan ezilmoqda.

She'rning to'rtinchi hamda beshinchi bandlari tarkibidagi qiynab to'yding, Zaynab qo'yding birikmalarini harakat tarzi shaklida o'rganolmaymiz. Chunki ushbu birikmalar shaklan harakat tarzi shakllariga o'xshasa-da, mazmunan har biri o'z mustaqil ma'nosiga ega bo'lgan alohida-alohida so'z hisoblanadi. Aniqroq aytadigan bo'lsak, harakat tarzi shakllarida ko'makchi fe'l o'zi bog'lanib kelgan ravishdosh shaklidagi yetakchi fe'ldan anglashilgan ish-harakatning bajarilish tarzini ifodalasa, ushbu birikmalarda ravishdosh shaklidagi so'z qanday?, qay holda? So'roqlariga javob bo'lib, o'zi bog'langan fe'lning tarzi ma'nosini ifodalaydi.

Qo'ymoq ko'makchi fe'li ko'p hollarda kutilmaganlik, ish-harakat natijasida holatning yuzaga kelishi bilan birga harakatning xohish-ixtiyordan tashqari, xohish-ixtiyorga qarama-qarshi holda yuz berishi ma'nosini ham ifodalaydi. Masalan,

Oy mening yelkamga
O'tirib olgan,
Oftob g'avg'o solar
Yurgan yo'limga.
Xayol tushovidan
Chiqolmay qolgan
Umrinni **topshirib**

Qo'ydim ko'nglimga. (M.Yusuf, "Surat" she'ridan)

Ushbu misralarda qo'llangan topshirib qo'ymoq birikuvidan shoirning xayol olamiga g'arq bo'lgan umrini o'zi bilmagan holda ko'ngliga topshirgani mazmuni anglashiladi. Shoirning quyida keltirilgan misralarida esa **qo'ymoq** ko'makchi fe'lining boshqa bir qo'shimcha ma'no ifodalashini kuzatamiz:

Yoningda qon yig'lagan bir
Shoiringga **qarab qo'y**,
Gar Qo'qonga yo'ling tushsa,
Detdomlarni **so'rab qo'y**.
Hech bo'lmasa Usmon hokin
Keltirmoqqa **yarab qo'y**,
O'lislarda qurib qolgan

Qu dug'imsan, Vatanim... (M.Yusuf, "Vatanim" she'ridan)

Ushbu misralarda qo'llangan qarab qo'y, so'rab qo'y, yarab qo'y harakat tarzi shakllari tarkibidagi qo'ymoq ko'makchi fe'li yetakchi fe'ldagi harakatning bir marta bajarilishi ma'nosini bildiradi. Ko'makchi fe'ling buyruq-istak mayli shaklida berilishi ish-harakt bajarilishi uchun boshqa bir shaxsning xohish-istagi mazmunini anglatadi. Ya'ni shoir Vatani, qolaversa, butun xalqidan qon yig'lab yozayotgan shoiriga ham bir quloq tutishini, Qo'qon tomonlarga borgan mahali detdomlardan bir xabar olishini, boringki, hech bo'lmaganda Usmon Nosir xokini o'z yurtiga keltirishini o'tinib so'rash maqsadida qo'ymoq ko'makchi fe'lidan mohirona foydalana olgan. Satrlarga shoir his-tuyg'ularini boricha singdirish yo'lida ishbu o'rinda bundan samaraliroq usulni topish juda qiyin.

O'zbek she'riyatda harakat tarzi shakllaridan foydalanish mahoratini shoirning quyida keltirilgan "Ota" nomli she'ri misolida ham kuzatish mumkin.

Armonim bor, bu dunyoda armonim bor,
Qoq dalada o'tlar bosgan o'rmonim bor.
Qizg'aldoqday boshim egik bu makonda,
Yonib **yashab o'tmagan** otajonim bor.

Ota desam, bag'ri-dilim yonaverar,
Kunim yonar, oyu yilim yonaverar,
Mozoriga qo'ygan gulim yonaverar,
Tutunlarga **to'lib ketgan** osmonim bor.

Odam bo'lib bir odamni tushunmaslar,
Ko'zingda yosh ko'rib ham goh o'kinmaslar,
Bosgan izim **poylab yurgan** ey, nokaslar,
Qabrdan **qo'l cho'zib turgan** qalqonim bor...

Men otamdan qolgan erkin sado-sasman,
Qonimga yot navolarga qayrilmasman,
O'lgunimcha endi undan ayrilmasman -
O'z **otamdek bo'lib qolgan** imonim bor.

Armonim bor, bu dunyoda armonim bor,

Keng dalada gullar bosgan o'rmonim bor,
 Qizg'aldoqlar bosh egib qon **yig'lab turgan**
 Bu makonda mening ham nurjahonim bor.

She'rdagi bandlararo qo'llangan qofiyaning sifatlovchisi vazifasida qo'llangan yashab o'tmagan, to'lib ketgan, qo'l cho'zib turgan, otamdek bo'lib qolgan, yig'lab turgan harakat tarzi shakllarining har biri shoir qalamga olmoqchi bo'lgan his-tuyg'ularni ifodalashda yaxshigina qurol vazifasini o'tagan. Chunonchi, birinchi banddagi **yashab o'tmoq** birikuvida o'tmoq ko'makchi fe'li ish-harakatning to'la yakunlanganlik ma'nosini ifodalaydi, ko'makchi fe'l tarkibidagi – ma bo'lishsizlik shakli esa yetakchi fe'l mazmuniga taalluqli. Shoir otasining butun umri davomida yonib yashayolmagani va o'z hayotini shu tarzda o'tkazganini, bundan o'zining boshi qizg'alg'oqdek egik holga tushganini armon bilan so'zlaydi.

Badiiy adabiyotda inson hayoti baxtga yoki tashvishga, ko'ngli esa orzu yoki armonga to'lib qolgan tasvirlarni ko'p uchratamiz. Ammo ayni damda shoir osmoninig tutunlarga to'lib ketganiga guvoh bo'lamiz. Bandda qo'llangan **to'lib ketmoq** harakat tarzi shakli tarkibida ketmoq ko'makchi fe'li harakat-holatning to'la bajarilishi ma'nosi bilan birga uning normal holatdan yuqoriligi ma'nosini ham ifodalaydi. Shoirning ota qarshisida shunday buyuk bir armoni bor ediki, uning nomini tilga olganida bag'ri-dili, oy-u kuni, hatto mozoriga qo'ygan guligacha yonaverib uning butun osmoni tutun bilan qoplanadi.

Uchinchi va beshinchi bandlarda qo'llangan **poylab yurmoq, qo'l cho'zib turmoq** hamda **yig'lab turmoq** birikuvlarida yurmoq hamda turmoq ko'makchi fe'llari harakat-holatning uzluksiz, muntazam davomiyligi ma'nosini ifodalaydi.

To'rtinchi bandda **otamdek bo'lib qolmoq** birikuvida esa qolmoq ko'makchi fe'li nafaqat harakat-holatning muntazam davomiyligi ma'nosini, balki harakatninig holatga o'tishi ma'nosini ham ifodalaydi.

Quyida keltirilgan misralarda qolmoq ko'makchi fe'lining yana bir mazmunni ifodalay olishini kuzatamiz.

O'ylar suraverdim kechalar tanho,
 Goho, jiqqa yoshga to'lganda ko`zim.
 Va seni sevmoqdan oldin bir kuni

Dildan **sevib qoldim** o`zimni o`zim... (M.Yusuf, "Sevgi bu..." she'ridan)

Ushbu o'rinda qolmoq ko'makchi fe'li yetakchi fe'ldan anglashilgan harakat-holatning bajaruvchi tomonidan beixtiyor, kutilmaganda hamda osonlikcha bajarilganlik ma'nolarini ifodalab, shoirning kechalari tanholikda o'z yori haqida o'ylar suraverib, gohida ko'zlari jiqqa yoshga to'lgan holda yorini sevib qolishidan bir kun oldin o'z-o'zini sevgani o'z ixtiyori bilan hisoblashmay, beixtiyor, to'satdan sodir bo'lganligini anglatadi.

Harakat tarzi shakllarining yuqorida keltirilgan misollar izohidan shuni anglash mumkinki, deyarli barcha ko'makchi fe'llar ravishdosh shaklidagi yetakchi fe'ling bir emas, bir necha qo'shimcha ma'nolarini ifodalab, nutq mazmunida rang-baranglikni ta'minlaydi.

Quyida jadvalda ko'makchi fe'l vazifasida qo'llanuvchi fe'llarning yetakchi fe'lga birikish usullari hamda ular anglatadigan qo'shimcha ma'no turlarini keltiramiz.

Ravishdosh shakli	Ko' makchi fe' l	Ma'nosi va misollar
+ a	qol	1) harakatni bajarishga ruxsat, rozilik, xayrixohlik: chiqa qolay, bora qoling, ayta qol 2) xushmuomalalik: keta qol, bora qol 3) maslahat, iltimos ma'nosining kuchayishi: qola qol, chopa qol, yota qol
+ ib	qol	1) harakatning kutilmagan, tasodifiy ekanligi: duch kelib qolmoq, kelib qolmoq, so'z ochib qolmoq

		2) yetakeh fe’ldagi harakatning holatga aylanishi: ilib qolmoq, sovub qolmoq, qurib qolmoq, bo’shab qolmoq 3) harakat-holatning davomliliigi: turib qolmoq, o’ylanib qolmoq, qarab qolmoq 4) harakatning tamomlanishiga yaqinlashish: bo’lib qolmoq, borib qolmoq, bitib qolmoq, pishib qolmoq 5) harakatning xohish-ixtiyordan tashqari, hatto xohish-ixtiyorga qarama - qarshi yuzaga kelishi: aynib qolmoq, ketib qolmoq, tanib qolmoq 6) harakatni bajarish uchun mavjud bo’lgan sharoit g’animat ekanligi: ishlab qolmoq, aytib qolmoq
+ a	ket	harakatning to’satdan boshlanishi va shu xilda davom etishi: so’zlay ketdi, kuylay ketdi, o’qiy ketdi
+ib	ket	1) harakatning to’la bajarilishi: tarqab ketmoq, qo’shilib ketmoq, ulg’ayib ketmoq 2) normal holatdan kuchlilik: semirib ketmoq, oqarib ketmoq, ko’payib ketmoq 3) harakatning boshlanishi va davom etishi: aytib ketdi, do’pposlab ketdi, maqtab ketdi harakatning to’satdan amalga oshishi
+ a,+y	boshla	harakat amalga osha boshlagani: ayta boshlamoq, gapira boshlamoq, so’ray boshlamoq
+ a,+y	bil	harakatni amalga oshirishga qodirlik: ajrata bilmoq, ishlata bilmoq, ko’rsata bilmoq
+a,+y	yoz	harakatning amalga oshib ketishiga oz qolgani: yiqila yozdi, tugata yozdi, tamom bo’layozdi
+ a,+y	ol	harakatni bajarish qobiliyatiga egalik: so’zlay olmoq, ko’ra olmoq, yugura olmoq
+ ib	ol	1) harakatning bajaruvchi tomonga yo’nalgabliligi: chaqirib oldi, yig’ishtirib oldi 2) harakatning bajaruvchi manfaati uchun amalga oshirilishi: o’rganib oldi, to’g’rilab oldi, chiqarib oldi 3) harakat bajarilishi natijasida holatning yuzaga kelishi: osib oldi, o’rab oldi, bekinib oldi 4) harakatning bir marta bajarilishi: yo’talib oldi, qimirlab oldi, sho’ng’ib oldi
+a,+y	ber	harakatning moneliksiz, to’xtovsiz davom etishi: haydayvermoq, yurgizavermoq, yeyavermoq
+ ib	ber	harakat boshqa bir kishining manfaatini ko’zlab amalga oshirilishi: aytib bermoq, topib bermoq, bilib bermoq
+ ib	tashla	1) harakatning to’la va yuqori darajada bajarilishi: yeb tashlamoq, ezib tashlamoq, chiqarib tashlamoq 2) harakatning tez, qiyinchiliksiz bajarilishi: o’qib tashladi, aytib tashladi, javob berib tashladi 3) harakatning ko’p marta yyuz berishi: urib tashladi, tishlab tashladi, ko’kartirib tashladi
+ ib	qo’y	1) harakatning bajarilishi va buning natijasida holatning yuzaga kelishi: suwab qo’ymoq, ochib qo’ymoq, ilib qo’ymoq 2) harakatda davomlilik: o’ylantirib qo’ymoq, qaratib qo’ymoq 3) harakatning xohish-ixtiyordan tashqari, xohish-ixtiyorga qarama-qarshi holda yuz berishi: bildirib qo’ymoq, sezdirib qo’ymoq 4) harakatning bir marta bajarilishi: kulib qo’ydi, turtib qo’ydi
+ ib	yubor	1) harakatning to’la va kuchli darajada bajarilishi: taltaytirib yubormoq, susaytirib yubormoq 2) harakatning juda qisqa vaqt ichida tez bajarilishi: chalib yubordi, aytib yubordi, kulib yubordi
+ ib	yur, yot	harakatning ma’lum muddatdan beri davomli amalga oshishi: aytib yurmoq, kezib yurmoq, ishlab yotibdi, kuylab yotibdi
+ ib	tur	harakatning ma’lum muddatdan beri takror davomli amalga oshishi: kelib turmoq, aytib turmoq
+ ib	bor	harakatning ma’lum muddatdan beri to’liq davomli amalga oshishi: to’ldirib bormoq, aytib bormoq
+ ib	kel	1) harakatning ma’lum muddatdan beri muntazam amalga oshishi: yozib kemoq, gapirib kelmoq

		2) harakatning endi yuzaga kelganligi: (qovunlar) pishib kelyapti, (uzum) qizarib kelyapti
+ ib	chiq	harakatning to'la-to'kis tugallanganligi: yig'lab chiqmoq, o'qib chiqmoq, aylanib chiqmoq
+ ib	bo'l	1) harakatning tugallanganligi, to'la bajarilganligi: yi'g'ilib bo'ldi, aytib bo'ldi, pishib bo'ldi 2) harakatning bajarilishi uchun imkoniyatning borligi: borib bo'ladi, yozib bo'ladi, o'rganib bo'ladi
+ ib	bitir	harakatning to'la tugallanganligi: yonib bitirish, ekib bitirish
+ ib	ko'r	harakatning sinash maqsadida amalga oshirilishi: ichib ko'rmoq, yozib ko'rmoq
+a,+y	ko'r	harakatni bajarmaslikni qat'iy ta'kidlash, ogohlantirish: aytako'rmang, bora ko'rmang
+ ib	boq, qara	harakatning bilish, aniqlash, sinash maqsadida amalga oshirilishi: o'qib boqmoq, o'ylab qaramoq

Nutqimizda qo'llanuvchi ko'makchi fe'llar bilan bog'liq bunday ma'no nozikliklari, odatda, shu til sohiblari, ya'ni faqatgina tili o'zbek tilida chiqqan insongina teran va tiniq holda tushunib, ulardan o'r inli hamda maqsadli foydalana oladi [2]. Buning uchun esa unga hech qanaqa til grammatikasini tushuntirishning hojati bo'lmasligi kundek ravshan.


Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Hojiyev A. O'zbek tilida ko'makchi fe'llar. – T., Fan, 1966. [https:// ziyouz.com](https://ziyouz.com)
2. Юлдашева Дилором Нигматовна. Кадрлар тайёрлаш миллий дастури талаблари асосида таълим мақсадини белгилашнинг дидактик асослари: педагогика фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. – Тошкент, 2007. – 124 б.
3. Дилором Юлдашева. Нутқий мулоқотда сукутнинг ўрни. Образование и инновационные исследования. Том 1 № 1 (2020). <http://interscience.uz/index.php/home>
4. Дилором Юлдашева (Dilorom YULDASHEVA). Профессиональные фразеология (Professional Phraseology). International conference on academic studies in philology (BICOASP) 26-28 September 2019 Bandırma <https://d1wqtxts1xzle7.cloudfront.net/60539392/>
5. Hoshimov O'. Ikki eshik orasi. – T., Sharq, 2012. – B.13-109. [https:// ziyouz.com](https://ziyouz.com)
6. Юлдашева Д. Н. Сукут нутқий мулоқотнинг таркибий қисми сифатида //Сўз санъати халқаро журнали. – 2020. – Т. 3. – №. 3. www.tadqiqot.uz
7. Yuldasheva Dilorom Nigmatovna, Gulchekhra Toshpulot qizi Chullieva. THE ROLE OF NOVERBAL MEANS IN SPEECH MEANING. International Engineering Journal For Research & Development, Vol.6, Issue 2 published May 16, 2021. – Pag.1956-1961. www.iejrd.com <http://www.iejrd.com/index.php/%20/article/view/1956>
8. <http://yuldasheva.buxdu.uz/index.php/kutubxona/2021-02-23-13-28-46/112-hozrgi-o-zbek-tili>. Hozirgi o'zbek tili
9. Muhammad Yusuf. Saylanma. – T., Sharq, 2004. [https:// ziyouz.com](https://ziyouz.com)

СЎЗ САНЪАТИ ХАЛҚАРО ЖУРНАЛИ МЕЖДУНАРОДНЫЙ ЖУРНАЛ ИСКУССТВО СЛОВА INTERNATIONAL JOURNAL OF WORD ART

Хатамова Дилфуза Абдувахобовна
Филология фанлари номзоди, доцент
Ўзбекистон Миллий университети
Алтундаг Мохигул Жамолдин кизи
Ўзбекистон Миллий университети
Хорижий филология факультети
Жаҳон адабиёти кафедраси
3-курс таянч докторанти

TARJIMADA EKVIVALENTLIK

 <http://dx.doi.org/10.26739/2181-9297-2021-2-84>

ANNOTATSIYA

Maqolada tarjimaning tayanch termini bo'lgan ekvivalentlik va uning turlari o'rtasidagi o'xshashlik va farqlar aks ettirilgan bo'lib, kelajakda talabalarning tarjimon sifati olib boradigan faoliyati jarayonida duch kelishi mumkin bo'lgan muammolarni chuqurroq o'rganishga harakat qilindi. Ushbu maqolaning maqsadi, ilmiy matnlarni tarjima qilishda turli xil yondashuvni o'rganib, tarjima ekvivalentligiga erishish yo'llarini tahlil qilishdir. Maqolada tarjima qilingan jummalarga umumiy qarashlar ko'rsatib o'tilgan bo'lib, manba matni va uning tarjimasining semantik o'xshashligini aniqlangan. Ekvivalent darajalardan foydalanish uchun chastotalarning taqsimlanishi lingvistik sabablarga, grammatik tuzilmalardagi farqlarga, turli xil so'z birikmalariga, so'z tartibidagi farqlarga va boshqalarga bog'liqligi ko'rsatib beriladi. Tahlil natijasida ushbu maqolada tarjimaning ilmiy tibbiy uslubida eng ko'p ishlatiladigan ekvivalent darajalari aniqlandi. Barcha bo'limlarda gaplar terminlar asosida tarjima qilingan va so'zma-so'z tarjimadan foydalanilgan. Chunki ilmiy uslubda matnning so'zma-so'z tarjimasini afzalroqdir, chunki ilmiy matn tarjimaning asl nusxasiga to'liq mos kelishi bilan aniqlik kiritishni talab qiladi. Maqolada murakkab jummalardan tez-tez foydalanilgan. bundan tashqari asl matnda ingliz tilida mutlaqo boshqacha formulalarga ega bo'lgan juda ko'p atamalar mavjud ko'rsatib o'tiladi.

Kalit so'zlar: ekvivalentlik, ekvivalentlik yondashuvlari, matn, tarjima, tarjima usullari, tilshunoslik

Хатамова Дильфуза Абдувахобовна
Кандидат филологических наук, доцент
Национальный университет Узбекистана
Алтундаг Мохигул Жамолдин кизи
Национальный университет Узбекистана
Кафедра мировой литературы факультета
Иностранной филологии
3-й курс основной докторант

ЭКВИВАЛЕНТНОСТЬ В ПЕРЕВОДА

АННОТАЦИЯ

Документ призван проиллюстрировать сходства и различия прямой и косвенной эквивалентности в переводе, в котором предпринимается попытка исследования перевода как можно точнее профессионального перевода, с которым студенты столкнутся в своей дальнейшей карьере переводчиков. Целью данной статьи является анализ способов достижения переводческой эквивалентности при различных подходах исследования переводческих исследований на основе научных текстов. В статье представлен обзор переведенных предложений для определения смыслового сходства исходного текста и его перевода. Распределение частот использования эквивалентных уровней обусловлено лингвистическими причинами, различиями в грамматических структурах, разнообразием словосочетаний, различиями в порядке слов и т. д. В результате анализа наиболее часто используемые уровни эквивалентности в научном медицинском стиле перевода определены в данной статье. Во всех текстах приводятся примеры переводов предложений на уровне профессиональных слов (терминологических единиц) в связи с тем, что в научном стиле дословный перевод текста намного предпочтительнее, так как научный текст требует ясности в его изложении с максимально полным соответствием перевода оригиналу. Это связано с тем, что во многих текстах научного характера часто используются развернутые сложные предложения, кроме того, в оригинальном переводе содержится большое количество терминов, которые имеют совершенно разные формулировки на английском языке.

Ключевые слова: эквивалентность, подходы эквивалентности, профессиональный текст, перевод, методы перевода, лингвистика.

Hatamova Dilfuza Abduvahobovna

Candidate of Philology, assistant professor
National University of Uzbekistan

Mokhigul Altundag Djamoldin kizi

National University of Uzbekistan
Faculty of Foreign Philology,
Department of World Literature
3th year basic doctoral student

EQUIVALENCE IN TRANSLATION

ANNOTATION

The paper sets out to illustrate the similarities and differences of direct and indirect equivalency in translation that attempts the research into the translation as closely as possible professional translation that students will encounter in their later career as translators. The purpose of this article is to analyze the ways of achieving translation equivalence at different approaches of the studies of translation researches based on the scientific texts in translation from Russian to English. The article presents the review of translated sentences to determine the notional similarity between original text and its translation. The frequency distribution of the use of equivalent levels is due to linguistic reasons, the difference in grammatical structures, the variety of collocations, the differences in word order etc. As a result of analysis the most frequently used levels of equivalence in scientific writing style are identified. In all chapters there are translations of sentences at the level of lexical signs (terminological units) due to the fact that in scientific style, a literal translation of the text is much preferable, since a scientific text requires clarity in its presentation with the most complete correspondence of the translation to the original. This is due to the fact that some texts part of professional translation, detailed complex sentences are often used, in addition, the original translation contains a large number of terms that have completely different formulations in English.

Keywords: equivalence, approaches of equivalence, professional text, translation, translation methods, linguistics

Introduction

Comparative linguistics and linguistic translation studies are expected to make a great contribution to the development of the diverse problems of linguistic and cultural contacts and the elimination of linguistic and cultural barriers. Researchers of translation have long been using the results of comparative and typological research in their work. Translation is an extremely interesting source of data for general and especially comparative linguistics, making it possible to identify both the specificities of particular languages and their common qualities or universals more clearly [1]

Among the scientific problems in which the interests of the above-mentioned disciplines cross over, the problem of equivalence in translation is relevant in the scientific-theoretical sense, because on the one hand, it has not been studied enough and on the other hand, it is very important for the translation studies, comparative linguistics and linguistics in general.

The problem of equivalence in translation occupies a central place in linguistic translation studies [13] since the equivalence of the source and translated texts acts as a minimal, contiguous condition of translation [3]. The study of translational equivalence can not fail to be of interest to the comparative linguistics, as any comparison of two languages involves the consideration of their mutual translatability [14] Since any kind of linguistic analysis is based on the establishment of similarities and differences An important task of this discipline is the comparative study of languages on a functional basis [2]. Obviously, that is where observations and conclusions translation studies can provide representatives of this discipline an invaluable help [3].

Low level of comprehension of the problem of translation equivalence leads to simplification of the perception of the essence of translation reduces the explanatory power of analysis, its concrete phenomena and possibilities of the linguo- translation studies in general, prevents the single scientific picture of translation as an object studied, in consequence of which the perspective of its research is partly lost.

In practical terms, the chosen problem requires application of the results of research in the training and works of translators, teachers and editors in assessing the quality of translations.

Achieving the equivalence of translation is the goal of the medical interpreter.

Insufficient research into translation equivalence is explained by its extremely complex multifactorial structure of medical texts, the exceptional diversity of its specific: semantic and structural terminology. Detailed development of the problem of equivalence could not be initiated until the necessary scientific knowledge about medicine literature had not been accumulated.

Views on the broad problematic of medical translation equivalence - translation terminology-evaluation of its quality are characterized by considerable heterogeneity and even contradiction, which is due not least to the divergence of views of researchers on the essence of medical translation.

As special research methods we used a comparative analysis of the medical texts of the originals and translations: Komissarov V. N. [3] semiotic analysis of medical text content and the method of terminologic simulation were used as special methods of research. The material for comparative analysis was the text of the original and translation, mainly in Russian-English combinations of scientific and medical literature.

Considering the specifics of medical translation as a linguistic phenomenon occurring within the framework of professional communication, we can state that the achievement of equivalence in practice at different levels will depend on specific of the translator's goals and tasks. From this point of view, the study of medical translation techniques approaching equivalence in translation at certain levels is of practical value in the professional development of medical interpreters.

Methods

The present study was carried out within the framework of equivalence norms, studied by Vinay and Darbelnet, Jakobson, Nida and Taber, Catford, House, Baker. In particular, for Pym [12] equivalence is a relation of "equal value" between origin and translated text and can be established on any linguistic level from form to function Based on the definition of equivalence as maximum possible linguistic proximity of a translation text to the original text [12] the authors distinguishes

equivalence paradigms, by which he means of grammar and pragmatism between a translation and the original: communication purpose, identification, description method, syntactic structures, terminological paradigms [11]. It is noted that setting the task of achieving equivalence at the level of speech, the translator may neglect the equivalence of units at the level of language.

Research material.

Study of the ways of achieving equivalence has been done on the material of scientific-medical chapters of the textbook "Traumatology and orthopedics ", by N.V.Kornulov, E.G.Gryaznukhin, V.I. Ostashko, K.Gred'ko which is currently available in English language. Translation of the topics of the textbook into English is carried out at the International Research Center at the Tashkent Pediatric Medical Institute (supervised by Associate Professor Zolotova N.N.).

This article presents the results of the analysis of all chapters of the textbook and their translations into English: "Examination methods for patients with traumas and orthopedic diseases", "Transportation and transport immobilization", "Treatment of limb bone dislocations", "Fractures at childhood", "Craniocerebral Trauma", "Dysplasia. Congenital Hip Dislocation ", "Congenital Clubfoot ", "Spinal Osteochondrosis", "Deforming Arthrosis" and etc. The total volume of the analyzed material was 18 chapters of the original text. The first chapters deal with the examination of children, adolescents and adults with diseases, deformities and injuries of the musculoskeletal system. The last chapters provide information on immobilization, which prevents damage to blood vessels, nerves, etc., by moving bone fragments and creates conditions for bone fusion. Bone fractures in children often manifest themselves in stressful situations as fearfulness, defiant disobedience or bouts of crying, and in adults as painful shock. The diagnosis of clinical fractures in childhood remains a matter of debate, but symptoms such as crying, problems with appetite, weight and sleep, loss of energy, or diminished self-esteem, which are seen in older children, may represent a distinct syndrome in children.

Results

The analysis of the practical material shows that the translator solved the task of achieving content equivalence in a complex way, resorting to different of translation techniques and approaches. This diversity allows us to apply a level approach to the equivalence and identify linguistic and cultural factors. The difference of equivalence approaches in terms of semantics and communication of lexical units, grammar and syntaxes of sentences, nature and direction of the translated texts were the key indicators in studying medical texts translation. If in the first part of the guide-book example of translated sentences such semantic correspondence were revealed in a great number, in the second part less. For example, "Анамнез у детей также сложно собрать, частичная информация о травме может быть получена со слов сопровождающих их родителей или очевидцев". - "The Anamnesis of children is also difficult to collect, and partial information about trauma can be obtained from the words of their parents or eyewitnesses ", "Первоначально оценивается общее состояние ребенка на основании данных: состояние сознания, пульса, дыхания, артериального давления, температуры" - "The initial assessment of the child's general condition is based on the following data: state of consciousness, pulse, breathing, blood pressure, temperature". As can be seen from the examples, all units are translated word for word, the basic lexical meaning of words is used, the order of words and constructions is preserved. The English version of the translation corresponds to the Russian one in terms of grammar structure (the same tenses), syntax structure and is maximally close to the original by its lexical composition. The only change introduced is connected to the difference in the systems of languages: in the first sentence in the Russian version the definite article (the) is absent, as in the system of the Russian language this linguistic phenomenon does not exist. Examples of the achievement of equivalence on the identification level (natural and direct) - the similarity of the semantics of the lexical structures - were found in the last chapters of the guide-book, respectively. In sentences of this kind lexical units do not act as exact substantive analogues of the original lexemes, but they are used in identical syntactic construction, which conveys equivalent semantics. For example, "При повреждении верхней конечности больной удерживает ее другой рукой, на основании чего можно

заподозрить повреждение костей или сустава; при травме нижней конечности обнаруживают наружную ротацию стопы" in the presented sentence the differences in the composition of the connective prepositions and the lack of an unambiguous match of words stand out: In case of damage to the upper extremity, holds it with the other hand - holds it with the other hand, may be suspected. This is due to the fact that the listed lexemes have grammatical variants of translation into English. "Сустав прослушивают с помощью фонендоскопа, который плотно прижимают к поверхности кожи, но без давления"- "The joint is listened to with a phonendoscope, which is pressed tightly to the surface of the skin, but without pressure. The translation corresponds to the original in the structure and composition of the sentence. At the same time, in the text of the translation there are repeated lexical units that do not directly correspond to the original: без давления - without pressure, плотно прижимают - pressed tightly, "Направленность раневого канала" - "wound duct orientation". With full correspondence of words and syntactic structure of sentences, lexical substitutions are observed: the word "канал", which has variants "canal, tunnel" in Russian, is translated as "duct". The word 'крепитация' is translated as 'crepitation', although in Russian it means hoarseness of voice, here an approximation of 'crepitus'. In this example we can notice a significant copyist analogy between the original and the translation. Consequently, the choice is left to the discretion of the translator, depending on the specific communicative situation. The achievement of equivalence on communicative level - the way of using professional lexicons in the situation - was detected in the last chapters of the guide-book, describing diseases of orthopaedics. The correspondence of the indicated order means the possibility of partial replacement of the professional lexical units and speech constructions by more appropriate units and constructions in the target language. Thus the form of figurative representation of an professional situation remains the same, generality of concepts is kept by semantic paraphrasing at which in the message of translation the basic schemes of the message of the original are transferred. For example, when conveying the sentence "Рентгенография показана пациентам со всеми проявлениями заболеваний опорно-двигательного аппарата" the translator expressed the idea as follows: "Radiography is shown to patients with all manifestations of diseases of the musculoskeletal apparatus." This is a falsification of the translation with "показана" should be translated with the word "recommended" according to original text meaning. The choice of communicative idioms with which the situation is described does not fully determine the organization of the information conveyed. Also noted is such a type of calcification of semantic structure of the utterance as the degree of description. Consider the following example. "Пневмо- и артрография: пункция сустава с введением кислорода, стерильного воздуха, контрастных жидкостей или одновременное введение газа и жидкостей (двойное контрастирование) позволяет уточнить изменения полости сустава, наличие свободных тел в ней"- "Pneumo and arthrography: puncture of a joint with the introduction of oxygen, sterile air, contrast fluids or simultaneous introduction of gas and fluids (double contrast) allows to clarify changes in the joint cavity, the presence of free bodies in the joint". When translating this sentence, the translator used a copy translation, excluding the information that was given in the original. The linguistic illustrations show that the translation deviates from the original in grammatical structures (пункция сустава с введением кислорода - puncture of a joint with the introduction of oxygen) and in the choice of lexical units (одновременное введение газа- simultaneous introduction of gas; наличие свободных тел - the presence of free bodies). However, the content of the sentence is preserved. In the following example the translator has replaced one word "пострадавший" with "victim" in order to preserve adequacy and convey the peculiarities of the original. "Травматолог садится лицом к пострадавшему со стороны вывиха, захватывает его руку за кисть и за область лучезапястного сустава, своей пяткой упирается в подмышечную впадину больного и одновременно тянет конечность по оси"- "The traumatologist sits face to face with the victim from the side of the dislocation, grabbing his hand for the hand and wrist joint area, his calcaneus resting on the armpit basin of the patient and simultaneously pulls the limb on the axis." There are lexical (вывих- dislocation, calcaneus - пятка, armpit basin - подмышечную впадину) and grammatical inconsistencies with the original (со стороны - from the side, захватывает его руку -

grabbing his hand, одновременно тянет - simultaneously pulls). At a higher level of equivalence - the description of the situation as a whole (identification of the situation) - the translated correspondence is characterized by the preservation of two informative elements, that is, the translation version retains the same basic concepts and ideas as in the original. Translation at this level - the presentation of the original in other words with preservation of the basic schemes, but with the possibility of freely changing places in the sentence. The situation is described from different sides, nevertheless, the native speaker is able to realize the identity of this situation, as there are sets of statements, perceived as synonymous, despite the fact that the linguistic means do not coincide. For example, the sentence: "В последнем случае оперативное вмешательство проводят в ургентном порядке, часто с применением интрамедуллярного металлоостеосинтеза стержнями различной конструкции" can be translated into English as: "The surgery of the last case should be made urgently in according to intramedullary metal osteosynthesis with different rods". The translator suggests the following option: "In the latter case, the surgical intervention is performed in an urgent order, often using intramedullary metal osteosynthesis with rods of different designs. Our translation example has been inserted to make the translated sentence sound natural. This example of our translation was included for the English sentence to sound natural, so as not to imply that the Russian sentence is calquated. Another example is "Лечение деформирующего артроза голеностопного сустава и суставов стопы комплексное: устраняют нагрузку, физиопроцедуры, массаж, ортопедические вкладыши или даже специальную обувь, иногда, при противопоказаниях к операции, назначают разгружающие ортезы с посадкой на мышечки большеберцовой кости и нижний полюс надколенника". The treatment of deforming osteoarthritis of the ankle joint and the joints of the foot is complex: stress, physical procedures, massages, orthopaedic inlays or even special shoes are eliminated, sometimes in contraindications to surgery, unloading orthoses are prescribed with fittings on the tibia and lower pole of the patella". In comparison, we can see that the translator interpreted the phrase "деформирующего артроза" which is translated in English as "deforming osteoarthritis", which indicates that the translator equates the sentences in translation despite the lack of correspondence between them. Another example: "При полной уверенности в не воспалительной природе процесса в суставе показано внутрисуставное введение гидрокортизона (12,5—25 мг) еженедельно, 3—5 инъекций на курс кеналог" The translator offers the following version: "With full confidence in the non-inflammatory nature of the process in the joint is shown intraarticular administration of hydrocortisone (12.5-25 mg) weekly, 3-5 injections of kenalog". A comparison of the translation with the original sentence shows that the translator has translated the drugs "гидрокортизон и кеналог" as "hydrocortisone, kenalog". The expressions require adaptive translation for foreign readers, even though the translator used exactly the same lexical constructions and linguistic means. Consequently, we can say that despite the use of the same lexical units, the sentence was translated adequately without semantic distortion. At the highest level of equivalence - on the purpose of communication - translations are performed only when a more detailed reproduction of the content is impossible, or when such a reproduction will lead the readers of the translation to the wrong conclusions, will cause them to have completely different associations than the readers of the original. This level of equivalence is encountered when translating stable expressions, phrases, idioms or word plays.

Since the texts under analysis are written in a scientific style, which is characterized by a large number of terms and certain clichés, consistency and logical presentation of research information, etc., their communicative task is to convey reliable information about a subject, phenomenon or person about whom the reader does not know or knows little. For this reason, the translator must strive for the greatest possible accuracy and correspondence when presenting the original text in the target language. This is why equivalence in the level of communication in the translation of scientific texts is quite rare and in the analyzed material, we have not seen cases of such a translation.

Conclusions.

The analysis of the chapters of the textbook "Traumatology and Orthopedics" allows us to say that translations performed at one or another approaches of equivalence, occur with varying incidence. In the studied material the most regular translations are at semantics and communication diversity, at the level of similarity of grammar and syntax, at the level of natural and directional specificities, at the level of formal and dynamic terminology, they do not occur at all at the level of communication purpose. It is worth noting that it is impossible to say that medical translation at any approach is preferable, as each approach of equivalence, having its own terminology base, allows to preserve the content and purpose of communication of the original. Such a distribution of frequency is due to professional linguistic reasons, similarity in grammatical structures of languages, same combinability of words, directional approach in the established order of words and so on. It is worth noting that in the scientific style is much preferable medical translation of the text, as the scientific text, above all, requires clarity in the presentation with the fullest compliance with the translation of the original. Consequently, we can conclude that the translator translated this textbook, often using equivalence at the level of terminological similarity, in order to accurately convey the information without distorting the concepts and terms used in the original.

In all chapters there are translations of sentences at the level of medical signs (terminological units) due to the fact that in scientific style, a literal translation of the text is much preferable, since a scientific text requires clarity in its presentation with the most complete correspondence of the translation to the original. There are also often translations of sentences at the level of describing the situation as a whole and at the level of the way of describing the situation. This is due to the fact that in the second part of the textbook, detailed complex sentences are often used, in addition, the original translation contains a large number of terms that have completely different formulations in English.


References

1. Breus E.V. Fundamentals of the theory and practice of translation from Russian into English. M.: Publishing house URAO, 2007. 208p.
2. Gak V.G., Levin Yu.I. Translation course. M.: International relations, 1970.. 400p.
3. Komissarov V.N. Modern translation studies. M.: "ETS", 2002. 424p.
6. Latyshev L.K. Translation course: Translation equivalence and ways to achieve it. M.: International relations, 1981. 248p.
8. Sdobnikov V.V., Petrova O.V. Translation theory. M.: AST: East - West, 2006. 448 p.
9. Traumatology and Orthopedics. Kornilov N.V., Gryaznukhin E.G., Shapiro K.I., Kornilov N.N., Ostashko V.I., Redko K.G., Lomaia M.P. Publishing house GEOTAR-Media. 2011
10. Schweitzer A.D. Translation theory: Status, problems, aspects. Moscow: Nauka, 1988.S. 215.
10. Andrews E. The complete guide to the Bible translation: Bible Translation choices and translation principles. Christian Publishing House, 2016.358p.
11. Bell R. Translation and translating. Longman: University of California, 2008. 298p.
12. Gorlee D.L. Semiotics and the Problem of Translation. Amsterdam: Atlanta, 1994. 255p.
13. Nida E., Taber C. The Theory and Practice of translation. Leiden, 1969. 455p.
14. Snell-Hornby M. Translation Studies. An integrated approach. Amsterdam: John Benjamins publishing company, 1995. 238p.
15. Zolotova N.N. Traumatology and orthopedics. An English version of the guide-book. Tashkent, TashPMI, 2021, 180p.

СЎЗ САНЪАТИ ХАЛҚАРО ЖУРНАЛИ МЕЖДУНАРОДНЫЙ ЖУРНАЛ ИСКУССТВО СЛОВА INTERNATIONAL JOURNAL OF WORD ART

Bayonxanova Iroda Furkatovna,
Samarqand davlat chet tillar instituti
Uzoq sharq tillari kafedrasida katta o'qituvchisi

KOREYS TILIDA SOMATIK FRAZELOGIZMLARNING IFODA MA'NOSIGA KO'RA TURLARI

 <http://dx.doi.org/10.26739/2181-9297-2021-2-85>

ANNOTATSIYA

Maqolada frazeologizmlarning har bir tilning ajralmas qismi ekanligi haqida, ular tilshunoslikning alohida bir qismi bo'lgan frazeologiya bo'limida o'rganiladi. Ular tilning leksik birliklariga nisbatan bir muncha murakkab tarkibli lisoniy vositalar bo'lib, ularning tuzilishi leksik-semantik funksional-uslubiy va sentaktik vazifalari, shuningdek, o'ziga xos shakllanish xususiyatlariga ega bo'lgan birliklardir. Maqolada koreys tilidagi komparativ frazeologik birliklarning leksik-semantik xususiyatlarini o'rganish, shuningdek ularning koreys tilida ifodalanish usullarini o'rganish bo'lib, bu o'rinda komparativ frazeologizmlar insonning kommunikativ faoliyatidagi o'rni, bu orqali ifodalanadigan axborotning emotiv ekspressiv semalarning koreys tilida berilishining o'ziga xos forma va usullarini aniqlashdir. Bu o'rinda komparativ frazeologik birliklarning mohiyati, ular nimalar va qanday vositalar orqali ifodalanishini va ularning o'zbek tiliga o'girganimizda qanday miqdor va sifat o'zgarishlariga, qanday leksik, semantik transformatsiyalarga uchrashligini aniqlash va bundan nazariy va amaliy xulosalarga kelishni yoritib bergan.

Kalit so'zlar: Frazeologiya, maqol, frazeologik birlik, leksik birliklar, frazeologizmlarning ma'nosi, obraz-frazeologik, konnotatsiya, konnotativ komponent frazeologik birliklar, ko'chma frazeologik ma'no

Баёнханова Ирода Фуркатовна

Самаркандский государственный институт иностранных языков
Старший преподаватель кафедры дальневосточных языков

ВИДЫ СОМАТИЧЕСКИХ ФРАЗЕОЛОГИЙ В КОРЕЙСКОМ ЯЗЫКЕ ПО СМЫСЛУ ВЫРАЖЕНИЯ

АННОТАЦИЯ

В статье обсуждается тот факт, что фразеология является неотъемлемой частью любого языка, что изучается в разделе, посвященном фразеологии, который является отдельным разделом лингвистики. Это языковые средства с более сложной структурой, чем лексические единицы языка, структура которых состоит из лексико-семантических функционально-методологических и синтаксических функций, а также единиц со специфическими особенностями формирования. В статье исследуются лексико-семантические особенности сравнительных фразеологизмов корейского языка, а также способы их выражения в корейском языке, где роль сравнительной фразеологии в коммуникативной деятельности

человека, передача эмотивно-экспрессивной семантики на корейском языке заключается в выявлении конкретных форм. и методы. Здесь суть сравнительных фразеологизмов, в чем и чем они выражаются, какие количественные и качественные изменения претерпевают при переводе на узбекский язык, какие лексические, смысловые трансформации и для того, чтобы сделать теоретические и практические выводы.

Ключевые слова: фразеология, пословица, фразеологизм, лексические единицы, значение фразеологии, образно-фразеологический, коннотационный, коннотативный компонент фразеологизмов, переносимое фразеологическое значение.

Bayonkhanova Iroda Furkatovna,

Samarkand State Institute of Foreign Languages

A senior teacher at the Department of Far Eastern Languages

TYPES OF SOMATIC PHRASEOLOGIES IN KOREAN ACCORDING TO THE MEANING OF EXPRESSION

ANNOTATION

This article is about phraseological units used in the Korean language and linguists views on phraseological units in Korea and Russia. The article discusses the fact that phraseology is an integral part of every language, which is studied in the section of phraseology, which is a separate part of linguistics. They are linguistic means with a more complex structure than the lexical units of language, those structure is lexical-semantic functional-methodological and syntactic functions, as well as units with specific formation features. The article examines the lexical and semantic features of comparative phraseological units in Korean, as well as the ways of their expression in Korean, where the role of comparative phraseology in human communicative activity, the transmission of emotive expressive semantics in Korean is to identify specific forms and methods. Here the essence of comparative phraseological units, what and by what means they are expressed and how they undergo quantitative and qualitative changes, what lexical, semantic transformations when we translate into Uzbek, and to draw theoretical and practical conclusions.

Key words: Phraseology, proverb, phraseological unit, lexical units, meaning of phraseology, image-phraseological, connotation, connotative component phraseological units, portable phraseological meaning

Frazeologizmlar har bir tilning ajralmas qismi bo'lib, ular tilshunoslikning alohida bir qismi bo'lgan frazeologiya bo'limida o'rganiladi. Ular tilning leksik birliklariga nisbatan bir muncha murakkab tarkibli lisoniy vositalar bo'lib, ularning tuzilishi leksik-semantik funksional-uslubiy va sentaktik vazifalari, shuningdek, o'ziga xos shakllanish xususiyatlariga ega bo'lgan birliklardir.

Ikki yoki undan ortiq so'zdan tarkib topgan va yaxlid bir ma'no ifodalaydigan til birligi frazeologik birlik yoki frazeologizm deyiladi. So'z kabi u ham tilning lug'aviy birligi hisoblanadi. Frazeologizmlar birdan ortiq so'zdan tashkil topishi bilan so'z birikmasi yoki gap tipida bo'lsa-da, lekin nutq birligi bo'lgan bu birliklardan tamoman farqlanadi va lug'aviy birlik sifatida ko'p jihatidan so'zlarga yaqin turadi. So'zlarga xos bo'lgan juda ko'p hususiyatlar frazeologizmlarga ham xosdir. Frazeologizmlar ham xuddi so'lar kabi, shakl va ma'no butunligiga ega. So'zning shakliy tomonini tovushlar tashkil etsa, frazeologizmlarning shakliy tomonini so'zlar hosil qiladi [1. 85-86].

Frazeologik ma'noning matnda ifodalanishi . Frazeologizimning eng asosiy vazifalaridan biri-so'zlovchining boshqa odamlarga va muloqat predmetiga munosabatidir. Frazeologizmlar birdan ortiq so'zdan tashkil topishini ko'rdik. Leksik frazeologizmlar tarkibidagi so'zlarning leksik-grammatik imkoniyatlari, ularning to'g'ri ma'nolari asosida birikishiddan hosil bo'lmaydi. Shuning uchun ham frazeologizmlarning ma'nosi uning komponentlarini ma'nosi tarkibidagi so'zlar ma'nosidan iborat bo'lmaydi:

M: 머리가젓다 (boshi ho'l bo'lmoq) - biror xil g'oya yoki xurofat kabilaridan rang olmoq, 코가우뚝하다 (burun ko'tarilmoq) – takkaburlik qilmoq [12.78].

Frazeologizmlarning ma'nosi tarkibidagi so'zlar ma'nolaridan kelib chiqmaydi. Chunki frazeologizmlar so'z birikmasi tarkibidagi biror so'zni yoki butun birikmani ma'lum bir obraz asosida ko'pma ma'noda qo'llash yo'li bilan hosil bo'ladi, uning ma'nosi ham shu yo'l bilan yuzaga keladi. Frazeologizmning ma'nosi, frazeologizm tarkibidagi so'zning ko'chma ma'noda qo'llanishi natijasida yuzaga kelgan bo'lsa, frazeologik ma'noni frazeologizm komponentlari ma'nolaridan keltirib chiqarish mumkin bo'ladi 머리를숙이다 (boshni egmoq) -rozi bo'lmoq yoki hurmat ehtirom ko'rsatmoq, 가슴이아프다 (qalbi og'rinoq)-qalbning kuchli og'rishi kabi.

Frazeologizmlar yuqoridagidek komponentlarning ko'chma ma'noda ko'llanishi asosida, shuningdek, boshqa yo'llar bilan xam paydo bo'lishi mumkin. Bunday frazeologizmlar ma'nosini tarkibidagi so'zlar ma'nolari umumlashmasidan keltirib chiqarib bo'lmaydi. Frazeologizm va uning (qavs ichida keltirilganlar frazeologizmning so'zma-so'z tarjimai) ma'nosi so'z birikmasini yaxlitligicha ko'chma qo'llash asosida xosil bo'lishi mumkin. Bunday frazeologizmlarning ma'nosi xam komponentlar ma'nosida chiqarib bo'lmaydi [2. 32-56].

Koreys tili somatik frazeologizmlarning ma'nolari ko'rib chiqish jarayonidan oldin frazeologik ma'no bilan bog'lik ba'zi tushunchalarga izox berib o'tsak. Frazeologizimning ma'no butunligini ko'rib chiqish jarayonida frazeologik obrazning ichki formasi muammolari paydo bo'ladi. "Ma'no butunligi frazeologizmning asosida yotuvchi real yoki noreal obrazini rasshifrovka qilish natijasida kelib chiqadi".

Frazeologik obraz birlikni, uni tashkil qiluvchi komponentlarning real ma'nolari ma'nolari bilan bog'laydi. Frazeologik ma'noni tashkil qilish borasida, frazeologik birliklarning ikki guruhi mavjud. Ular o'rtasidagi farq shundaki, ulardan biri erkin so'z birikmasining metafora uyli bilan frazeologik birlikka aylanishi, ikkinchisi esa erkin muomaladagi so'zning ko'chma ma'nodagi qo'llanishi natijasida xosil bo'lgan frazeologik birlikdir. Bu frazeologik birlik guruhlari bir-biridan frazeologik ma'noning tashkil topish mexanizmi va frazeologizimning ma'no butunligi tuzilishi jarayonida obrazning qatnashish darajasi bilan farq qiladi.

Frazeologik obraz-frazeologik ma'noning vujudga kelishi va komponentlarni tushunishda ro'y beradigan semantik asosdir. Obrazni tushunishda chalg'ish, so'zning ichki formasi asosidan chetga chiqish kuzatiladi. Obraz har doim ham har bir komponentning ma'nosidan kelib chiqmaydi. Buning natijasida frazeologizmning umumiy ma'nosi shunday so'zlar bilan berilishi mumkinmi, ular qarab chiqilayotgan frazeologizmning tarkibida komponent sifatida bo'lmaydi. Umuman frazeologik obraz quyidagicha belgilanadi:

1. frazeologik ma'no butunligi darajasi,
2. komponentlarning semantik erkinligi darajasi.

Frazeologik obraz (ichki forma) ning mavjudligi yoki mavjud bo'lmasligi frazeologik ma'no butunligi darajasiga ta'sir qiladi. Ichki formaga ega frazeologizmlarning frazeologik ma'no butunlik darajasi ko'proq bo'lib, komponentlarning semantik erkinlik darajasi esa kamroqdir. Ichki formaga ega bo'lmagan frazeoloizmlarning frazeologik ma'no butunligi darajasi esa kamroq bo'lib, komponentlarning semantic erkinlik darajasi esa ko'proqdir [3. 126].

Frazeologizmning eng asosiy vazifalaridan biri - sozlovchining boshqa odamlarga va muloqat predmetiga munosabati ekanligini unutmazlik kerak. Frazeologik birlikning bunday konnotativ-baholash imkoniyatlarini obrazlilik xususiyati bilan bog'liq. Obrazlilik ko'pgina frazeologizmlarning ob'ektiv xususiyati sifatida ko'rgazmali tasavvurlarda, predmet va narsa-buyumlar assosiyatsiyasida amalga oshadi. Bunday holatni koreys tili somatik frazeologizmlarning ko'pchiligida ko'ramiz. Ayniqsa konnotativ xususiyatiga ega bo'lgan frazeologizmlar ko'pdir.

"Konnotatsiya" atamasi tilshunoslar tomonidan turlicha tushiniladi. Bu-ekspressivlik, emotsiya, baho, shuningdek, ob'yektiv olamga, muloqat predmetga, suhbatdoshga, nutqning vaziyatga va boshqalarga munosabatning murakkab uyg'unligidir. Umuman tilshunoslikda "konnotatsiya" atamasibilan ko'rsatilgan barcha narsalar. Ko'pgina olimlar konnotatsiyani tillning

semantik birligiga bag'ishladi, lekin bu yerda olimlar, tarkibidagi qaysi komponentlar konnotativ hisoblanadi degan fikir qo'ydilar. Konnotatsiyaga odatda emotsional obrazli, emotsional baholovchi va ruhiy jihatdan baholovchi tarkiblar kiradi. Ba'zan xuddi konnotatsiya sifatida so'zning stilistik xususiyati va frazeologik birliklar ham talqin qilinadi [10.56].

Konnotativ komponent frazeologik birliklarga ekspressiv-stilistik, obrazli-ekspressiv, emotsional va baholovchi imkoniyatlarni qo'shadi. Ekspressivlik konnotatsiyaning komponenti sifatida tushuniladi. Uning semantik vazifasi mazmunni kuchaytirish hisoblanadi. Bu biz tahlil qilayotgan ko'pgina somatik frazeologik birliklarning o'ziga xosligidir. Ekspressivlik sub'ektning fikriga nisbatan emotsional munosabatni ifodalovchi sifatida qaraladigan emotivlikka uzviy bog'liq. Har bir frazeologik birlikka o'ziga xos bo'lgan ekspressivlik va emotivlik, ularning formasiga tegishlidir. Shu bilan birga frazeologik birlikda asosiy ekspressiv va emotiv bo'yoqdorligi sifatida hizmat qiladi. Ekspressivlik va emotivlikning tashkil topishda, frazeologizmning hosil bo'lishida mexanizm bo'lib hizmat qilgan turli usullar asosiy ro'l o'ynaydi. (metafora, metonimiya). A.L.Korolovanning ta'kidlashicha, metafora metonimiyadan ko'ra ko'proq o'zida obrazlilikni hosil qilishning kuchli vositasini ko'rsatadi. Taqqoslanayotgan ko'rinishlarning chuqurroq aloqasini ochib beradi [3.85].

A.B.Kunin bu haqda jiddiy qarqshi mavjud, unga ko'ra "fazeologik birlikning ekspressiv va ekspressiv-emotsional bo'yoqdorligini kuchaytiruvchi omillaridan biri bu-komponentlar noodatiy birikishi, erkin so'z birikmalaridan uchramaydign noodatiy holda ma'nolarning qo'shilishidir".

Fazeologik ma'no vujudga kelishining butun murakkab mexanizmini hisobga olish zarur. U frazeologik birlik semantik strukturasi muhim jihatlari –ichki shakl, frazeologik ma'noning til asoslari, frazeologik abstraksiyasi bilan o'zaro bog'liqdir. Fazeologik ma'no shakllanishi mexanizmi belgilaydigan faktorlar shuni ko'rsatadiki, ular frazeologik birlik tarkibida turli komponent so'z semalariga asoslanishi mumkin. Bu semantik komponentlar imkoniyati frazeologik ma'no yadrosiga kirishi yoki undan chetgi o'rinni egallashi, ichki shakl darajasida ishlashi, frazeologizm shakllanishi jarayoni yoki frazeologik birlikning individual semantik strukturasi o'ziga xosligi bilan belgilanadi.

Fazeologik birlikning ichki shakli ma'no darajasida, qoidaga binoan mazmuniy bo'lishiga ega: alohida so'zlar ma'nosi birgalikda obrazli ko'rinishni tuzadi va birikma ichidagi barcha munosabatlar (semantik va grammatik) ning tuzilishiga bo'ysunadi. Ichki shakl ma'nosi tilda frazeologik birlikning tez-tez qo'llanishi jarayonida til sohiblari uchun yo'qolib ketadi, mos keladigan obrazni anglashlari uchun A.A.Potebni ta'kidlaganidek, "unga e'tibor qaratish", "zarur bo'lib qolganda unga to'xtalib, asta-sekin uni tushinishga olib kelish" lariga to'g'ri keladi [4.75]

Shunday qilib ko'chma ma'no so'z birikmasi komponentining odatiy leksik ma'nolarga nisbatan muhim ahamiyatga ega. "Bir tomondan – deb yozadi V.M.Ogolitsev, - u leksik komponentlar ma'nosiga huddi yasama ma'nodek tayanadi va boshqa tomondan unga, yani, boshqa ma'noni qarshi qo'yadi. Shuning uchun bu muhim ma'noda ifodalanadigan so'z birikmasi, shunday tarkibdagi birikmadan muhim birlik ekanligi ma'lum bo'ldi". Erkin so'z birikmasi va frazeologik birlik o'rtasidagi munosabatlar atamashunoslikda ham o'z aksini topgan. Ko'chma frazeologik ma'no Sh.Balli tomonidan "yangi", yani to'g'ri ma'noga nisbatan yangi deb atagan. B.A.Larin so'z birikmasinig "semantik yangilanishi" ni nazarda tutib, bu ma'noni- "qo'shimcha" ("qo'shimch ma'no") deb atadi. V.M.Ogolisev esa bu ma'noni "supsegment" dan tasniflangan. Barch bu atamalar erkin so'z birikmasi va frazeologik birlik o'rtasidagi qandaydir zaruriy aloqani ko'rsatadi.

V.V.Vinogradov ko'p marotaba frazeologik birlikning hosil qiluvchi "so'zning potentsiyal ma'nosi" haqida, "potentsiyal obrazlilik", "umumiy ma'no chiqarish potentsiyali", "komponentlarning semantik aloqasi", leksik bo'limning potentsiyal haqida xuddi frazeologik birlikning asosiy belgisidek eslatadi.

Shunday qilib, frazeologik birlikma'nosi har doim shunday tarkibdagi erkin so'z birikmasi bilan bog'liq. Bu aloqa ko'pincha ba'zi frazeologik ko'rinishlarni tasniflash mezonini hisoblanadi. Fazeologik birlikning (shunday leksik tarkibdagi) so'z birikmasi bilan aloqasi, bu - frazeologik ma'noning erkin so'z birikmasi ma'nosidan kelib chiqishidan iborat. Bu frazeologik ma'noning

muhim hususiyati bo'lib, frazeologizimning obrazlilikini, uning ekspressivlik va frazeologizimning milliy o'ziga xos yaxlitligini belgilaydi [5.145].

“Ko'pgina frazeologizimning ma'no butunligi metofarolashuv obrazining farori sifatida belgilanadi”- deb yozadi V.P.Jukov.

Barcha tilshunoslar shuni tasdiqlaydiki, frazeologizimlar shakllanishi jarayonida unga komponentlarning semantik jihatdan qayta qurilishi ro'y beradi.

Har bir tilda odamlar narsa va hodisalar dunyosiga nisbatan o'z munosabatlarini obrazli, hissiy-ta'sirchan, hayajinli ifoda etish maqsadida turli-tuman muqoyasaga asoslangan lisoniy vositalardan foydalanadi. Bunday lisoniy vositalar tilning lug'at tarkibidan mustahkm o'rin olgan erkin va turg'in so'z birikmalaridir. Biror predmet, voqea, fazilat va hakoza'rarni boshqa predmet voqea va hodisalarga muqoyasa qilinishi natijasida tilda obrazli, muqoyasali til birikmalari hosil bo'ladi. Bunday birliklar komparativ frazeologik birliklar deb atalib, ularni lisoniy jihatdan erkin suz birikmalaridan farqini aniqlash maqsadida, mo'koyasali turg'in so'z birikmalarining vujudga kelishining o'ziga xos hususiyatlari nuqtai nazardan ularning semantik strukturasini belgilovchi mantiqiy omillar nuqtai nazardan, semantik o'zgarishlarga uchrashi nuqtai nazardan, komponentlarining grammatik-sintaktik srukturasidagi o'ziga xosliklar nuqtai nazardan o'rganish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Авдеева, Л.А., Воронцова, Т.В. Язык одного народа как средства трансляции культур народов мира // Международная конференция «Язык и культура». -М., 2001.
2. Апресян Т.Я., Апресян Ю.Д. Об изучении смысловых связей слов. //ИЯШ, 1970, № 2.
3. Арсентьева Е.Ф. Сопоставительный анализ фразеологических единиц. – Казань: изд-во Казанского университета, 1989.
4. Афоризмы / сост. Ничипорович Т.Г. – М, 1998.
5. Бакиров П.У. Универсальные пословицы разных языков обозначающие одну ситуацию. //Badiiy tarjimaning lingvo-poetik muammolari. Respublika ilmiy-amaliy anjumani. 2012-yil 23-24-noyabr, Samarqand
6. Брюховская Л.С. Язык как инвариант национального менталитета // Международная конференция. «Язык и культура». — М., 2001.
7. Васкин Т.З. Основные способы перевода корейских пословиц и поговорок на русский язык. //Badiiy tarjimaning lingvo-poetik muammolari. Respublika ilmiy-amaliy anjumani. 2012-yil 23-24-noyabr, Samarqand.
8. Вержбицкая А. Язык. Культура. Познание. – М: «Русские словарь», 1996.
9. Воротников, Ю.Л. Языковая картина мира как лингвистическая категория //Международная конференция. «Язык и культура». -М., 2001.
10. Rahmatullayev Sh. O'zbek tilining izohli frazeologik lug'ati –Т., “O'qituvchi”, 1978.
1. 11.윤희수. 관용어의 고정된 어순 분석 // 논문집 10. 금오 공과대학, 1989.
11. 김 문 욱 한-우 사전 도서출판 베델사 2006
12. 민중 옛센스 국어사전
13. 한국의 속담 대사전

СЎЗ САНЪАТИ ХАЛҚАРО ЖУРНАЛИ МЕЖДУНАРОДНЫЙ ЖУРНАЛ ИСКУССТВО СЛОВА INTERNATIONAL JOURNAL OF WORD ART

Сиддикова Ирода Абдузухуровна

Доктор филологических наук, профессор
кафедры теории перевода и сравнительного языкознания
Национального Университета Узбекистана


E-mail: ravsidd@mail.ru

Карабаева Барно Бобир кизи

Докторант Узбекского Государственного
Университета Мировых Языков

E-mail: barnokhon.k@mail.ru

КОГНИТИВНО-СЕМАНТИЧЕСКАЯ ПРИРОДА ГЛАГОЛОВ ЗРИТЕЛЬНОГО ВОСПРИЯТИЯ В АНГЛИЙСКОМ И РУССКОМ ЯЗЫКАХ

 <http://dx.doi.org/10.26739/2181-9297-2021-2-86>

АННОТАЦИЯ

Данная статья представляет исследование особенностей английских глаголов зрительного восприятия с точки зрения лингвоконцептологии. Основной целью являлось рассмотреть глаголы, выражающие зрительное восприятие в английском и русском языках в рамках двух направлений, взаимодействующих в рамках концептуальной лингвистики – когнитивной лингвистики и лингвокультурологии. В работе представлены основные положения лингвоконцептологии, определения понятия «концепт», мнения исследователей о роли концепта в отраслях лингвистики. Далее рассмотрены такие проблемы, как когнитивное восприятие зрительных образов через язык, когнитивная роль ментальных образов и прототипичность лексических значений. Изучена семантическая разница глаголов зрительного восприятия на примере английских глаголов look и see посредством семантического анализа данных глаголов в качестве глаголов физического восприятия.

Ключевые слова: глаголы зрительного восприятия, лингвоконцептология, концепт, когнитивная лингвистика, лингвокультурология, язык, ментальный образ.

Siddikova Iroda Abdzuhurovna

DSc., professor Targima nazariyasi va qiyosiy
tilshunoslik kafedrası professorı

O'zbekiston Milliy universiteti

E-mail: ravsidd@mail.ru

Barno Karabayeva Bobir qizi

O'zbek Davlat Jahon Tillary Universiteti doktoranti

E-mail: barnokhon.k@mail.ru

INGLIZ VA RUS TILLARIDA VIZUAL IDROKNI IFODALOVCHI FE'LLARNI KOGNITIV-SEMANTIK TABIATI

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada ingliz tilidagi vizual idrok fe'llarining xususiyatlari lingvokonseptologiya nuqtai nazaridan o'rganiladi. Asosiy maqsad ingliz va rus tillarida vizual idrokni ifodalovchi fe'llarni kontseptual tilshunoslik - kognitiv tilshunoslik va lingvokulturologiya doirasida o'zaro ta'sir qiluvchi ikki yo'nalish doirasida ko'rib chiqish edi. Ushbu hujjatda lingvokonseptologiyaning asosiy qoidalari, "tushuncha" tushunchasining ta'riflari, tadqiqotchilarning tilshunoslik sohalaridagi kontseptsiyaning roli haqidagi qarashlari keltirilgan. Bundan tashqari, vizual tasvirlarning til orqali idrok etilishi, aqliy tasvirlarning kognitiv roli va leksik ma'nolarning prototipikligi kabi muammolar ko'rib chiqiladi. Vizual idrok fe'llarining semantik farqi ingliz fe'llari misolida ko'rib chiqiladi va jismoniy fe'llarni fe'l sifatida semantik tahlil qilish orqali ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: vizual idrok fe'llari, lingvokonseptologiya, tushuncha, kognitiv lingvistika, lingvokulturologiya, til, aqliy tasvir.

Siddikova Iroda Abduzokhurovna

DSc., professor of the Theory of Translation and
Comparative Linguistics Department

National University of Uzbekistan

E-mail: ravsidd@mail.ru

Karabayeva Barno Bobir qizi

Phd student of the Uzbek State

World Languages University

E-mail: barnokhon.k@mail.ru

COGNITIVE-SEMANTIC NATURE OF VERBS OF VISUAL PERCEPTION IN ENGLISH AND RUSSIAN LANGUAGES

ANNOTATION

This article is a study of English verbs of visual perception from the point of view of conceptual linguistics. The main goal is to consider verbs expressing visual perception in English within the framework of conceptual linguistics - cognitive linguistics and cultural linguistics. The paper presents the main provisions of conceptual linguistics, definitions of "concept", the views of researchers on the role of the concept in the linguistic industry. Further, problems such as the cognitive perception of visual formations through the language, the cognitive role of mental formations and the prototypicality of lexical meanings are examined. The semantic difference of verbs in visual perception is studied using English verbs as an example.

Key words: verbs of visual perception, conceptual linguistics, concept, cognitive linguistics, cultural linguistics, language, mental image.

Концептуальная лексика человека - это хранилище относительно устойчивых во времени, относительно социально общих и относительно хорошо закодированных концепций, которые вместе составляют когнитивную карту нашей эмпирической вселенной:

- внешняя физическая вселенная;
- социокультурная вселенная;
- внутренняя ментальная вселенная.

Под устойчивыми во времени понимаются знания, которые не находятся в состоянии быстрого изменения. То есть концепт «лошадь» сегодня, вероятно, останется прежним завтра. Хотя постепенное изменение значения не исключено.

Под социально общими концепциями подразумевается то, что, вступая в общение, говорящие считают само собой разумеющимся, что слова имеют примерно одинаковое значение для всех членов их речевого сообщества. Хотя членство считается вопросом степени.

Под хорошо закодированными концепциями подразумевается, что каждая часть лексически хранимых знаний более или менее уникально или, по крайней мере, сильно

связан со своей собственной меткой кода восприятия. Хотя опять же, правильная кодировка может быть вопросом степени. Во-первых, лексические элементы - это, по сути, кодовые метки для соответствующих понятий. Во-вторых, понятия, закодированные лексическими элементами, не абсолютны, а относительны; их дискретность зависит от степени. В-третьих, лексика, которая является хранилищем лексических предметов, представляет собой когнитивную карту или сеть того, что мы ощущаем во внешнем физическом, социальном культурном и внутреннем ментальном мире. Эти утверждения также поддерживаются у В.Эванс [1], Дж.Лакоффа [2], Р.Лангакера [3], и рассматриваются как основы когнитивной лингвистики. В статье эти утверждения более подробно рассматриваются для обоснования анализа и описания лексических элементов «смотреть - look» и «видеть - see». Кроме того, утверждения и выводы, сделанные некоторыми из психологов восприятия, когнитивных психологов и нейробиологов, также представлены для того, чтобы рассмотреть значения «смотреть» и «видеть» с междисциплинарной точки зрения.

Как известно, в когнитивной лингвистике предполагается, что мы получаем знания и понятия через наш телесный физический опыт. Мнение далее поддерживается Дж.Лакоффом в теории Инса, которая придает значение тому, что называется «ментальными образами», которые создаются и организуются с помощью нашего мирского опыта [2;268]. Эти изображения отличаются от них и более бессознательно доступны, чем изображения, которые иногда приходят нам в голову, например, когда мы думаем о наших близких. Они более бессознательны, но дают нам основу для понимания этой вселенной и позволяют нам постичь этот мир относительно нашего физического существования.

Посредством этого механизма формирования ментальных образов формируются конкретные, а также абстрактные понятия, классифицируются и структурируются в концептуальные области. Лексический элемент обозначает группу перекрывающихся концептуальных доменов, сформированных в соответствии с некоторыми критериями, как это было описано и изображено у Р.Лангакера [3;145]. Однако все еще остается вопрос о том, каким образом структурированные концептуальные домены и к чему конкретно относится «центральное» или «прототипное» значение лексического элемента.

В настоящем исследовании фраза «зрительное восприятие» определяется как: акт получения любого вида концепции и / или знаний, которые можно получить визуально о каком-либо предмете внешнего физического и внутреннего ментального мира.

Когда мы воспринимаем объект, мы не просто получаем визуальный вход, как это делают объективы камеры. Мы активно участвуем в различных познавательных действиях, чтобы понимать и реагировать на то, что мы физически воспринимаем через наши сенсорные двигатели, в частности, через наше зрение. Это общее представление, которое я намереваюсь использовать в своем исследовании глаголов «смотреть» и «видеть» в этом исследовании. Хотя оба глагола являются глаголами визуального восприятия, следует изучить когнитивные области, которые активируются каждым из этих глаголов, в зависимости от контекста, а также в отношении энциклопедических знаний людей о вселенной.

Исследование глаголов зрения посредством анализа различных свойств проводила Шабанова [4;365]. В исследовании автор пытается дифференцировать значения слов, таких как - «stare» - «пристально смотреть», «gaze» - «уставиться» и «glance» - «взглянуть мельком», представляя характеристики глаголов, такие как ±интенсивный взгляд, ±неподвижный взгляд, ±применение силы воли и т. д. В исследовании также рассматриваются свойства, связанные с направлением взгляда, получением информации и появлением изображения объекта в глазах субъекта, а также цель.

Хотя эти двоичные или троичные оценки свойств, присвоенных лексическим элементам, могут оказаться полезными для четкого представления различий, как отмечает Р.Лангакер, «Простое значение плюс / минус или ответ да / нет не всегда достаточны для того, чтобы указать, обладает ли лингвистическая структура определенным свойством, принадлежит ли к определенной категории или участвует в данных отношениях. Эти условия часто являются вопросами степени ... » [3;15]. Поэтому, несмотря на то, что параметр

«намерение» является минусом для «see – смотреть», например, степень намерения со стороны лица, занимающегося «видением – seeing», варьируется в зависимости от ситуации. Аналогичным образом, такие свойства, как «интенсивный взгляд» и «применение силы воли», также являются вопросом степени, что делает этот метод неподходящим для более полного семантического анализа глаголов зрительного восприятия.

Анализ языкового материала показал, что семантическое отличие «look» и «see» зависит от структуры поверхности в соответствии с нормами генеративной грамматики. Итак, мы сформировали утверждение, сосредоточенное на недопустимости использования предлога «to» после «see», как в предложении [3; 938]:

(1) * Astronomers have seen to Andromeda, but nowhere else.

(1) * Астрономы видели Андромеду, но больше нигде.

Лексическая единица «look» может сопровождаться такими предлогами, как «at» или «toward» [3; 942-943]:

(2) *John looked to the tree. (John looked at the tree.)

(3) *John looked the tree. (John looked at the tree.)

(4) The bird flew toward the tree.

(5) The bird looked toward the tree.

Хотя утверждается, что после «look» часто следует предлог «toward», который имеет более сильное чувство направленности, чем «to», исследование не объясняет ни того, почему направленность семантически важна для «look», ни почему «at» предпочтительнее, чем «to». Наблюдение в основном сфокусировано на структуре поверхности, и исследование завершается утверждением о том, что «семантическое различие между see и look в значительной степени обусловлено различием в базовых предлогах, требуемых ими», не предоставив достаточных объяснений относительно семантики рассматриваемых лексических элементов или способов взаимодействия этих элементов друг с другом. У нас остаются вопросы относительно семантической природы глаголов и предлогов, а также взаимодействие между ними.

С.Харуми [5;69] подробно обсуждает разницу между «see» и «can see». Ссылаясь на Ф.Палмера [6;92], он представляет, что «can see» представляет различные значения в зависимости от контекста. Его анализ выдвигает предположение, что некоторые случаи использования «can» с глаголами восприятия, в частности «see», указывают на спонтанность вместо способности или возможности [5;70]. Также упоминается требование непрерывности в отношении словосочетания «can see» и прогрессивной формы, содержащихся в фразе с дополнением, как в “In this photograph you can see Joan blinking”. («На этой фотографии вы видите, как Джоан моргает»).

Английский глагол «look» - это глагол, означающий зрительное восприятие, эквивалентом которого в русском языке является глагол «смотреть». Оксфордский словарь английского языка определяет значение физического восприятия глагола «look» следующим образом [7;367]:

Дать определенное направление своему зрению; применить силу своего зрения; направить взгляд на какой-то предмет или на какую-то часть пространства. Обычная подготовка. введение объекта видения в настоящее время;

а. с фразой или нареч. выражая направление или предполагаемый объект видения.

б. с направлением или объектом, оставленным неопределенным, или просто подразумеваемым контекстом.

Хотя классификация глаголов восприятия в целом, в том числе таких, как «видеть - see», «слышать - hear» и «обонять - smell», как «глаголы состояния», может быть частично понятной, особенно с точки зрения педагогического удобства, однако есть много спорных вопросов, когда рассматривается с лексико-семантической точки зрения.

Как и с любыми глаголами, будь то действие или состояние, «see» не может быть выполнено без временных рамок. Как представлено в исследовании З.Вендлер [8;154] существует четыре основных типа глаголов, которые классифицируются в соответствии с их

отношением ко времени и типом выполняемой задачи: **деятельность** («бегать», «бегать повсюду», «ходить и ходить», «плавать», «проплыть мимо», «толкать машину»); **выполнения** («пробежать мило» нарисовать картину, «вырасти», «вылечиться от болезни»); **достижения** («признать» «Найти», «выиграть гонку», «начать / остановить / возобновить», «родиться / умереть»); и **состояния** («желать», «хотеть», «любить», «ненавидеть», «доминировать»).

Глаголы деятельности – такие глаголы, которые могут продолжаться непрерывно в течение долгого или теоретически бесконечного периода времени, в то время как глаголы выполнения – это те, которые также могут длиться в течение определенного периода времени, но имеют четкую конечную точку с конечным результатом. Напротив, глаголы достижений – это глаголы, которые завершаются мгновенно и подразумевают изменение состояния, а состояния грубо описываются как глаголы, которые относятся к незавершенным условиям без определенного начала или конца.

Наряду с тем, что З.Вендлер не дает подробного описания различных чувств «see», он утверждает, что видение может быть достижением, поскольку можно сказать «Я видел это – I have seen it», как только кто-то говорит «Я вижу это – I see it», и что «see», по крайней мере, в значении «обнаружения» – это достижение, которое «означает уникальный и неделимый момент времени» [8;155]. Это наблюдение позволяет нам полагать, что «определение – spotting» является одним из значений, вызываемых «see», когда используется для обозначения физического восприятия. Если это так, то можно экстраполировать, что «see» можно использовать для обозначения мгновенного возникновения «spotting», а также того, что следует за ним.

К.Альм-Арвиус [9;20] развивает эту идею и рассматривает различные оттенки, которые может указывать глагол «see», различая значения «улавливать» (точечный) и «интерпретировать» (разоблачить), оба из которых, как предполагается, содержатся в значении, выраженном глаголом. Она приводит следующий пример, чтобы проиллюстрировать это:

(1) I saw something, but I couldn't make it out. It happened too quickly.

(1) Я что-то видел, но не смог разобрать. Это случилось слишком быстро.

Глагол «saw» относится только к определению объекта без распознавания, каким он был на самом деле. Исходя из этого, она утверждает, что «если кто-то получает визуальные ощущения, не имея возможности сказать, что они означают, можно сказать, что он или она видит в очень общем смысле ...» [9;20]. Она добавляет, однако, что это явный случай использования «see» и что существует «распространенное предположение о том, что видение заключается в том, что человек, который видит что-то, обычно сможет дать какую-то информацию о содержании» его/ее опыта» [9;20]. Данная характеристика, описанная К.Альм-Арвиус, хорошо продемонстрирована в следующем предложении, которое включает в себя как "look", так и "see".

(2a) She looked but didn't see it.

(2a) Она смотрела, но не видела этого.

(2b) *She didn't look but she saw it.

(2b) * Она не смотрела, но видела это.

Известно, что «look», в отличие от «see», – это глагол визуального восприятия, который имеет тенденцию профилировать значения, которые указывают на движение и / или усиление внимания, визуальной линии и / или зрительной способности. Другими словами, смысл «разоблачения» не входит в «look», по крайней мере, как его основное значение. По этой причине «saw» в (1) считается исключительным, а «see» и «look» в (2a) совершенно естественным и приемлемым, в то время как (2b) считается неприемлемым при нормальных обстоятельствах, при условии, что «look» относится исключительно к физическому зрительному восприятию. Другими словами, хотя можно «смотреть – look», не «видя – see», нельзя сказать, что «видел – have seen» что-то без интерпретации. Она добавляет, однако, что это явный случай использования «see» и что существует «распространенное предположение

о том, что видение – seeing заключается в том, что человек, который видит что-то, обычно сможет дать какую-то информацию о содержании своего опыта" [9;20].

В своей дискуссии К.Алмс-Арвиус ставит под сомнение обоснованность предположения о полисемии «see», основанной на разных диапазонах оттенков, при этом каждая индивидуально записана в лексиконе как отдельный элемент. Она пишет: «Действительно ли мы чувствуем, что между пониманием есть существенное различие в значении, которое ограничивает время восприятия одним мгновением и чтением, которое включает в себя более длительный период, чем период, необходимый для простого взгляда или обнаружения хорошо известного лица?» [9;21]. Скорее, утверждает она, предполагаемая многозначность слова «видеть», засвидетельствованная в двух возможных интерпретациях, фактически является доказательством того, что «информативный аспект не является действительно несовместимым с более продолжительными качествами в глаголе», представляя следующие примеры, чтобы проиллюстрировать вводные и длительные значения «видеть», могут быть объединены, когда есть достаточно контекста, чтобы позволить такое чтение [9;21]:

(3) Мы оба видели его на крыше, даже если Мэри просто заметила его, прежде чем он спрыгнул, а я его все время видел.

(4) Я видел ее, как только она вышла из дома и до того момента, когда она исчезла за углом.

Вопрос не в том, следует ли считать «see» многозначным или нет в отношении временного интервала данного глагола, поскольку если мы допускаем такую многозначность, то это не только противоречит интуиции, но и нецелесообразно принимать отдельные записи в лексиконе для разных контекстов, в которых используется один и тот же глагол. С когнитивно-лингвистической точки зрения такая попытка описать полисемию через условие истинности одного предложения считается недостаточной для понимания и определения смысловой природы любых лексических элементов. Это потому, что когда слово появляется в разных предложениях (контекстах), оно часто, если не всегда, выражает разные значения, и, следовательно, любой лексический элемент может быть по своей сути неоднозначным. Лексическая неоднозначность не является предметом изучения на основе условия истинности одного предложения, извлеченного из контекста реального мира. Вместо этого это вопрос, который требует тщательного изучения различных концепций или областей, которые вызываются, когда лексический элемент используется в конкретном контексте в реальном мире.

Семантика глагола зрительного восприятия «see» по своей природе неоднозначна, поскольку, как выразился Р.Лангакер, «лексическое значение заключается в особом способе доступа к общему объему знаний, относящемуся к определенному типу сущности» [3;39], и, как заявили Тайлер и Эванс «лексические записи ..., действуют просто как побуждения к значению конструкции, и это значение в значительной степени является концептуальным процессом» [10;3]. Следовательно, глагол «see» может обозначать мгновенное происшествие, а также - событие, которое длилось четверть часа. Такое различное толкование глагола «see» возможно именно благодаря этой гибкой природе значения слова, которая допускает тонкие корректировки в соответствии с контекстом.

В случае предложения (3) «saw» мог быть либо мгновенным действием, если бы субъект заметил и узнал Джона за доли секунды, как он, например, шел в банк, либо мог бы продолжаться, по крайней мере, несколько секунд или больше, как будто объект стоял на месте, а Джон не спеша прогуливался по улице. Здесь интересно отметить, однако, что акт «видения - seeing» в этом предложении вряд ли длится часами или даже четверть часа из-за ограничений, которые выдвигаются нашим знанием реального мира. Мы знаем, что люди визуально не «видят - see» кого-то на улице часами. Трудно представить ситуацию, когда «видение - seeing» в смысле физического восприятия может продолжаться в течение длительного периода времени.

Наиболее распространенной интерпретацией предложения будет та, в которой субъект делал что-то на улице, и каждый раз, когда этот человек смотрел вверх, вертолет находился в поле зрения, и такая ситуация длилась «более четверти» часа. Другими словами, акт «видения» субъекта не продолжался без перерывов в течение указанного периода мелодии. То есть акт «видения» не продолжался «во времени однородным образом; любая часть процесса имеет ту же природу, что и целое» [8;156]. Другой пример, иллюстрирующий этот момент:

(5) I saw a deer family all morning today in my backyard.

(6) Сегодня утром я видел семью оленей на своем заднем дворе.

Как и в (5), субъект не «видел - see» семью оленей все утро.

Скорее, естественная интерпретация заключалась бы в том, что субъект был в доме и что-то делал, но всякий раз, когда человек смотрел в окно, на заднем дворе появлялись олени, олени или оба. Поэтому, опять же, акт «видения» в этом случае также не был непрерывным, но был повторяющимся в течение всего утра. Кроме того, «семья оленей», возможно, представила себя в различных комбинациях. Тем не менее, (6) имеет смысл для носителей языка и интерпретируется, как описано выше, без каких-либо затруднений или двусмысленности.

Из вышеприведенных наблюдений можно сказать, что «see» в физическом смысле зрения относится к событию, которое варьируется от «обнаружения», которое является мгновенным событием, которое длится всего доли секунды, до «распознавания» что или кто является объектом. Инцептивное значение «обнаружения» всегда предшествует долговременному значению «распознавания», поскольку «определение» является требованием для начала акта «видения» и «распознавания». Более того, весьма маловероятно, что длительное значение «видения» длится более нескольких секунд, если предполагается, что оно непрерывно и непрерывно. Когда наречие высказывания указывает период времени, который длится более нескольких секунд, «see» интерпретируется как серия итеративных примеров «seeing», и в этом случае фактический объект, который виден в каждом случае, может или не может быть точно таким же, как в случае семьи оленей.

Таким образом, в то время как смысловое значение «see» означает достижение, как и глаголы, такие как «start», «stop» или «find», значение которых подразумевает мгновенное изменение состояния, долговременное значение «see», как в «I saw John in the street» больше похоже на деятельность, так как акт «seeing», хотя и кратковременный, продолжается без перерыва. Когда период времени, связанный с «see», относительно длинный, как в предложениях (5) и (6), «see» интерпретируется как итеративное возникновение одной и той же активности в течение длительного периода времени, причем каждый случай «seeing» длится не более нескольких секунд.

Существует заметное смещение акцента в области когнитивной психологии от личности к культурным различиям. Обширные исследования охватывают культурные различия в различных когнитивных областях, таких как внимание, категоризация и причинная атрибуция или, более конкретно, восприятие изображений, восприятие цвета, восприятие глубины, восприимчивость к визуальным иллюзиям и восприятие лица [11;390].

Уильям Халс Риверс считается первооткрывателем в области межкультурной психологии. Его основная работа основана на данных, собранных с островитянами Торресова пролива о различных когнитивных явлениях, таких как острота зрения, цветовое зрение, остаточные изображения и иллюзии и т.п. [11;390].

Это направление исследований характеризуется изучением различий в восприятии (острота, скорость обработки и т. Д.) Основных рисунков, изображений, визуальных иллюзий, глубины и цвета. Акцент делается на сравнении культурных различий в основных механизмах восприятия.

Как упомянуто выше, эмпирический подход к визуальному восприятию утверждает, что люди различаются в своих системах визуального вывода, основанных на их предыдущем опыте. Поскольку индивидуальный опыт определяется окружающей средой, различия в

окружающей среде формируют наше восприятие, создавая ожидания восприятия. Эти ожидания, известные как набор восприятия [12;291], делают возможными конкретные интерпретации и повышают как скорость, так и эффективность процесса восприятия. Группы восприятия, общие для людей определенной культуры - и наиболее соответствующие их опыту - не обязательно развиваются у людей из других культур.

Тщательное изучение глаголов зрительного восприятия «see» и «look» показало, что эти глаголы проявляют различные значения путем поэтапного профилирования и создания образа понятий, которые связаны и сгруппированы вокруг этих лексических элементов. Исследование выявило некоторую градиентную природу передаваемых значений, а также способы, которыми значения меняются, чтобы соответствовать данному контексту.


Список использованной литературы

1. Evans Vyvyan Metaphor, Lexical Concepts, and Figurative Meaning Construction. – Journal of Cognitive Semiotics. – Oxford. 2013. – V (1-2). – P. 73-107.
2. Lakoff G. Women, Fire, and Dangerous Things: What Categories Reveal about the Mind. – Chicago, IL: The University of Chicago Press, 1987. –614 p.
3. Langacker Ronald W. Essentials of Cognitive Grammar. – Oxford: Oxford University Press, 2013. – 218 p.
4. Shabanova T. Semantic and Pragmatic Interface in English Verbs of Vision // Web Journal of Formal Computational & Cognitive Linguistics. Retrieved from <http://fccl.ksu.ru/winter.2000/paper5.pdf> – 2000.
5. Sawada Harumi. Modaritei. – Tokyo: Kaitakusha, 2013.
6. Palmer F.R. Modality and the English Modals. – Oxford, 2013. – 233 p.
7. Oxford Dictionary of English. – Oxford: Oxford University Press, 2003.
8. Vendler Zeno. Linguistics in Philosophy. – Ithaca, NY: Cornell University Press, 1967. – 216 p.
9. Alm-Arvius Christina. The English Verb See: A Study in Multiple Meaning. – Gotenborg: Acta Universitatis Gothoburgensis, 1993.
10. Tyler Andrea & Evans, Vyvyan. The Semantics of English Prepositions: Spatial Scenes, Embodied Meaning and Cognition. – Cambridge, MA: Cambridge University Press, 2003. – 254 c.
11. Berry J. W., Poortinga, Y. H., Breugelmans, S. M., Chasiotis, A., & Sam, D. L. Cross-Cultural Psychology: Research and Applications. – Cambridge: Cambridge University Press, 2012. – 626 p.
12. Shiraev E. B., & Levy, D. A. Cross-cultural psychology: Critical Thinking and Contemporary Applications. – New Jersey: Pearson Education, Inc, 2013. – 400 p.

СЎЗ САНЪАТИ ХАЛҚАРО ЖУРНАЛИ МЕЖДУНАРОДНЫЙ ЖУРНАЛ ИСКУССТВО СЛОВА INTERNATIONAL JOURNAL OF WORD ART

Khodjakulova Feruza Rustamovna
International Islamic Academy of Uzbekistan
Senior teacher
e-mail: feruzabonukhodjakulova@gmail.com

LEXICAL AND CULTURAL ASPECTS OF TERMS IN ENGLISH AND UZBEK LANGUAGES

 <http://dx.doi.org/10.26739/2181-9297-2021-2-87>

ANNOTATION

The whole process of verbal communication takes much longer than usual in Western cultures. E. Slambek argues that the consensus principle of decision-making is more effective in the culture of individualism than the traditional principle of decision-making in the opinion of the majority. If the working group consists of representatives of different cultures, then the main question arises about the activities of such a group, because it is necessary to find a way to resolve conflicts and choose the optimal style of speech. There are three styles of speech in a conflict situation: 1) avoidance of conflicts; 2) integrated approach - ideas and proposals come to the fore, not personal goals to solve the problem; is carried out "ideologically" instead of individually distinguishing the parties to the conflict; 3) Competition is the most inefficient method because it aims to maintain personal positions and protect personal interests.

Key words: foreign language, intercultural communication, teaching, education, observation, analysis.

Ходжакулова Феруза Рустамовна
Международная Исламская Академия Узбекистана
Старший преподаватель
e-mail: feruzabonukhodjakulova@gmail.com

ЛЕКСИЧЕСКИЕ И КУЛЬТУРНЫЕ АСПЕКТЫ ТЕРМИНОВ НА АНГЛИЙСКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ

АННОТАЦИЯ

Весь процесс вербального общения занимает гораздо больше времени, чем обычно в западных культурах. Э. Сламбек утверждает, что консенсусный принцип принятия решений более эффективен в культуре индивидуализма, чем традиционный принцип принятия решений, по мнению большинства. Если рабочая группа состоит из представителей разных культур, то главный вопрос возникает о деятельности такой группы, потому что необходимо найти способ разрешения конфликтов и выбрать оптимальный стиль речи. В конфликтной ситуации есть три стиля речи: 1) избегание конфликтов; 2) комплексный подход - на первый план выходят идеи и предложения, а не личные цели для решения проблемы; осуществляется «идеологически» вместо индивидуального выделения сторон конфликта; 3) Конкуренция -

самый неэффективный метод, потому что он направлен на сохранение личных позиций и защиту личных интересов.

Ключевые слова: иностранный язык, межкультурная коммуникация, обучение, обучение, наблюдение, анализ.

Xodjakulova Feruza Rustamovna

O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi

Katta o'qituvchi

e-mail: feruzabonukhodjakulova@gmail.com

INGLIZ VA O'ZBEK TILIDAGI TERMINLARNING LEKSIK MADANIY HUSUSIYATLARI

ANNOTATSIYA

Og'zaki muloqot jarayoni g'arb madaniyatlarida odatdagidan ancha uzoq davom etadi. E.Slambek qaror qabul qilishning konsensus tamoyili ko'pchilik fikriga ko'ra qaror qabul qilishning an'anaviy printsipligiga qaraganda individualizm madaniyatida samaraliroq ekanligini ta'kidlaydi. Agar ishchi guruh turli madaniyat vakillaridan iborat bo'lsa, unda asosiy guruh ana shunday guruh faoliyati to'g'risida savol tug'iladi, chunki nizolarni hal qilish yo'lini topish va nutqning maqbul uslubini tanlash kerak. Muammoli vaziyatda nutqning uchta uslubi mavjud: 1) nizolardan qochish; 2) kompleks yondashuv - muammolarni hal qilish uchun shaxsiy maqsadlar emas, balki g'oyalar va takliflar birinchi o'ringa chiqadi; nizoli tomonlarni alohida ajratish o'rniga "mafkuraviy" tarzda amalga oshiriladi; 3) Raqobat eng samarasiz usuldir, chunki u shaxsiy pozitsiyalarni saqlash va shaxsiy manfaatlarini himoya qilishga qaratilgan.

Kalit so'zlar: chet tili, madaniyatlararo aloqa, o'qitish, ta'lim, kuzatuv, tahlil.

"What language culture are we actually dealing with in terminology?" - this question is constantly asked by different people who are in contact with representatives of other countries and other cultural fields, and this communication can be in different areas: formal business, scientific, economic, private, etc. It is no coincidence that the famous book on the cultural features of Russia, written in Germany by A. Baumgart and B. Eneke, begins with this question. Due to the rapid development of the process of globalization, which clearly characterizes the world community in the late 20th century, today it resonates more often than ever before. The general public is trying to find the answer to it in reference books, such as those published in the "Culture Strike" series. Each of the publications in this series is dedicated to a single country that is very culturally different from Western Europe: Japan, India, China, Mexico, Russia. [4]

The importance of personal, interpersonal communication in all areas of practical activity is especially acute today. Intercultural communication is always interpersonal communication, in which the cultural environment in which communicators are formed is very important, FL Kasmeeer. ICC experts explain this by moving away from a "hierarchical-institutional" social relationship in favor of a democratic or participatory relationship. "Today, we can talk about the same social order to study ICC problems, because many people face the problem of intercultural misunderstanding caused by differences in specific communication norms of culture. This misunderstanding leads to mistrust and disagreement between partners. causes a sense of ruq, makes a mistake, falls into a "communication trap". [10, 11]

Many disciplines deal with ICC problems: anthropology, ethnography, communication theory, linguistics, psychology, ethnopsyoanalysis, ethnorritics - egogermeneutics, speech ethnography. The interest of many disciplines in the ICC may be related to the clear boundaries of the concepts of culture and communication. More than 300 definitions of culture already exist, each of which focuses on a number of problems developed by this field of knowledge, including linguistics). For this review, Yu.M. The definitions given by are the most up-to-date. Logman, as well as Yu.M. Lotman and BA Uspensky.

As FL rightly points out. Kasmeeer also said that this system, which includes ideas about certain concepts, values, and rules, is not something that is given once, but is constantly changing as human society adapts to the world around it. In fact, culture is an expression of a person's ability to adapt to the reality around them, so culture is a phenomenon, primarily dynamic. "Culture is not a noun like a verb," as Sh. Many authors argue that culture is understood as a communicative process, but this approach does not preclude a static view of culture, viz. as a set of statements, symbolic lines that serve different communication purposes, means of communication. [3, 9]

With such a high interest of many disciplines in the development of culture and ICC problems, it is not surprising that many terms are interpreted vaguely. In this review, it is advisable to clarify their quantity as the basic concepts "cultural concept" and "cultural standard". In cognitive linguistics, a concept is usually understood as "memory, mental vocabulary, the conceptual system and language of the brain, the unit of operational content of the whole picture of the world reflected in the human psyche". Many researchers emphasize the importance of cultural factors in shaping concepts, viz. consider the concept as "a social formation of multidimensional cultural significance in the collective consciousness objectified in one or another linguistic form". Thus, a concept is a cultural phenomenon by nature. Yu.S. Stepanov describes it as "a cultural clot in the human mind: how culture enters the human mental world." The concept outlines evaluation norms and stereotypes, behavioral models, and generalized schemes of situations. Cultural concepts define the speech behavior of a linguistic individual as a representative of a particular nation, viz. concepts reflect cultural standards. According to S. Kammhuber, a cultural standard is a type of mental system that is based on traditional norms and ideas for a particular culture and serves the individual because it is oriented to the world around him. communication interpersonal dictionary

The uniqueness of national and cultural standards is highly felt in the ICC, especially when confronted with the unexpected situation / behavior of interlocutors. To understand the cause of unexpectedly communicative situations, and even to adopt a non-specific cultural standard, it is necessary to find an answer to the question: why do people of other cultures follow the same rules of behavior and respect the same values. Sh. Kammhuber gives the following illustrative example - how the Chinese usually start a scientific lecture: "Before I begin my lecture, I want to say that I have not yet fully and thoroughly studied this problem. possible superficial observations. I ask you to be critical of the shortcomings and errors in my report and to make your own suggestions." [2, 6] In the context of the European rhetorical tradition, an author who apologizes in advance for what he has written and wants to say is preferable not to speak at all. In China, such an introduction does not diminish the audience's interest in the speech and does not seem strange. On the contrary, the Germans 'easy-to-humorous style of opening the speech, a brief list of issues to be discussed in the speech, and clear evidence will impress the Chinese audience about the speaker's rudeness and bad manners. In this example, the following attitude was realized, which was important for the Chinese: "Because I had the opportunity to present, I was in a better position than the rest of my group. Maybe my speech might be like this. leads to hardening and disrupts the harmony of the social situation in general, so: Be humble, because this is an important criterion for evaluating your audience, keep yourself low This will prevent your criticism and keep the face of the audience, i.e. Another researcher, A. Thomas, also believes that the desire to maintain social harmony, to save the face, is the standard of Chinese culture. [5, 7]

According to S. Kammhuber, the cultural standard exists against the background of a certain zone of tolerance, within which actions, including speech, are considered normal. Therefore, the German method of initiating a scientific lecture based on the "here I am" principle does not fit into the zone of tolerance that is well known in the traditions of Chinese culture and can lead to social sanctions.

ICC practice shows that most people see their cultural standards as the only possible and correct. This position is called ethnocentrism. As G. Malekke points out, ethnocentrism is characterized by the following two features: 1) the native culture is considered natural; 2) the native culture is deliberately considered superior to the culture of other nations. Thus, ethnocentrism is concerned with a sense of one's own cultural superiority. [1, 8]

Ethnocentrism, as raising its own cultural standard contradicts the basic thesis of modern social and political morality - the thesis of equality of all people - has emerged as a contradictory notion in ICC theory - "cultural relativity" is not a highly developed and underdeveloped culture: culturally evaluative comparisons are not possible. Cultural relativity, as a much-needed feature of linguistic personality, creates the preconditions for mutual understanding in the ICC process, although this places very high demands on the common man, as it deprives him of the usual values. Mutual misunderstandings arise because the interlocutors are not always able and willing to renounce the cultural bias associated with their cultural norms. Moreover, this can occur as a result of insufficient cultural preparation of communicators, even with their desire to meet each other halfway.

Reference:

1. АРИПОВА, К. ЛИНГВОМАДАНИЙ КОМПЕТЕНЦИЯ ВА КОМПЕТЕНТЛИЛИК: ТЕРМИНЛАРИНИНГ МЕТОДИК ЛУГАТЛАРДАГИ ТАЪРИФИ. УЗМУ ХАБАРЛАРИ ВЕСТНИК НУУЗ.
2. Asrorov, I.F. (2020) "THE IMPORTANCE OF INDIVIDUAL FEATURES IN THE CLASSROOM," Central Asian Problems of Modern Science and Education: Vol. 2020 : Iss. 1 , Article 13
3. Eshboeva, D. (2019). DEVELOPMENT OF THE PROBLEM-SOLVING SKILLS OF THE FUTURE EL TEACHERS. In ИННОВАЦИОННЫЕ ПОДХОДЫ В СОВРЕМЕННОЙ НАУКЕ (pp. 170-173).
4. Eshboeva, D. A. (2016). THE ESSENTIAL FEATURES OF THE LANGUAGE TEACHING METHODOLOGY. Modern Science, (6), 77-79.
5. Ikanova, L. (2020). ANALYSIS OF TWO TASKS FROM THE POINT OF PRAGMATICS. Modern trends in linguistics: problem and solutions, 25-26.
6. Khasanova, D. (2020). Conducting the lessons in three different teaching conditions «Роль иностранных языков и информационно-коммуникационных технологий в подготовке молодых учёных» 236-331
7. Muminova, D. (2020). LINGUISTIC ANALYSIS OF BREAD IDIOMS AND PHRASES IN UZBEK AND ENGLISH LANGUAGES. SCIENCE WITHOUT BORDERS-2020, 19, 67-70
8. Muminova, D.A. (2019). Peculiarities of intercultural competence in teaching foreign languages. Religacion - Revista de Ciencias Sociales Y Humanidades, 4(19), 696-699
9. Qizi, Eshboeva Durdona Alisher. "IMPROVEMENT OF PROBLEM SOLVING SKILLS OF ENGLISH TEACHERS THROUGH CASE STUDY." Наука и образование сегодня 12 (47) (2019).
10. Ulmasbaeva, Malika. (2019). THE EFFECT OF THE CRITICAL PERIOD FOR ACQUIRING THE SECOND LANGUAGE. Nauka v sovremennom mire. 39. 185-193. 10.31618/2524-0935-2019-39-6-185-193.
11. Шамсематова, Б. Р. (2020). ПРАГМАТИЧЕСКИЙ И КОГНИТИВНЫЙ ПОДХОДЫ К ОПИСАНИЮ ДИСКУРСА. Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук, (1), 136-138.

СЎЗ САНЪАТИ ХАЛҚАРО ЖУРНАЛИ МЕЖДУНАРОДНЫЙ ЖУРНАЛ ИСКУССТВО СЛОВА INTERNATIONAL JOURNAL OF WORD ART

Solievva Malika Abduzuhurovna

O'zbekiston Milliy Universitety

Targima nazariyasi va qiyosiy tilshunoslik kafedrasida
dotcenti, filologiya fanlari nomzodi

E-mail: m.solieva@nuu.uz


Xolboeva Dildora Baxtiyorovna

O'zbek va xorijiy tillar kafedrasida o'qituvchisi

Toshkent tibbiyot akademiyasi

E-mail: kholboeva85@mail.ru

INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDA BIZNES TURIZM LEKSIKASINIG SEMANTIK XUSUSIYATLARI

 <http://dx.doi.org/10.26739/2181-9297-2021-2-88>

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada biznes turizmiga oid bo'lgan bir qator terminlarning ingliz va o'zbek tillarida leksik-semantik xususiyatlari taxlil qilingan. Turizm- bugungi kunda mamlakat iqtisodiyotining muhim javhalaridan biri bo'lib kelmoqda. Turizmning yangi turlarini paydo bo'lishi bilan yangi terminlari ham vujudga kelmoqda. O'tgan asrda turli sohalarga oid terminlar o'zbek tiliga rus tili orqali Yevropa tillaridan o'zlashgan bo'lsa, bugungi kunga kelib, to'g'ridan-to'g'ri chet tillaridan o'zlashmoqda.

Kalit so'zlar: Biznes, leksik-semantik, byudjet, termin, tur, turizm, soha, obyekt.

Солиева Малика Абдузухуровна

Кандидат филологических наук, доцент кафедры
теории перевода и сравнительного языкознания
Национального Университета Узбекистана

E-mail: m.solieva@nuu.uz

Холбоева Дилдора Бахтиёровна

преподаватель кафедры узбекского и
зарубежных языков

Ташкентской медицинской академии

E-mail: kholboeva85@mail.ru

СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ЛЕКСИКИ БИЗНЕС ТУРИЗМА В АНГЛИЙСКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ

АННОТАЦИЯ

В данной статье анализируются лексико-семантические особенности терминов, относящихся к бизнес туризму в английском и узбекском языках. Туризм сегодня является одной из важнейших отраслей экономики страны. С появлением новых видов туризма

появляются новые термины. В прошлом веке термины, относящиеся к различным областям, были заимствованы из русского на узбекский язык через европейские языки, но сегодня они заимствованы непосредственно из иностранных языков.

Ключевые слова: бизнес, лексико-семантический, бюджет, термин, тур, туризм, промышленность, объект.

Solieva Malika Abduzokhurovna

PhD, Associate Professor of the
translation theory and comparative linguistics department
National University of Uzbekistan
E-mail: m.solieva@nuu.uz

Holboeva Dildora Bakhtiyorovna

Teacher at the Department of
Uzbek and foreign languages
Tashkent Medical Academy

SEMANTIC FEATURES OF BUSINESS TOURISM LEXIS IN ENGLISH AND UZBEK

ANNOTATION

The article analyzes the lexical and semantic features of terms related to business tourism in English and Uzbek. Nowadays tourism is one of the most important sectors of the country's economy. New terms are appeared with the advent of new types of tourism. In the last century, terms related to various fields were borrowed from Russian Uzbek into Uzbek through European languages, but today they are borrowed directly from foreign languages.

Key words: business, lexico-semantic, budget, term, tour, tourism, industry, object.

*Turizm-iqtisodiyotning muhim tarmoqlaridan biri.
Mavjud imkoniyatlardan samarali foydalangan holda,
ushbu tarmoqni yanada takomillashtirish zarur,
buni davrning o`zi taqozo etmoqda.*

Shavkat Mirziyoyev

*Travel is like a giant blank canvas,
and the painting on the canvas is only
limited by one`s imagination.*

Ross Morley

Hozirgi kunda mamlakat iqtisodiyotining rivojlanishi borasida juda ko`plab ishlar olib borilmoqda. Jumladan, iqtisodiyot rivojining asosiy bo`g`inlaridan biri bo`lgan turizm sohasida ham jadal o`zgarishlarning guvohi bo`lyapmiz. Yurtboshimizning bugungi kunda turizm sohasiga oid chiqarayotgan qaror va farmonlarini bu boradagi kamchiliklarni to`ldirishga va turizmni mamlakat miqyosiga olib chiqishga katta tashlangan qadamlar desak mubolag`a qilmagan bo`lamiz. Fikrimizning isboti sifatida, Prezidentimizning “O`zbekiston Respublikasining turizm sohasini jadal rivojlantirishni ta`minlash chora-tadbirlari to`g`risida”gi farmoni, O`zbekiston Prezidentining 2017 yil 16 avgustdagi “2018-2019 yillarda turizm sohasini rivojlantirish bo`yicha 1-navbatdagi chora-tadbirlar to`g`risida”gi qarori turizm sohasida qilinayotgan ishlarni yangi bosqichga ko`tardi.

Turizm nafaqat bugungi mamlakat nigohida, balki temuriylar zamonida ham unga alohida e`tibor qaratilgan. Ya`ni Movarounnahrda ilk sayyohlarning safarlari Amir Temur va uning avlodlari zamonida faollashgan.

Turizm sohaning rivojlanishi, albatta, ichki iqtisodiy tuzilmalarning takomillashishiga, bundan tashqari shu soha bilan bog`liq ravishda faoliyat olib boruvchi sohalarning rivojlanishiga ham ijobiy ta`sir ko`rsatadi. Ammo sayohat qilish, doimiy yashash joyidan boshqa joyda dam olish, yangi

hududlarni ko`rish yoki shifobaxsh hududlarda salomatligini tiklash uchun katta moliyaviy mablag`lar talab etilishi ham sir emas. Bu mablag`lar kerakli manzilga yetib borish, tunab qolish va joylashish, ovqatlanish va shu kabi turli xizmatlardan foydalanganligi uchun sarflanadi. Ijtimoiy himoyaga muhtoj aholi qatlamlari qisman davlatning ijtimoiy himoya siyosatidan foydalanish maqsadga muvofiqdir. Rivojlangan mamlakatlarda ushbu aholi guruhlariga maxsus sayohatlar uyushtirish tizimlari joriy etilgan va ular orqali turizm xizmatlari aynan aholining kam ta`minlangan qatlamlariga xizmat qilishi ta`minlangan.

Turizm turistik tashkilotlar tomonidan qonuniy tarzda amalga oshiriladi. Shunga ko`ra turizm bir necha xil turlarga ajratiladi: ichki turizm, xalqaro turizm, havaskorlik turizmi, biznes turizm, ekoturizm, sport turizmi, avtoturizm, bilim saviyasini kengaytirish uchun olib boriladigan turizm va boshqalar.

Biznes-tur turistning kasbiy faoliyati bilan bog`liq bo`lib, daromad keltiradigan, foyda olish maqsadlari ko`zlangan va qonunga xilof bo`lmagan har qanday tashkiliy, xo`jalik; tijorat, ishbilarmonlik faoliyati bilan bog`liq safar turi.

Kiruvchi turizm – muayyan davlat hududiga chet ellik sayyohlarning tashrifi bilan amalga oshadigan turizm. Biror davlatga keluvchi turistlar o`sha hudud uchun kiruvchi turizm subyekti hisoblanadi.

Ichki turizm- biror davlat hududida doimiy yashovchi aholi tomonidan shu davlat hududining boshqa tarafiga uyushtiriladigan turizm. Ichki turizm termini so`nggi yillarda keng iste`molda qo`llanuvchi leksik birlikka aylanib bormoqda.

Ijtimoiy turizm-sayohat xarajatlari davlat budjeti, budjetdan tashqari fondlar, ish beruvchi hisobidan to`liq yoki qisman qoplanadigan turizm.

Guruhiy (paket) tur – bir necha turistik xizmatlarning jamlanmasidan iborat tur. Bu jamlanma o`z ichiga qayta ishlanadigan turoperator, aviauchish, xizmat ko`rsatish, transfer, yashash joyi bilan ta`minlash kabi xizmatlarni oladi.

Xizmat turizmi-turistning kasbiy va savdo-sotiqqa oid qiziqishi bilan bog`liq turizm turi. Shaxsiy xizmat safari va turli tadbirlarni o`tkazish kabilarni o`z ichiga oladi.

Individual turizm-bir yoki bir necha turistlarning ixtiyori bo`yicha ularning buyurtmasiga asoslangan joylashtirish, ovqatlantirish, transfer, ekskursiya va ko`ngilochar dasturlarni o`z ichiga oluvchi xizmatlar to`plamidan iborat turizm.

Rekreasion turizmi. Tashkil etilish maqsadi jihatdan xizmat turizmiga qarama-qarshi tarzda hordiq chiqarish uchun uyushtiriladigan sayohat.

Ekoturizm ekoturistik obyektlarga (estetik zavq beradigan tabiatning betakror joylari, shifobaxsh tabiiy maskanlar, tabiiy va antropogen geotuzilmalar, jism va tabiat hodisalari, tarixiy-madaniy meros obyektlari, mahalliy xalqning etnik yashash tarzi kabilarga) sog`lomashtirish, davolanish, dam olish, ularni o`rganish, jismoniy rivojlanishni ta`minlashga qaratilgan, tashkiliy tarzda uyushtirilgan ommaviy turizm.

Turizmning yangi turlarini paydo bo`lishi bilan bog`liq tarzda yangi terminlar ham vujudga kelmoqda. Shu terminlar orasidan biznes turizmiga to`xtalib o`tsak. Hozirgi o`zbek tilining ko`p ishlatiladigan izohli lug`atida biznes (inl.business-ish, mashg`ulot) daromad keltiradigan, foyda olish maqsadlari ko`zlangan har qanday tashkiliy, xo`jalik faoliyati; tijorat; ishbilarmonlik degan ma`nolari keltirilgan. Turizm (fr. tourisme < tour-aylanish, sayr (sayohat) qilish.

1.Ham dunyoni ko`rish, bilim olish, o`rganish, ham dam olish maqsadida tashkil etiladigan sayr sayohat. Turizmni tobora rivojlanayotganini e`tiborga olib, turistik poyezdlar marshruti yanada ko`paytirildi. “Fan va turmush”

2. Sprt. Organizmni jismoniy chiniqtirish maqsadida uyushtiriladigan jamoaviy yurishlar, safarlar.

Oxford dictionary of English kitobini kuzatganimizda business so`ziga o`zbek tiliga nisbatan kengroq ta`rif berilganligini guvohi bo`ldik:

1.The activity of making, buying, selling or supplying goods or services for money. (Pul topish maqsadida mahsulot tayyorlash sotish, sotib olish, ta`minlash yoki xizmat ko`rsatish);

2.Work that is part of your job. (Kasbingizning bir qismi bo`lgan ish);

- 3.The amount of work done by a company, etc; the rate or quality of this work. (Kompaniya tomonidan qilingan ishlar miqdori; shu ishning sifati yoki darajasi);
 3.Something that concerns a particular person or organization [15]. (Biror kompaniyaga yoki shaxsga aloqador narsa);
 3.Things that need to be discussed or done (Qilinishi yoki maslahatlashishi kerak bo`lgan masala);
 4.A situation or activity, especially one that you have a particular opinion about or attitude towards. (O`z munosabatingiz bo`lgan vaziyat).

Yuqorida turizmni bir necha guruhlariga bo`lganimiz kabi biznes turizm ham o`z ichida bir necha turlarga bo`linib ketadi: individual sayohatlar, guruhli sayohatlar, tadbirlar (uchrashuvlar, rag`batlantirishlar, anjumanlar, ko`rgazmalar (MICE), jamoani shakllantirish va o`quv safarlaridagi joylarni almashtirish.

Biznes turizmi ko`plab biznes korporatsiyalar bilan ishlaydi: mehmonxonalar tarmog`i, ko`pgina mamlakatlarda professional ravishda birlashtirilgan savdo yarmarkalari va ko`rgazmalarining, biznes markazlarining tashkilotchilari. Albatta, har bir sohasining alohida terminlari mavjud. Biz bu maqolada biznes turizmiga oid bo`lgan bir qator terminlarning ingliz va o`zbek tillarida leksik-semantik xususiyatlarini ko`rib chiqamiz.

Barchamizga ma`lumki, O`zbekistonda turizm jadallik bilan rivojlanib borayotgan, mamlakat iqtisodiyotiga salmoqli hissasini qo`shadigan sohalardan biri hisoblanadi. Har bir sohaning o`ziga xos terminologiyasi mavjud. Shuningdek, turizm terminologiyasi ham o`zbek terminologik sistemasida katta o`rinni egallaydi. Uning boyib borishida lisoniy (lingvistik) va nolisoniy (ekstralingvistik) omillar ajratiladi. O`tgan asrda turli sohalarga oid terminlar o`zbek tiliga rus tili orqali Yevropa tillaridan o`zlashgan bo`lsa, bugungi kunga kelib, to`g`ridan-to`g`ri chet tillaridan o`zlashmoqda va misol tariqasida, biznes turizmiga oid bo`lgan so`zlarning o`zbek tilidagi leksik-semantik manolarini quyidagi jadvalda ko`rib chiqamiz:

	Shartn	
oma		Tomonlar (ikki yoki bir nechta shaxs) o`rtasida tuzilgan, ularning huquq va majburiyatlari qayd etilgan bitim.
Bilet		Biror narsa (transport vositalari)dan foydalanish, biror joyga (teatr, sport saroyi va b.) kirish huquqini beradigan hujjat, chipta.
Reys		Kema, samolyot, mashina kabi transport vositalarining ma`lum mashrut bo`yicha qatnov yo`li.
Viza		Biror xorijiy davlatga borish, unda yashash va uning hududidan o`tish uchun tegishli ma`muriy idora tomonidan pasportga qo`yiladigan maxsus ruxsat. belgisi.
Tur		Turistlarni aniq yo`nalish bo`yicha xizmatlar majmuasi va muddati aniq bo`lgan tashishni uyushtirish.
Turizm industriyasi		Turizmning material-texnik bazasini tashkil etuvchi xalq xo`jaligining turli sohalari yig`indisi.
Flotel		Suzib yuruvchi mehminxona kemasi. Suvdagi ulkan otel, maxsus jihoxlangan bo`ladi. Qulay nomerlardan tashqari, yaxshi dam olish uchun qulaylik yaratilgan, vaqtinchalik ofisdan foydalanish, operativ vosita aloqalari: telefon, kseroks, faks va boshqa xizmatlar ko`rsatiladi [14].
Turistik uy		Faol harakatdagi turistlarni qisqa muddatga dam olish uchun mo`ljallangan boshpana.

	Bular asosan tog` yonbag`irlarida jiylashgan bo`lib, sharoiti minimal darajada bo`ladi [14].
Rotel	Harakatlanuvchi mehmonxona, vagon ko`rinishidagi bir yoki ikki o`rinli nomerga ega bo`lgan, kiyinish xonasi, umumiy ovqatlanish, umumiy xojatxonaga ega bo`lgan mehmonxona [14].
.Patsionat	Erkin shaklda, qurilish paytida mehmonxona sifatida barpo etilmagan uylardir. Parsionatlar 10-20 kishiga mo`lallangan.
.Motel	Avtoturistlar uchun mehmonxona. Qulay nomerlardan tashari turistlarga avtomashinalari turar joylari bilan ham ta`minlanadi. Odatda motellarda restoran, bar, kino-video filmlarko`rish, konferensiya zallari, kino zallari, basseynlar, tennis kortlari ham xizmat ko`rsatadi [1].
. Voucher	Ko`rsatiladigan asosiy xizmatlarning (mehmomxonada to`xtash, ovqatlanish, transport va b.) haqqi to`langanligi haqida tasdiqlangan hujjat.
.Diller	Turistik firmalarmi oldi sotisi bilan shug`ullanuvchi turistik firmalar, ko`pincha ular o`z hisobiga va o`zining nomiga ish olib boradi.
.Motel	Unchalik katta bo`lmagan suvdagi mehmonxona. Jihozlangan qulayliklarga ega bo`lgan kema.
.Brontlash	Muayyan turist uchun mehmonxona xonalaridan birining, transport vositasining, madaniy tomosha uchun biletni oldindan bandlash [14].
.Tabldot	Restoranlarda taomga nisbatan qo`llanuvchi, gazakdan tortib desert miqdorigacha chegaralangan va ovqatlarga umumiy narxlar o`rnatilgan xizmat ko`rsatish turi. Odatda esa har bir taomga alohida belgilangan narxlar asosida xizmat ko`rsatiladi.
.Gid	Turistlarga shaharning yoki ma`lum diqqatga sazovor joylarini ko`rsatuvchi, bir yoki bir nechta tillarni biluvchi professional yo`lboshlovchi. Bu termin iste`molda faol qo`llanadi.
.Tranzit	Bir hududdan ikkinchi hududga uchinchi hudud orqali 24 soatdan ko`p bo`lmagan vaqtda yo`lovchi, yuk kabilarni olib o`tish. Bu termin tranzit yuk, tranzit yo`lovchi kabi birikma shaklidagi boshqa terminlarni hosil qilishda ham qatnashadi.

.Transfer	turistik markazning ichkarisida turistni istalgan joyga tashish (vokzal, aeroport, dengiz portidan mehmonxonaga yoki shu yo`nalishning qaramaqarshisi; bir vokzal, aeroport, dengiz portidan boshqasiga; mehmonxonadan teatrqa yoki qarama-qarshi yo`nalishda tashish).
.Lyuks	mehmonxonadagi nomerlar kategoriyasi bo`lib, mijozga taqdim etilayotgan xonalar hashami. Bu termin tarjima lug`atlarda "hasham, dabdaba" kabi ma`nolarni ifodalashi qayd etiladi, biroq turizm sohasida ingliz tilidagi shakli kabi qo`llanadi.
.Turbroker	O`zining shaxsiy transportiga ega bo`lmagan, ammo turpaket ichiga kirgan barcha turlarni va taqdim qilingan xizmatlar uchun ularni ijaraga berib turuvchi shaxs yoki kompaniya.
.Turpaket	Turizm jarayonida turistning ehtiyojini qondirish uchun kamida ikkita turistik xizmatlar (ishlar, tovarlar)dan tashkil topgan xizmatlar majmuasi.
.Botel	Suzib yuruvchi mehmonxona. Mehmonxonaning bu ko`rinishdagi turi O`zbekiston turizmida uchramaydi.
.Aerofobiya	Uchish vaqtida tashvishli holatga o`zgarish, uchish qo`rquvi.
.Yashil yo`lak	Bojxona deklaratsiyasi talab qilinmaydigan yuklarni o`tkazish chegarasi. Bu ham metafora asosida hosil qilingan terminlar sirasiga kiradi. Yuklarni muayyan ruxsatnomasiz o`tkazish mumkinligini bildiradi.
.Biznes klass	samolyotda qulayligi jihatdan birinchi va ekonomklass.
.Konsullik bo`limi	Elchixonadagi bo`linma. Boshqa davlat hududida elchilik vazifalarini amalga oshiradi. Mahalliy hokimiyat organlari bilan aloqalarni o`rnatadi, fuqarolariga xizmat ko`rsatish bilan shug`ullanadi, hujjatlar (viza, passport, notarial hujjatlar, ma`lumotnoma)ni rasmiylashtirish va qonun doirasidagi masalalarni hal qiladi.
.Oferta	Ko`rsatiladigan xizmat bo`yicha bitimning yakunlanganligini bildiruvchi rasmiy taqdimnoma.
.Ryokan	Yaponiyada Edo davridagi tarixiy an`ana va estetik asosda qurilgan mehmonxonalar.
.Turistik klass	Mansionga yaqin bo`lgan, qulaylik darajasi uncha yuqori bo`lmagan ekonom klassdagi mehmonxona.

.Bungalo	Mehmonxonalarda quriluvchi bir qavatdan iborat, ayvoni bo`lgan uy.
.Yuk me`yori	aviakompaniya tomonidan qabul qilingan bepul yuk tashish uchun zarur bo`lganmaksimal vazn yoki yuklarning miqdori.
.A la carte	har bir ovqatga alohida narx belgilangan menyu yoki restoran.
.Yengil nonushta.	kofe (yoki choy, sharbat), bulochka, saryog` va murabbodan iborat nonushta.
.Outlet	eng so`nggi modadagi kiyimlarni ijaraga berishga ixtisoslashgan savdo markazi.
.Animatsiya	dam oluvchilarning bo`sh vaqtini mazmunli o`tkazishga xizmat qiluvchi dasturlar majmui.
.Shvedcha stol	kafe va restoranlarda o`z-o`ziga xizmat ko`rsatish shakli. Tashrif buyuruvchilar yagona belgilangan narxlarda zalga qo`yilgan ovqatlardan istalgan miqdorda va xohishiga ko`ra tanavvul qilishlari mumkin.
.Vegitariancha stol	tirik jonivorlar qismlaridan tayyorlangan ovqatlar butunlay tortilmaydigan ovqatlanish turi.
.Amerikancha nonushta	yengil nonushta, kolbasa, pishloq, issiq ovqatlar (omlet, sosiska)dan iborat nonushta.
.Halol stol	islom shariati tanovvul qilishga ijozat bergan yegulik va ichimliklardan iborat ovqatlanish turi.
.Inglizcha nonushta	mevali sharbat, qovurilgan tuxum, tost, saryog`, murabbo, choy yoki kofedan iborat nonushta.

Bundan tashqari, biz turistik sayohatga otlanganimizda biznes turizmiga oid yana bir qancha terminlarga duch kelamiz. Bunga misol qilib quyidagilarni keltirishimiz mumkin:

Bir yulduzli mehmonxona – byudjet hisobidagi, shaharlarning markazida joylashtirilgan, minimum qulayliklarga ega bo`lgan mehmonxona [14].

Ikki yulduzli mehmonxona – bir yulduzligiga qo`shimcha bari va restorani bo`lgan turistik klasli mehmonxona [14].

Uch yulduzli mehmonxona – o`rtacha darajadagi, lekin xizmat ko`rsatish darajasi yuqori bo`lgan mehmonxona [14].

To`rt yulduzli mehmonxona – birinchi klasli, juda yuqori sifatli yashash va a`lo darajadagi xizmat ko`rsatish imkoniyatiga ega mehmonxona [14].

Besh yulduzli mehmonxona – yuqori kategoriyali, xizmat ko`rsatish va yashash o`ta yuqori darajadagi mehmonxona [14].

Yulduzlar sistemasi – Fransiya, Avstriya, Vengriya, Arabiston, Rossiya, O`zbekiston va boshqa davlatlarning mehmonxonolari tasnifida keng qo`llaniladigan tizimlash shakli. Buyuk Britaniya

turagentlik assotsiatsiyasi – British Travel Authority (BTA) yulduzlar sistemasi bo'yicha mehmonxonalarni quyidagi turlarga ajratadi [1].

Har bir turizm turining o'ziga xos terminlari bor. Shuningdek, biznes turizmining ham. Bularga biz sayohat uchun yo'lga o'tlanganimizdan boshlab duch kelamiz. Undan keyingi jarayonlar ham o'z terminlariga ega. Biznes turizmiga oid bo'lgan so'zlarning Oxford dictionary of English, Longmen dictionarylarida quyidagi manolarini kuzatdik:

1. Plane- n. vehicle that flies in the air and has wings and at list one engine.
2. Airline-n a company that provides regular flights to take passengers and goods to different places.
3. Arrivals-n an act of coming or being brought to a place.
*A person or a thing that comes to a plase [15].
*The time when a new technology or idea is introduced [16].
4. Departure-n the act of leaving a place.
*A plane, train, etc. leaving a place at a particular time.
*An action that is different from what is usual or expected [15].
5. Departure lounge-n a place people wait for being ready.
6. Check-in-n the place where you go first when you arrive at an airport, to show your ticket, etc.
*The act of showing your ticket, etc. when you arrive at an airport.
7. Flight-n travel by plane.
8. Security-n the act involved in protecting a country, building or person against attack, danger, etc.
*Protection against something bad that might happen in future.
*The state of feeling happy and safe from danger or worry.
*Documents proving that somebody is the owner of shares, etc in a particular company.
9. Baggage reclaim-n a place at an airport where you get your suitcases, etc. Again after you have flown [16].
10. Window seat-n a seat next to the window [16].
11. Aisle seat-n a seat next to the passage.
12. Boarding pass-n a card that you have to show before get on the plane.
13. First class-n the best and expensive seats.
14. Business class-n expensive seats but not expensive than first class.
15. Economy class-n the cheapest seats in a plane.
16. Booking-n an arrangement that you make in advance to buy a ticket to travel somewhere, go to the theatre.
*An arrangement for somebody to perform at a theatre, in a cinema, etc.
17. Room service-n a service provided in a hotel, by which guests can order food and drink to be brought to their rooms.
18. Hotel-n a building where people pay to stay and eat meals.
19. Motel-n a hotel for people travelling by car, usually with a plane for the car near each room.
20. In-n a small hotel, especially an old one in the countryside. Also used in the names of some big modern hotels.
21. Guesthouse-n a private house where people can pay to stay and have meals.
22. Hostel/youth hostel-n a very cheap hotel where people can stay for a short time while they are travelling.
23. Above the line- commission received from advertising like TV, radio, poster, and press [15].
24. Advance order-order placed prior to movie-in date for an exhibition [15].
25. Advance rate- discount rates to entice guests to book in advance [16].
26. Allotment- the number of hotel rooms available for sale by a agent or supplier [15].
27. Attrition- a clause include in a hotel contract to ensure an organization fulfils their contracted obligations [15].
28. ALOS- acronym for average length of stay.
29. Best available Rate [BAR] - a pricing system used by hotels to define a rate based on the demand and occupancy a room [15].

30. BKG-acronym for booking.
31. Boardroom setup- room set that seats executive along a long table with the chief executive at a hotel [16].
32. Breakout room- smaller ancillary room to ballroom that can be used by smaller groups for one reason or another [15].
33. Butler service- guests are served hors d'oeuvre on platters by servers [15].
34. CRS- acronym for central reservation system.
35. C&I- conference and Incentive booking.
36. Cut-off date- date at which all unused guest rooms in a room block be released to public [16].
37. Distressed Inventory- last-minute discounted hotel rooms to ensure a property reaches full capacity [16].
38. Early arrival- an agreement with a hotel that allows confirmed guests to check-in before the standart time [15].
39. Half- board- a rete that includes a bed, breakfast, and a choice of lunch or dinner [15].
40. Heads in bed- the hospitality industry`s reason for existence, to sell hotel rooms and increase the occupancy rate of the hotel [15].
41. KPI [Key Performance Indicator] - metric widely used as a measurement of business performance [16].
42. Market share- a percentage of business within a market category.
43. Merchant rate-a business model used by OTAs to makeup hotel net rates to sell to the public [16].
44. OTA- acronym for online trevel agent [15].
45. Overbooking- when more rooms are sold than are physically available to sell [16].
46. Room block- a specific set or count rooms that are reserved for guests in a group [15].
47. Room class- a grouping of rooms based on similar value characteristics [15].
48. Room nights- rooms blocked or occupied multiplied by the number of nights the room are reserved [15].
49. Room rack- a contually updated card index system reflecting occupied and vacant rooms [15].
50. Run of house [ROH] - ROH in hotel terms means a basic room type with no guaranteed specific amenities [16].
51. Transient business- segment of business comprised of individual booking as opposed to bookings from a group [15].
52. Preferred rate- a negotiated rate between the hotel and specific client [15].
53. Qualified rate- a rate that is only offered based on qualificationssuch as a corporate or proportional package [16].
54. Quin- refers to hotel rooms that can accomadate five people [15].
55. Rack ratye- the original price of hotel room before any discounts or proportional rates are applied [15].
56. Receptive operators- specislists who handle arrangements for incoming visitors, such as airport transfers, restourants, and accommadations [15].
57. Repeat booking- when repeat business is booked on behalfof the same client [16].

Yuqoridagi natijalardan ko`rinib turibdiki, O`zbek tilida turizm terminologiyasi ilk shakllanish bosqichida bo`lib, soha rivoji natijasida uning tarkibi yangi maxsus birliklar bilan boyib bormoqda. Turizm iqtisodiy faoliyat natijasida dastlab Angliyada vujudga kelganligi uchun uning vatani sifatida shu hudud e`tirof etiladi. Shuningdek, xalqaro turizm terminologiyasida ingliz tilining yetakchi mavqeda ekanligini inobatga olsak, o`zbek tilidagi o`zlashmalarning asosiy qismi shu tildan o`zlashganligi tabiiy holdir, albatta.

Ikki til ya`ni o`zbek va ingliz tillarini bir soha-turizm terminologiyalari bo`yicha qiyoslaganimizda, o`zbek tilida ayrim terminlarning o`z holicha, ayrimlarining muqobil varianti qo`llanganligining guvohi bo`ldik. Ingliz tilida ko`plab terminlar inglizchada berilgan. Ammo bu tilda ham boshqa tillardan olingan so`zalarni uchratishimiz mumkin.

Xulosa o`rnida shuni aytishimiz mumkinki, o`zbek tilidagi mavjud turizm terminlarining izohli, elektron va tarjima lug`atlarini yaratish o`zbek terminologiyasining muhim vazifalardan biridir. Izohli lug`atlarda, turistik terminlar uchun tuziladigan maxsus lug`atlarda terminlarning berilishi va izohlanishi o`quvchining shu fan borasidagi eng zaruriy va umumiy tushunchalar bilan tanishishiga va uning bilim saviyasini oshirishga, bundan tashqari shu sohaga qiziqish paydo qilishga ham xizmat qiladi.


Foydalanilgan adabiyotlar ro`yxati

1. Mirzayev M., Aliyeva M. Turizm asoslari. O`quv qo`llanma. – Toshkent: O`zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2011.
2. Биржаков М.Б. Введение в туризм. – СПб.: Издательский Торговый Дом «Герда», 2009. – 444 с.
3. Aliyeva M.T., Xo`jayev O. X., Norchayev A.N. Turizm rivojlanishini prognozlash. O`quv qo`llanma. — T.: TDIU, 2006. – 214 b.
4. Ушаков Д.С. Технология выездного туризма. Учебное пособие. – М.: Финансы и статистика, 2009. – 240 с.
5. Aliyeva M.T., Mirzayev M. va boshqalar. Turizm huquqi. O`quv qo`llanma. – T: Talqin, 2003. – 245 b.
6. Косолюнов А.Б. Теория и практика экологического туризма. Учебное пособие. - М.: Финансы и статистика, 2007. – 253 с.
7. Ушаков Д.С. Технология выездного туризма. Учебное пособие. - М.: Финансы и статистика, 2009. 240 с.
8. Travel Guide Uzbekistan. – Tashkent: National Company Uzbekturizm, 2003. – 10 p.
9. Hospitality, Tourism and heisure Management: Issues in Streegy and Culture. – London, 2003. – 265 p.
10. Bonifase Priseilla. Managing Quality Cultural Tourism. – London, 2001. – 223 p.
11. Tourism, Crime and International Security Issues / md.By Abraham Pizam and Yoe / Mans Fold. Chichester; John Wiley Sons, 2001. – 269 p.
12. Алиева М.Т. Развития индустрии туризма // Международные Плехановские чтения, 19 апреля РЭА. им.Г. В. Плеханова. – М., 2006.
13. Алиева М.Т. Тенденции развития туризма в Узбекистане // Пятнадцатые международные Плехановские чтения, 27 апреля РЭА.им. Г.В.Плеханова. – М., 2002.
14. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. – Под ред. А. Мадвалиева и др. – В 5-и т. – Тошкент: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. Давлат илмий нашриёти, 2006-2008. – I – 679 с.; II – 671 с.; III – 687 с.; IV – 606 с.; V – 591 с.
15. Oxford Dictionary of English. – Oxford: Oxford University Press, 2003.
16. Longman dictionary. – <http://global.longmandictionaries.com/>
17. www.uzbekturizm.uz
18. [hppt://en.wikipedia.org](http://en.wikipedia.org).
19. [hppts://www.socialtables.com](http://www.socialtables.com)

СЎЗ САНЪАТИ ХАЛҚАРО ЖУРНАЛИ МЕЖДУНАРОДНЫЙ ЖУРНАЛ ИСКУССТВО СЛОВА INTERNATIONAL JOURNAL OF WORD ART

Нартаева Мухайё Бахтиёровна
Ўзбекистон Миллий
Университети тадқиқотчиси
alialiev_1981@mail.ru

СТОМАТОЛОГИЯГА ОИД ТЕРМИНЛАРНИНГ ПРАГМАЛИНГВИСТИК АСПЕКТИ

 <http://dx.doi.org/10.26739/2181-9297-2021-2-89>

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақолада стоматологик терминларнинг лингвопрагматик хусусиятлари ҳақида сўз боради. Прагмалингвистика соҳаси инсон нутқий фаолиятида тилни восита сифатида қўллаши билан боғлиқ бўлган ҳолатларни ўрганади. Барча соҳалардан ва уларда қўлланиладиган ёки англашиладиган маънолардан воқиф бўлган ҳолдагина, прагматик маънони аниқлаш мумкин. Прагматик маънони англашга хизмат қилувчи воситалар сўзловчи нутқининг ўзига хос тузилишга эга эканлигини кўрсатади. Мақолада стоматологияга оид терминларнинг таснифи прагмалингвистикага ёндашиб таҳлил қилинган.

Таянч сўзлар: прагматика, тилшунослик, стоматологик терминлар, прагматик маъно, мулоқот, семиотика, контекст, адресант, тасниф, коммуникатив вазият, стилистик табиат.

Нартаева Мухайё Бахтиёровна
Соискатель Национального
Университета Узбекистана
alialiev_1981@mail.ru

ПРАГМАЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ АСПЕКТ СТОМАТОЛОГИЧЕСКОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ

АННОТАЦИЯ

В статье обсуждаются лингвопрагматические особенности стоматологических терминов. Область прагмалингвистики изучает ситуации, связанные с использованием языка как инструмента в речевой деятельности человека. Прагматическое значение может быть определено только в том случае, если человек осознает все области и значения, применяемые или понятые в них. Инструменты, которые служат для понимания прагматического значения, показывают, что говорящий обладает уникальной структурой речи. В статье анализируется классификация стоматологических терминов с позиции прагмалингвистики.

Ключевые слова: прагматика, лингвистика, стоматологические термины, прагматическое значение, коммуникация, семиотика, контекст, адресат, классификация, коммуникативная ситуация, стилистический характер.

Nartaeva Mukhayyo Bakhtiyorovna
Researcher of National university of Uzbekistan
alialiev_1981@mail.ru

PRAGMALINGUISTIC ASPECT OF DENTAL TERMINOLOGY

ANNOTATION

This article discusses the lingvopragmatic features of dental terms. The field of pragmalinguistics studies situations related to the use of language as a tool in human speech activity. Pragmatic meaning can only be defined if one is aware of all areas and the meanings applied or understood in them. The tools that serve to understand pragmatic meaning show that the speaker has a unique structure of speech. The article analyzes the classification of dental terms with an approach to pragmalinguistics.

Key words: pragmatics, linguistics, dental terms, pragmatic meaning, communication, semiotics, context, addressee, classification, communicative situation, stylistic nature.

Таълим ва техниканинг узвий ривожланиб бориши бугунги кунда сўзнинг турли маънолари келиб чиқишига олиб келди. Шунингдек, сўз маъноларининг қўлланилиш қўламини кенгайтиб бориши тилшунослик соҳаси нуқтаи назаридан чуқур таҳлилларни амалга оширишни тақозо этади.

Зеро, лексемалар маъноларининг ифодаланиши прагмалингвистик таҳлилларга тортилган бўлса-да, махсус соҳага оид бўлган маънолари киёслаб ўрганилмаган. Терминология соҳаси тилшуносликнинг турли аспектлари нуқтаи назаридан чуқур ўрганилганлигига қарамадан, прагматик таҳлили амалга оширилмаган.

Сўз маъносидаги ўзгаришлар тил тарихи хусусидаги маълумотлардан воқиф этади, шу боис олимлар “тарих ва этимология бир-бирини бойитишини” [1;4], “сўзнинг ички ва ташқи шакли, биринчидан, тил тарихи, иккинчидан, шу тилдан фойдаланувчи халқ ҳаёти, миллий-маданий урф-одатлари, бошқа миллатлар билан ўзаро алоқалари ва ижтимоий ҳаёт тарзи билан чамбарчас боғлиқ” [1;4] эканлигини эътироф қиладилар. Бунга шуни қўшимча қилиш мумкинки, сўз этимологиясини ўрганиш миллат тарихини ўрганиш билан бирга, унинг миллий ўзлигини англашига ҳам хизмат қилади. Айрим сўзлар этимологиясининг ҳанузгача муаммоли қолаётгани сабабли ҳам тилшунослар лингвистик билимлар билангина эмас, бошқа соҳаларга оид малакаларни ҳам ўзлаштириши лозим. Сўз маълум сабабларга асосланиб юзага келади, бошқа тилдан ўзлаштириш ҳам шулар жумласидандир. Вақт ўтиши билан сўзлардаги фонетик ва семантик ўзгаришлар сабабли уларнинг маъносини англаш мураккаблашади. Сўзлар маънолари контекст ёрдамида прагмалингвистик таҳлиллар орқали англашилади.

Инсоният мулоқоти воситаларидан муҳими ҳисобланмиш тил орқали фикр билдирилади, жумладан, ҳодиса ҳақида маълумот берилади, ёки адресатни ҳаракатга ёки уни тўхтатишга ундаш, ушбу ҳаракатларга ўз муносабатини, ҳис-туйғуларини ифодалаш каби ҳолатларда кенг қўлланилади. Ушбу қатор ҳолатларда тилнинг қўлланилиши ижтимоий фаолият ёки индивидуал тақдирлар негизининг асосий компоненти ҳисобланади. Шу сабабли, тилни ҳаракат воситаси сифатида ўрганиш муҳим саналади. Айнан шу масаларни ўрганиш билан шуғулланувчи тилшуносликнинг замонавий йўналиши – лингвистик прагматика (прагмалингвистика, прагматика). Прагматика термини турли синонимлар билан ҳам алмаштириб қўлланилиши мумкин, жумладан, прагмалингвистика, лингвопрагматика. Ушбу тушунчалар тилшунослик соҳасида бир хил маъно ифодалайди. Бинобарин, прагмалингвистика соҳасининг шаклланиш босқичидаёқ нутқий акт сифатида унинг ўзига хос хусусиятлари ва имкониятлари борасидаги қарашлар тилшуносларнинг ушбу соҳага бўлган қизиқишини оширган.

Тилнинг турли мулоқот жараёнларида қўлланилиши унинг тузилиши ва қонуниятларини ижтимоий ҳолатларни ҳисобга олган ҳолда коммуникатив шартлардан алоҳида ўрганишни тақозо этади.

Қатор олиб борилган тадқиқотлар шуни кўрсатадики, мулоқот жараёнида суҳбатдошга йўлланадиган саволлар унга эмоционал-мантиқий таъсир этишидек прагматик хусусият билан боғлиқ маслаҳат, сўров, буйруқ, таклиф каби мотивацион нутқ табиатига хосдир. Шунингдек, кимнидир бирор бир ҳаракатни амалга оширишга ундаш нияти ундан зарур маълумотларни билиб олиш мақсадидан фарқ қилса-да, ҳар иккала мақсад нутқда аниқ ёки яширин равишда ифодаланиши мумкин.

Прагматика сўзи юнон тилида “иш” маъносини англатиб, айнан соҳанинг номланиши унинг предмети тилни мулоқотда қўллаш ҳолатларини ўрганишдан иборатлигини белгилаб беради. Фалсафа ва психология соҳаларида прагматика тушунчаси фаолият жараёнида орттирилган тажриба маъносида қўлланилган. Ч.Пирс [2;110]. ва Ч.Моррисларнинг [3] олиб борган тадқиқотларидан сўнг прагматика семиотиканинг бир бўлими ва мулоқотда қўлланилган белги (ишора)га сўзловчининг билдирган муносабати тушунилган

Прагмалингвистика соҳаси инсон нутқий фаолиятида тилни восита сифатида қўллаши билан боғлиқ бўлган ҳолатларни ўрганади. Бугунги кунга келиб, прагмалингвистика барча лингвистик, мантиқий-фалсафий, ижтимоий, психологик, этнографик каби соҳалараро жабҳа сифатида шаклланди. Прагматика тушунчасига берилган изоҳларнинг бирортаси ҳам уни мустақил соҳа сифатида тавсифламаган. Кўплаб тавсифларда таъкидланишича, прагматика соҳаси лингвистик парадигмаларнинг таъсири асосида шаклланган бўлиб, унинг мақсади нутқий мулоқотни ўрганишга қаратилган.

Маълумки, тилшуносликда инсоний факторни ўрганиш семиотикада шаклланган. Семиотика борасида олиб борилган илк тадқиқотларда белгилар ифодаланган вазият структураси ва мулоқот иштирокчилари динамик ҳамда процессуал аспектларда ўрганилган. Семиотика соҳаси уч жабҳа, жумладан, белги ва мулоқот муносабатлари билан боғлиқ бўлган синтактика; белги ва унинг маънолари ўртасидаги боқлиқликни тадқиқ этувчи семантика; белгини ифодаловчи адресантнинг адресатга маълумотни қай тарзда йўллаши ва ушбу маънонинг қабул қилиниши билан боғлиқ ҳолатларни ўрганадиган прагматика каби соҳалардан иборат. Прагматиканинг асосий соҳа бўлиб шалланишига Р.Карнапнинг тадқиқотлари ёрдам берди [4;268].

Т.ван Дейкнинг изоҳига кўра, “прагматика тилни контекстда ўрганиш билан боғлиқ масалаларни тадқиқ этиши қаторида, синтаксис ва семантиканинг бир-бирдан ажралмагани каби жабҳа тилшуносликнинг ажралмас бўлаги ҳисобланади” [5;107]. Ж.Остин, Ж.Серл, Г.Грайс, З.Вандлерлар томонидан прагмалингвистика бўйича илгари сурилган фикрлар, ғоялар унинг соҳа сифатида шаклланишига туртки бўлди. Таъкидлаш жоизки, прагматикага берилган ва тан олинган Л.Витгенштейннинг “сўз мазмунининг тилда қўллаши” – хусусидаги изоҳи кейинчалик прагматикани ўрганишга йўналтирилган замонавий тилшуносликнинг таракқий этишига сабаб бўлди [6;17]. Демак, фикр мазмунини контекст орқали аниқлаш мақсадга мувофиқдир. Масалан, “I need a doctor” гап мазмуни контекст, мулоқот мақсади, ҳолатга қараб англашилади. Нутқда қўлланилган need феъли заруриятни, а doctor ноаниқ артиклнинг қўлланилишидан англаш мумкинки ҳар қандай доктор кераклигини кўрсатиб беради. Балким, адресант киноя тарзида суҳбатдошига йўллаган бўлиши ҳам мумкинки, мулоқот вазияти ва мавзуси ўрганилмасдан, прагматик маънони аниқлаш мушкул масала ҳисобланади.

Прагматик маъно – адресат, гуруҳ тингловчилар томонидан оғзаки нутқда мавжуд бўлган маълумотларнинг ўзига хос идрок этилишидир шунингдек, прагматик маъно прагматик муносабат билан белгиланади. Яъни, бирор бир маънони англатиш мақсадида қўлланилган белги ва ундан фойдаланувчи ўртасидаги муносабат прагматик маъно ҳисобланади.

Прагматик маъно хусусида юритилган турли фикрларни умумлаштирган ҳолда таъкидлаш мумкинки:

- 1) нутқий мулоқотни адекват тавсифлашда фаолият калит тушунча сифатида хизмат қилади;
- 2) тил коммуникантларнинг ўзаро динамик алоқалари воситаси саналади;
- 3) тилнинг вазифаси у қўлланилган вазият контексти билан чамбарчас боғлиқ.

Ю.Д.Апресяннинг изоҳига кўра, “тил бирлигида ифодаланган сўзловчининг 1. воқеликка, 2. маълумот мазмунига, 3. адресатга муносабати прагматика сифатида тушунилади” [7;58].

Таъкидлаш жоизки, барча соҳалардан ва уларда қўлланиладиган ёки англашиладиган маънолардан воқиф бўлган ҳолдагина, прагматик маънони аниқлаш мумкин. Прагматика соҳасига келтирилган изоҳлар маълум маънода тадқиқотчининг асос бўлиб хизмат қилувчи нуқтаи назари ва шунингдек, ушбу масала тадқиқ этилган тилшуносларнинг тадқиқот ишлари билан боғлиқ:

синтаксис (прагматика – ноанъанавий ёки меъёрга мувофиқ бўлмаган гапларнинг синтактик ва семантик таҳлилидир);

семантика (прагматика – баҳоловчи ва шунингдек, контекстан ассоциатив ҳамда коннотатив маънолари баҳоловчи маънога бирлашишидир);

стилистика (коммуникатив семантикада ҳаракат, реклама ва бошқа мақсадларда тилни қўллаш прагматик маънони ифодалайди);

нутқий фаолият (прагматика бу коммуникатив тамойиллар ва нутқий актлар пресуппозицив назарияси).

Барча йўналишлар прагматикага хос бўлган хусусиятларнинг номлари ва вазифаларини қайд этади. Прагматиканинг асосий бирликларидан бири бўлмиш нутқий фаолият жараёни мулоқот мазмунига ойдинлик киритишга ёрдам беради. Шу ўринда, Фердинанд де Соссюрнинг нутқий фаолият борасидаги фикрини келтириб ўтиш жоиздир, “тил нутқий фаолиятни бошқариши эмас, балки унга бўйсунуши керак” [8;206]. Демак, Б.Н. Головин таъкидлаганидек, “тил бирликларидан фойдаланиб, фикримизни баён этамиз, тингловчига муваффақиятли маълумотни етказамиз. Тингловчига етиб борган фикр унинг онгида идрок қилиниб, яна тил бирликлари орқали нутқ ҳолатида ўзимизга қайтади” [9;90].

Е.Е. Кубрякованинг фикрига кўра, нутқий фаолият тил ва нутқ уйғунлигида қайд этилган барча диалектик зиддиятларни бир қаторда бирлаштириши билан мураккаб таълимдир [10;59]. Гарчи, нутқий фаолият икки қисмдан иборат бўлса-да, биринчиси ички формада кечадиган жараёнлар, яъни эҳтиёж, мотив, мақсад, ғоя, дастур, билим вазиятни ҳар томонлама ўрганиш, фикрни сўзларда ифодалаш ёки ифодаламаслик қарори бўлса, иккинчи шакл ташқи фаолият бўлиб, ички қарордан сўнгина амалга ошириладиган жараёнлар, жумладан, мақсадга мувофиқ нутқни сўзлаш ва унга мос сўзлар танловини таъминлаш ва бошқалардан иборат. Негаки у сўзловчини ижтимоий ҳаётининг бир қисмини ташкил этади. Нутқда қўлланилган тил бирликлари сўзловчи ҳақидаги маълумотни ўзида намоён этади. Инсон онги мулоқот орқали ўсиб боради.

Маълумки, тил орқали мулоқот қилинади ва фикр, ҳис-туйғу бошқаларга етказилади. Шу сабабли ҳам фикрнинг содда ва тушунарли бўлиши бунда муҳим ҳисобланади. Сўзловчининг фикри қанчалик муҳим ва ягона бўлмасин, тингловчи учун тушунарли тилда баён этилмаса, у тўла-тўқис англамайди. Сўзловчининг лексиконини ташкил этувчи сўзлар барча доирага оид бўлсагина, у ўзи хоҳлаган мавзуда суҳбатлаша олади. Маълум бир жабҳада фаолият юритиш фақат шу соҳага тегишли бўлган терминларни нутқда қўллаш билан киши нутқининг ижтимоий чекланишига олиб келади.

Яна шуни инобатга олиш керакки, нутқий фаолият – тилга оид жараён бўлиб, маълум бир вазиятларда тилни қўллай билиш қобилиятини англаш, ва қолаверса, нутқ тузишда зарур бўлган инсон организмнинг психо-физиологик фаолияти мажмуидир. Маълумот бериш, яъни нутқни ифода этишнинг ўзи бир нутқий фаолият. У инсон фаолиятларининг бир шакли бўлиб, инсоннинг мулоқот пайтида онгли – коммуникатив эҳтиёжларини таъминлашга йўналтирилиб, тил воситасида шакллантирилган ёки ифодаланган фикрни фаол, мақсад ҳамда фактга асосланган жараёнда юбориш ва қабул қилишни ўзида акс эттиради. Шундай

экан, нуткий фаолият жараёнидан кўра бўлиб ўтган мулоқот натижалари муҳим рол ўйнайди. Негаки инсоният айнан шу натижага эришиш йўлида мулоқотга киришади. Нуткий фаолият доим нутқ структураси ва нормасига мос равишда тўлиқ ҳамда сермазмун ахборот алмашиниш жараёни коммуникатив нутқни назаридан назорат қилинади. Яна шуни таъкидлаб ўтиш жоизки, коммуникатив вазиятга мос равишда бирор бир шахс билан мулоқот ўрнатиш имкониятини кўзлаган ҳолда матн вужудга келади. Ушбу муносабатларга мувофиқ матн функцияси, яъни стилини барпо этиш мумкин. Матн ва стилни яратиш учун муомала турлари ҳамда ҳаракат асосини ўрганиш керак. Негаки матн ва стил аниқ бир коммуникатив воқеанинг натижаси сифатида юзага келади. Стил доирасида индивидуал қарашларнинг пайдо бўлиши ижтимоий фарқланиш мавжудлигини кўрсатибгина қолмай, нутқда сленг, жаргон ва диалектнинг маълум бир мақсадда қўлланилиши муаллифнинг маълум бир ижтимоий гуруҳга тегишли эканлигидан дарак беради. Сўзлашув услубидагина адресант диалектни қўллаши ва бу билан маълум бир ўзи хусусидаги ижтимоий маълумотларни нуткий фаолиятида акс эттириши мумкин. Маълумки, нуткий фаолият икки хил бўлади: диалогик ва монологик шакллар.

В.И.Карасик томонидан прагматикага хос бўлган уч тушунча, жумладан, конверсацион, функционал, психоллингвистик йўналишлар санаб ўтилган [11;49].

Адресант ўз фикрини баён этганда адресатга йўналтирилган маълум ҳаракатларни маълум шароитларда амалга оширади. Сўзловчининг мақсадига мувофиқ унинг ҳаракатлари аниқланади ва улар прагматик прагматикада нуткий акт, муомала, ёки нуткий ҳаракат деб номланади.

Прагматик маънони англашга хизмат қилувчи куйида келтирилган воситалар сўзловчи нутқининг ўзига хос тузилишга эга эканлигини кўрсатади. Улар:

1. Ижтимоий маълумот: а) шахснинг ёши; б) ижтимоий мавқеи; в) жинси; г) таълим ва тарбияси; д) касби [12;8].

2. Нуткий ахлоқнинг ўзига хослиги [13;30].

3. Нуткий муносабатнинг принциплари: а) сифат – маълумот ёлғон ёки керакли асосларсиз бўлмаслиги шарт; б) ҳажм – маълумот жуда қисқа ва жуда узун бўлмаслиги керак; в) муносабат – маълумот йўлланилаётган шахсга мос бўлиши керак; г) усул – маълумот тушунарли, аниқ ва адресатга тушунарсиз бўлган сўзлардан холи бўлиши керак; д) хушмуомалалик: расмий, нейтраль, норасмий [14;25].

4. Психологик характер [15;5].

Юқорида санаб ўтилган жиҳатлар нуткий мулоқот жараёнида очиб берилади. Бироқ шуни ҳисобга олиш керакки, барча адресантнинг нутқи ҳам матн ёки диалогда ифодаланган каби маълумотларга эга бўлавермайди. Бироқ санаб ўтилган воситалар прагматик маънони англашга хизмат қилиши баробарида, адресант ва адресат хусусидаги маълумотлардан хабар беради. Фикримизга ойдинлик киритиш мақсадида куйидаги инглиз тилидаги матн ва унинг ўзбек тили таржимаси таҳлилига мурожаат этамиз:

“I appreciate their importance. Here is my monograph upon the tracing of footsteps, with some remarks upon the uses of **plaster** of Paris as a preserver of impresses [16;129].

Матннинг ўзбек тилидаги таржимаси:

“– Шунчаки уларнинг муҳимлигини тушунаман. Ёки оёқ излари тўғрисидаги рисоламни олайлик. Унда ўша изни сақлаб қолиш учун **гипсдан** фойдаланиш тўғрисида гапирилади [17].

Инглиз тилидаги матнда қўлланилаган лексема **plaster**, ўзбек тили матнида **гипс** тарзида таржима қилинган бўлиб, контекстдаги ифодаланган маъно tracing of footsteps, remarks, preserver of impresses каби сўз бирикмалари орқали аниқланган. Жиноят изини аниқлаш мақсадида қўлланиладиган усул, яъни тергов соҳасига оид термин маъноси акс эттирилган. **Plaster** лексемаси бошқа соҳаларда ҳам махсус термин сифатида ҳам ишлатилади. Масалан:

1. қурилиш материали сифатида – қурилиш соҳасида;
2. жароҳатни ёпадиган восита – тиббиётда;

3. тишда кариес оқибатида ҳосил бўлган ковакни тўлдириш, ёки тиш учун қолип воситасини ўтовчи трафарет – стоматологияда;
4. оғриқ қолдирувчи восита – тиббиёт соҳаларида қўлланилади.

Демак, мулоқотда ифодаланган прагматик маънони адресат англамаслиги ёки адресант йўллагани каби тушунмаслиги, ёки адресантнинг маълумотига турлича муносабат билдириши мумкин. Инглиз тилидаги матнда **plaster** терминининг **Paris** лексемаси билан бирга қўлланилиши, жиноятчини аниқлашда қўлланилган гипс орқали оёқ изини аниқлаш усули айнан Парижда тадқиқ этилганлигига ишора қилган ҳолда, прагматик маънони англашга кўмаклашган.

Прагматик маъно қуйидаги турларга бўлинади:

1. сўзнинг стилистик табиати;
2. сўз маъноларининг қўлланилиш кўлами;
3. сўзнинг эмоционал бўёғи.

Сўзнинг стилистик табиати сўзловчи томонидан унинг аниқ бир вазифавий стилга бириктирилган ёки ҳар қандай стилда ўринли қўлланилган маъноларининг қабул қилиниши билан боғлиқдир. Маълум бир стилда маънонинг мустаҳкамланиши унинг доимий табиатига айланибгина қолмай, прагматик маъно компоненти вазифасида ҳам қўлланилади. Шунингдек, сўзнинг стилистик табиатининг турлари мавжуд бўлиб, масалан:

1. Сўзнинг нейтрал ёки бетараф, яъни, стилистик белгига эга бўлмаган маънолари нутқнинг барча турлари ва жанрларида қўлланади. Ҳар бир тилнинг лексик қатламида мавжуд, стилистик белгини акс эттирмаган сўзлар ушбу гуруҳга киради.

2. Ёзма нутқга хос бўлмаган, норасмий мулоқотда кенг қўлланиладиган, оғзаки нутқда кундалик ишлатиладиган сўзлар.

3. Фақат ёзма нутқга хос, оғзаки нутқда расмий мулоқотдагина ишлатиладиган адабий сўзлар.

4. Расмий-илмий жанрда қўлланиладиган – терминологик табиатга эга бўлган сўзлар.

Лексик қатламда чекланган маъноларда қўлланиладиган индивидуал хусусиятлар изоҳига ўтишдан олдин, аввало, сўзнинг кенг луғат қатлами, яъни, илмий ва бошқа махсус терминология хусусида тўхталиш лозим.

Бугунги кунгача кўплаб терминологик изланишлар амалга оширилган бўлишига қарамай, ҳанузгача терминларни таснифлаш, хусусан, уларнинг соҳалараро интеграциясида қўлланиладиган алоҳида турларини ажратиш муаммолари ўз долзарблигини сақлаб қолмоқда. Терминларнинг ўзига хос жиҳатлари турлича таснифланиши ва тавсифланиши учун асос бўлиб хизмат қилади. Таъкидлаш жоизки, тизимлилиқ бир томондан белгиланган асослар бўйича муайян тушунчалар таснифларининг мавжудлиги бўлса, бошқа томондан эса, тилшунослик фанининг турли терминосистемаларни ўз таркибига бирлаштиришдаги иштироки билан шартланган.

Терминлар махсус касбий соҳалардаги коммуникация, у ёки бу касбий соҳада юзага келадиган ходисалар, концепциялар, феноменларни тавсифлаш воситалари саналади. Бу табиий равишда ватанимиз, хориж олимларининг терминларни тартибга солиш, унификация қилиш ва тизимлаштириш учун уринишларига олиб келади. Терминларни махсус соҳалар бўйича таснифлаш ва тавсифлаш муҳим аҳамиятга эга: у илм-фан, ижтимоий соҳаларнинг маълум даврдаги тадрижий ривожланиш даражасини акс эттиради. Терминларни таснифлаш борасида тадқиқотлар олиб борган В.П.Даниленконинг изоҳлашича, “тилшунослик фанининг махсус лексикасига унинг алоҳида бўғинлари, яъни соҳавий системаларининг тобора юқори даражадаги тизимлилиги хосдир” [18;168]. Терминологияда ўз ифодасини топган тушунчаларни таснифлаш имконияти ва зарурати терминологик лексиканинг умумхалқ тилига нисбатан фарқли хусусияти сифатида кўриб чиқилади. Чунки терминлар маълум илмий концепция билан боғлиқ, уларда илмий кашфиётлар, тадқиқотлар ҳамда назарий ва амалий натижалари ўз ифодасини топади.

Сўзнинг махсус тури сифатида терминнинг ўзига хос хусусияти, жумладан, унинг термин ифодалидиган маъно таркибидан иборат аниқ, номинатив тавсифи туфайли аниқ

семантик чегараларга эга бўлган фақат эркин маъноларни ўз ичига олади. Терминлар объектларни номлаши ва уларнинг қўлланилишига мувофиқ улар ҳақида маълумот берадиган тушунчаларни ифодалаш мумкин. Стоматологияга оид терминлар прагмалингвистикада қуйидагича таснифланади:

- семантик тамойил адресант ва адресат томонидан ифода этилган умумий маъноларга асосланади;
- функционал тамойил умумий бажариладиган вазифаларга таянади;
- функционал-семантик принцип юқорида санаб ўтилган тамойилларнинг бирлашувига асосланади.

Хулоса ўрнида келтириш мумкинки, адресантнинг нутқий фаолияти ва мулоқот натижалари билан танишиб, уларни чуқур таҳлил қилиб, кейингина прагматик маънони аниқлаш мақсадга мувофиқдир. Акс ҳолда матннинг бошида ифодаланган мазмун билан охиридаги маъно бир-бирига мос келмасдан, мутлақо ўзга фикрлар келиб чиқиши мумкин. Негаки, прагматик маъно инсон фикрини шакллантирмайди, аксинча уни тилда ифодалайди. Бироқ таржима орқали турли миллат вакилларининг нутқий фаолияти ўртасидаги ҳамкорлигини таъминлайди ва қолаверса, тил бирликлари орқали ўтган давр руҳиятини ҳис этиб, шахс ҳақида қисман бўлса-да тасаввурга эга бўламиз.

Мулоқот жараёнида ифодаланган прагматик маъноларнинг ифодаланиш йўллари устида олиб борилган кузатув ва таҳлиллар шуни кўрсатадики, вазиятга қараб сўз маъносининг мақбули танланиши керак. Оғзаки нутққа хос бўлган сўз ва унинг маъноларининг мулоқотда қўлланилишига асосан прагматик маънонинг аниқланишининг устунлиги шундаки, у мулоқот жараёнида контекstdан келиб чиқиб вазият мазмунига мос бўлган сўзлардан фойдаланиш имконини яратади. Бундан ташқари, адресат онгида воқеликни тасаввур этиб, мазмунини англашга қўмаклашади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати


1. Черных П.Я. Историко-этимологический словарь современного русского язык. В 2 т. 3-е изд. стереотип. – М.: Рус. яз., 1999. – 232 с.
2. Пирс Ч. С. Избранные философские произведения. – М.: Логос, 2000. – 412 с.
3. Моррис Ч. Основания теории знаков <http://www.allbest.ru/>
4. Карнапинг Р. Значение и необходимость: Исследование по семантике и модальной логике. - Красанд: Либроком, 2007. – 374 с.
5. Дейкнинг Т. ван Язык. Познание. Коммуникация: Пер. с англ./ Сост. В. В. Петрова; Под ред. В. И. Герасимова. – М.: Прогресс, 1989. – 312 с.
6. Витгенштейн Л. Логико-философский трактат. – М.: Наука, 2009. – 133 с.
7. Апресян Ю.Д. Избранные труды. Т. II. – М.: Языки русской культуры, 1995. – 110 с.
8. Фердинанд де Соссюр. Курс общей лингвистики. – Екатеринбург: Издательство Уральского университета, 1999. – 416 с.
9. Головин Б.Н. Основы культуры речи. – М.: Высшая школа, 1980. – 335 с.
10. Кубрякова Е.Е. Номинативный аспект речевой деятельности. – М.: Наука, 1986. – 159 с.
11. Карасик В.И. Язык социального статуса. М.: Ин-т языкознания РАН; Волгогр. гос. пед. ин-т, 1992. – 330 с.
12. Иброҳимов С.И. Ўзбек тилининг нутқ маданиятига оид масалалар // Нутқ маданиятига оид масалалар. – Т.: Фан, 1973. – Б.31.
13. Маслова В.А. Лингвокультурология: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. – М.: Академия, 2001. – 208 с.
14. Формановская Н.И. Речевой этикет и культура общения. – М.: Высшая школа, 1989. – С.146.
15. Гольдин В.Е. Речь и этикет. – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1983. – 100 с.
16. Arthur Conan Doyle. The Sign of Four [<https://www.weblitera.com/>].

17. Артур Конан Дойл. Шерлок Холмс ва доктор Уотсоннинг саргузаштлари: Ҳикоялар ва қиссалар; тарж. Н.Ҳабибуллаев. – Т.: Янги аср авлоди, 2012. – Б.129.
18. Даниленко В.П. Русская терминология. Опыт лингвистического описания. – М.: Наука, 1977. – 246 с.

СЎЗ САНЪАТИ ХАЛҚАРО ЖУРНАЛИ МЕЖДУНАРОДНЫЙ ЖУРНАЛ ИСКУССТВО СЛОВА INTERNATIONAL JOURNAL OF WORD ART

Бекбергенова Зияда Утеповна
Ўзбекистон Республикаси фанлар академияси
Қорақалпоғистон бўлими Қорақалпоқ гуманитар
фанлар илмий тадқиқот институти бўлим мудир, ф.ф.д.

ЭПИК ТАЛҚИНДА ИККИ ОВОЗЛИ НУТҚНИ ИФОДАЛАШ НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ

 <http://dx.doi.org/10.26739/2181-9297-2021-2-90>

АННОТАЦИЯ

Икки овозли нутқ типи насрий асар структурасида муаллифнинг олдида куйган мақсадини бажаришда ва қаҳроман характери билан психологиясини ошишда бадиий-стилистик восита функциясини отқаради. Ушбу масала бўйича рус, ўзбек, қозоқ адабиётшунослик илмида илмий-назарий фикрлар анча илгари пайдо бўлиб, илмий тадқиқотлар олиб борилган. Айниқса, миллий адабиёт тарихида ўз ўрнига эга ёзувчиларнинг ижодий маҳоратини ўрганишда икки овозли нутқни ажратган ҳолда тадқиқ қилиш катта аҳамият касб этади. Чунки, муаллиф баёни таркибида келган икки овозли нутқнинг кўринишлари ҳар бир ёзувчининг услубий хусусиятига қараб ҳар хил кўринишда қўлланилади. Шунинг учун ҳам, мақолада адабиётшунослик илмида ушбу масалани ўрганишнинг ҳам қизиқарли, ҳам мураккаб вазифаларнинг бири эканлиги илмий-назарий тадқиқотларга суянилиб, мисоллар ёрдамида ишотлаб берилди.

Калит сўзлар: икки овозли нутқ, насрий асар, тил компоненти, қаҳроман нутқи, муаллиф нутқи, роман услуби, бадиий баён қилиш

Бекбергенова Зияда Утеповна
д.ф.н., заведующий отделом Каракалпакского
научно-исследовательского института гуманитарных
наук Каракалпакского отделения Академии наук
Республики Узбекистан

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ВЫРАЖЕНИЯ ДВУХГОЛОСНОГО СЛОВА В ЭПИЧЕСКОЙ ИНТЕРПРЕТАЦИИ

АННОТАЦИЯ

Двуголосые слова в структуре прозаического произведения выполняют художественно-стилистическую функцию в раскрытии психологических особенностей характера героя и достижений автором поставленных перед собой целей. В данном направлении в русском, узбекском, казахском литературоведении уже давно разрабатывались научно-теоретические понятия и проводились научные исследования. Особенно при изучении творческих способностей писателей, занимающих место в истории отечественной литературы, большое значение имеет изучение разделения

двухголосного слова. Это связано с тем, что появление двухголосного слова, исходящей из повествовательной структуры автора, применяется в разном стиле в зависимости от стилистических особенностей каждого писателя. Таким образом, в статье на примерах, основанных на научно-теоретической работе, доказывається, что изучение данного вопроса является одной из самых интересных и сложных задач в литературоведении.

Ключевые слова: двухголосное слово, прозаическое произведение, компонент речи, слово героя, авторское слово, стиль романов, художественное повествование.

Bekbergenova Ziyada Utepvna

Doctor of Philology sciences, leader of the section of Karakalpak
Research Institute of Humanities Sciences of the Karakalpak
Branch of the Academy of Sciences Republic of Uzbekistan

EXPRESSION OF TWO VOICE SPEECH IN AN EPICAL INTERPRETATION THEORETICAL FUNDAMENTALS

ANNOTATION

Two-voiced words in the structure of the prose work performed artistic and stylistic function in revealing the psychological characteristics of the hero and the author in reaching their goals. In this direction in Russian, Uzbek, Kazakh literary criticism has long developed scientific and theoretical concepts and conducted research. Especially in the study of the creative skills of writers who have a place in the history of national literature, the study of the separation of two-voiced speech is of great importance. This is because the appearances of the two-voiced speech that come from the author's narrative structure are applied in a different style depending on the stylistic feature of each writer. Therefore, the article proves with examples, based on scientific and theoretical work, that the study of this issue is one of the most interesting and complex tasks in the science of literature.

Key words: two-voiced word, prosaic work, speech component, word of the hero, author's speech, style of novels, art narration

Ҳар бир психологик субъект тийнатиини мушоҳада ва мафкура зиддияти тайин этади. Тўғрироғи, эпик ифода тугалланмаганлиги адабий талқиннинг монологик тафаккурдан диалогик муносабатга ўтишига замин ҳозирлайди. Шахс дунёқарашилини шартли равишда иккига: рухий ва ижтимоий моҳиятга ажратсак, масала моҳияти янада ойдинлашади. Муаллиф нуқтаи назари ана шу ҳалқада қаҳрамон нутқи билан тенглашиш баробарида унинг нисбий мустақиллигини ҳам таъминлайди. Мавжуд ҳолатда сўз соф луғавий бирлик сифатида ўз моҳиятини йўқотиб, ривоя техникаси унсурига айланади. Айнан тушунча тасавурида акс этадиган фаол хусусий мавқе (тасдиқ, инкор, майл, кескинлик, таҳмин, шубҳа, гумон) таъсирчан оҳанг, ҳиссий бўёқдорлик ҳамда қадриявий мезонни марказлаштиради. Аслида воқеликни тасвирлаш объекти ва ифодани идроклаш субъекти ўртасида мустақкам ришта мавжуд: жорий алоқа ҳодисот тарқоқлиги интизомини ягона эстетик «мен» фокус атрофига йиғишга йўл очади. Шу маънода, матн структурасида ғоя-мавзу-образлар тизими-сюжет-композиция чамбарчаслиги қай даражада муҳим аҳамият касб этса, асар мундарижасини боғловчи ҳалқа – стилистик категория қиймати ҳам шунчалик мустақил тадқиқот предметиға эҳтиёж сезади. Негаки, «асарда ифодаланаётган бадиий концепция унда яратилган дунё образи – бадиий реалликдан ўсиб чиқади. Шуниси ҳам борки, асарда тасвирланаётган нарса ва ифодаланаётган нарса муносабати (таъкид бизники – Б.З.) турлича бўлиши мумкин» [11.162]. Ўз навбатида, бадиий коммуникация билвосита ҳамда бевосита маъно майдонида шахс амалий фаолияти субъекти ва воқеликни англаш зарурати объектини бир-бириға пайвандлайдиган жараёнға эврилади.

Воқеликни муаллиф баёни ёки қаҳрамон ривоя техникаси ёрдамида ифодалаш жаҳон халқлари маданиятида реалистик тасвир тамойиллари юзаға келиши баробарида шаклланган. Бинобарин, икки овозли баён туркуми –муаллиф нутқи ва қаҳрамон нутқини алоқадорликда

ўрганиш поэтик синтаксис моҳиятини теранроқ англашга имконият яратади. Мавжуд жараён ҳар бир миллат бадиий адабиёти тараққиёт даражасига бориб тақалади. Жумладан, муайян халқ бадиий тизимида реалистик тасаввур эҳтиёжлари ортиши нутқий малака такомиллашувига ҳам таъсир ўтказди. Агар наср дастлабки босқичи ва шаклланиш даврида яратилган бадиий солномаларга асарларга назар ташласак, уларда кўпроқ муаллиф ёки персонаж нутқи устуворлашуви ёрқин намоён бўлади. Ҳикоя, қисса ва роман сюжет-композиция тизимида воқеликни баён қилиш муаллиф томонидан ёхуд фаол иштироқ этувчи персонаж номидан олиб борилади. Бунда муаллиф ёки ҳикоячи нутқи ва персонаж ривояси ўзига хослиги яққол кузатилади. Реалистик адабиёт шаклланиш палласида битилган аксар эпик талқинларда қаҳрамон руҳияти тадрижи, ички кечинмалар коллизияси муаллиф номидан, ижодкор қалб призмасидан ўтказиб тасвирланганлиги бўртиб кўринади.

Кейинги йилларда бадиий матн сюжети ва композицияси структурасида қаҳрамон ички олами батафсил ва теран тасвирлашга мойилликнинг ортиши ва персонажга моҳиятини тугал психологик тавсифлаш зарурати ҳосил бўлиши оқибатида муаллиф ва қаҳрамон нутқи билан бир қаторда икки овозли баён шакли оммалашувига йўл очди. Икки овозли нутқ насрий талқин миқёсида тобора кенг тарқалиши – ҳар бир миллий адабиёт ғоявий-мавзуй, жанрий ва услубий-шаклий томондан бойиб борганлигини далолатлайди.

Хусусан, рус адабиётида даставвал А.С.Пушкин ижодиётидан ибтидо олган янгича усул, кейинчалик рус реалистик прозаси шаклланиш даврида Н.В.Гоголь, Л.Н.Толстой, Н.Г.Чернышевский, А.П.Чехов, В.Г.Короленко, И.А.Гончаров каби истеъдодлар бадиий изланишларида ўз маромига етади.

Бадиий асар тил компонентларини тайин этадиган муаллиф нутқи, қаҳрамон нутқи ва икки овозли баён шакли тўғрисидаги дастлабки қарашларни биз ўтган XX аср 60-йилларидан бошлаб таниқли рус олими М.М.Бахтин асарларида учратамиз. Муаллифнинг «Достоевский поэтикаси масалалари» дея номланган тадқиқотида муаллиф ва персонаж нутқи қоришигидан ҳосил бўлган, асосан прозага ҳос бўлган нутқ кўриниши – ўзга ривоясига асосланган нутқ, бинобарин, қаҳрамон баёнига кўчган муаллиф нутқи ёки муаллиф овози аралашган персонаж нутқи ва икки қаҳрамоннинг овозини жамлаган персонаж нутқи. Кўпинча бу – муаллиф нутқи ва қаҳрамон овозининг бирикуви, ўзаро тўқнашуви ҳосиласи, шу боисдан овозлар чатишувидан қатъий назар китобхон икки овозлиликни ҳис қилади» [2].

Бахтин икки овозли баён муаллиф ва қаҳрамон нутқи шаклига нисбатан ўзига хослигини «Муаллиф ўз мақсади учун ўзганинг сўзидан фойдаланиши мумкин ва шу йўл билан ўзининг шахсий мақоми бўлган ҳамда уни сақлаб турган сўзга янги маънодаги оҳанг беради. Жорий ҳолатда бундай сўз вазифа нуктаи назаридан ўзганинг баёни сифатида туюлиши керак. Лекин, битта сўзда икки маънодаги маром, иккита овоз пайдо бўлади. Киноявий нутқ, стилизация ва стилизацияланган баён шундай бўлади» [2], – дея таъкидлайди.

Бадиий нутқ типлари бўйича М.Бахтин тавсия қилган назария, ўз давридаёқ рус адабиётшунослигида В.Кожинов [8], А.Федоров [21], Л.А.Соколова [18], А.Кожевниковалар [9] томонидан ривожлантирилиб, йирик фундаментал тадқиқотлар яратилишига мустаҳкам замин ҳозирланишига шароит туғдирди.

Жумладан, роман жанри бўйича жиддий изланишлар олиб борган олим В.Кожинов «Романнинг келиб чиқиши» китобида «Муаллиф, ҳикоячи ва персонаж нутқлари ўзаро мураккаб боғланиши, иштироқи ва ўзаро муносабати наср манфаатига хизмат қилади» [8.381] – дея эътироф этади ва XIX асрдаги рус бадиий прозасида А.П.Чеховнинг «Сахро» қиссасида муаллиф нутқи ичида ёш бола Егорушканинг ҳаёл суриши сезилар-сезилмас даражада берилса ҳам, уларни муаллиф нутқи ва қаҳрамон нутқи сифатида ажратиш қийинчилик туғдирмаслигини қайд қилиб: «Муаллиф ва персонаж овози бирлашуви бу оддий усуллардан эмас, балки бадиий наср энг муҳим ва асосий воситаларидан бири ҳисобланади», – дея ёзади. Муаллиф билан персонаж нутқлари чатишувини идроклашга уларнинг ижтимоий, ғоявий қарашлари, ёш хусусиятлари, онг психологияси, миллий ўзига хослиги ёрдам бериши, лекин, ёзувчи А.Фадеевнинг «Ёш гвардия» асарида ҳам икки овозли

сўз кучсиз намоён бўлса-да, нутқ таркибидаги баъзи ривоялар муаллифга эмас, қаҳрамонга дахлдорлигини кўрсатади. Асар матнидаги ифода икки қатламлилигига мувофиқ, икки овозлиликини аниқлаш мумкин»[8.384] – деган қарашни илгари суради. «Бадий асар тили ва услуби» бўйича тадқиқотлар олиб борган А.Федоров: муаллиф баёни ичида келган қаҳрамоннинг хаёлот ва нутқи ўзига хослиги «ўзганинг сўзини 3 шахс орқали баён қилишда намоён бўладиган ўзиники бўлмаган тўғри сўз» [21.68], – дея атайди. Тадқиқотчи Л.А.Соколова эса «ўзиники бўлмаган муаллиф нутқи»ни бадий асарнинг архитектурасини ташкил этадиган бадий стилистик категория сифатида таърифлайди ва рус ёзувчилари Л.Толстой, Н.Тургенов, А.Гайдар, А.Чехов насрий асарларида учрайдиган муаллиф нутқи билан қаҳрамон нутқи баробарида «муаллифнинг ва қаҳрамоннинг субъектив қарашларининг аралашиб кетишини ўзида мужассамлайдиган баёнлаш усули»га [18.123-125] («ўзиники бўлмаган муаллиф нутқи» – Б.З.) алоҳида эътибор қаратади. XX асрнинг 70-90-йиллари бадий сўз типлари бўйича кенг миқёсда тадқиқотлар олиб борган олим А.Н.Кожевникованинг «Речевые разновидности повествования в русской советской прозе» (М.,1973) мавзудаги номзодлик диссертациясида 1920-йиллардан бошлаб 1950-60 йиллар оралиғидаги рус насрида муаллиф, баёнловчи, ҳикоячи, персонаж каби баёнлаш типларининг тузилишида муаллиф нутқи, қаҳрамон нутқи ва икки овозли нутқ (ўзиники бўлмаган муаллиф нутқи) типларининг қўлланилиш даражасини киёсий равишда ўрганиб чиқади. Зикр этилган муаллиф томонидан ёзилган «XIX-XX асрлардаги рус адабиётида баён типлари» мавзудаги монографияда XIX-XX асрлардаги рус адабиётида Ф.М.Достоевский, Н.В.Гоголь, Л.Н.Толстой, А.Н.Андреев, А.И.Куприн, Н.С.Лесков, И.А.Бунинлар қисса ва романларида баён қилиш I шахс объектив ҳикоя қилувчи, III шахс субъектив баёнловчи каби ривоя шакллари мавжудлиги қайд қилинади. Муаллиф истеъдодли адиблар эпик талқинида сюжет ва композиция муносабати зичлиги, воқелик ривоясида ҳикоячи ва баёнловчи ўриндошлиги, қаҳрамон ички нутқи (монологи), диалог, муаллиф ва персонаж овозлари бирикуви ва ўзиники бўлмаган тўғри нутқ ҳар хил услубда қўлланилганлигини атрофлича тадқиқ қилади. Сўнгги босқич рус адабиётшунослигида Е.И.Орлова «Адабий асарда муаллиф образи» (Москва – 2008) номли асарида насрий асар матнида асосий ўрин тутадиган муаллиф образини муаллиф, баёнловчи, ҳикоячи, персонаж каби ҳар хил субъект шаклларига боғлиқ таҳлиллайди. Дарвоқе, олим мавжуд субъект шакллари иштироки воқеликни I шахс ва III шахс баёнида ифодалаш ҳамда уларни «Муаллиф баёни», «Ўзиники бўлмаган муаллифлик нутқи», «Ўзиники бўлмаган тўғри сўз» («икки овозли нутқ» Б.З.) каби бир нечта ривоя кўринишларининг насрий матн сюжет ва композициясини шакллантиришда муайян поэтик ва эстетик вазифадошликка эришувини насрий асарлар тимсолида далолатлайди. А.А.Чувакиннинг «Муаллиф образи категорияси бадий матнни англаш, маъно ифодалаш воситаси сифатида» [22] мақоласида ҳам бадий асар матнидаги муаллиф образини ёзувчи ва персонажнинг овозлари қоришиқ «ўзиники бўлмаган тўғри гап» ёки икки овозли нутқ типи билан боғлиқ ҳолда назарий умумлаштиради.

Икки овозли нутқ типи ўзбек адабиётида ўтган аср 1920-30-йилларида Ҳамза асарларидан бошланиб, сўнг А.Қодирий, Ойбек, П.Қодиров, Ғ.Ғулум ва бошқа истеъдод эгалари ижодиётида кенг қўлланилган. Бу ҳақда таниқли адабиётшунос С.Мирвалиев «Ҳамза прозаси» мақоласида шундай ёзади: «Ҳамза ўзбек прозасининг ривожланишида насрий сўз шаклининг яратилишига асос солган мохир истеъдод эгаси. У бир овозли тўғри сўздан (муаллиф ва қаҳрамон нутқи – Б.З.) икки ва кўп овозли насрий сўз яратиш томонига ўтди, унга асос солди» [13.12-17]. Икки овозли нутқнинг ўзбек насрида тутган ўрни ва бадий вазифадошлиги муаммоси Н.Аҳмедов, Г.Имомова, Й.Солижонов каби ўзбек олимлари 1970-2000-йилларда ёзилган номзодлик ва докторлик диссертацияларида тадқиқ қилинади. Жумладан, тадқиқотчи Н.Аҳмедов «Баён қилиш ва индивидуал услуб масаласи» номли номзодлик диссертациясида икки овозли нутқнинг насрий матн баёни ва ёзувчи шахсий услубини ойдинлаштиришдаги бадий вазифаси ҳақида қуйидаги мушоҳадани илгари суради: «Қаҳрамоннинг маънавий дунёсини ёритишда, асосан ўзиники бўлмаган тўғри сўз (икки овозли нутқ) катта аҳамият касб этади. Шунингдек, бунда муаллиф ҳикоячи сифатида,

Ўзининг ва қаҳрамонининг нуқтаи назарига асосланган ҳолатда қаҳрамоннинг қалб диалектикасини очиб беради»[1.71]. Адабиётчи Г.Имомова «Типик миллий характер яратишда нутқнинг роли» номли номзодлик диссертациясида эса, муаллиф нутқи билан қаҳрамон нутқи аралашувини типик характер яратиш масаласи билан боғлиқ тарзда ўрганар экан, «муаллиф нутқи билан асар қаҳрамони нутқи аралашуви сўзнинг таъсир қувватини оширади»[6], – дея ёзади. Адабиётшунос Й.Солижонов «XX асрнинг 80-90-йиллар ўзбек насрида бадиий нутқ поэтикаси» номли докторлик диссертациясида сўнги йиллардаги ўзбек адабиётшунослиги тажрибаларига таяниб, бадиий сўз типларини: объектив автор нутқи (бевосита автор нутқи), субъектив автор нутқи (билвосита автор нутқи), монолог сўз, диалог сўз ва бошқа кўринишларга ажратади [16]. Кўрсатиб ўтилган ушбу баён усуллари барча шакллари 80-90-йиллардаги ўзбек романлари сюжет ва композициясини тузишда, образ ва характер яратишда, инсон калб диалектикасини очишда асосий стилистик категориялар сифатида талқин қилинган.

XX аср аввалида қозоқ реалистик наср пайдо бўлиши ва шаклланиши палласида И.Алтинсарин ҳикоялари ва С.Торайғиров, С.Кўбеев насрида ҳам муаллиф нутқи билан персонаж нутқлари қоришиқ равишда қўлланилган.

Икки овозли сўзни 1920-йиллардаги қозоқ насри кичик эпик жанрларига илк маротаба татбиқ этган Б.Майлин ва М.Авезов, роман бадиий шаклига эса Ж.Аймаўитов киритади. Машхур қозоқ олимлари Х.Каримов ва Р.Сиздиқова томонидан бадиий асар тил компонентларини ташкил этадиган муаллиф нутқи, персонаж нутқи, икки овозли нутқ категориялари матнда қўлланилиш хусусиятлари ва бадиий мақоми масаласи сўнги йиллардаги стилистика фани муваффақияти сифатида талқин қилинади. Хусусан, Х.Каримов «Қанатти тил» (Алмати. Санат. 1995) ўқув қўлланмасида муаллиф нутқи ва персонаж нутқига қиёсланда қос ўнли сўз («икки овозли нутқ») типи, қозоқ реалистик насрида кейинроқ (кеч) пайдо бўлганлигини таъкидларкан, «икки овозли нутқ – жуда мураккаб жараён ва у бизда ҳали икир-чикиригача батафсил тадқиқ қилинган эмас. Қозоқ тилшунослигида жорий ҳодисани шу пайтгача нисбий равишда «ўртоқ тўғри сўз» деб номладик. Атама икки овозли нутқ тушунчасчасига мос эмаслиги, унинг ўзига хос белгиларига эгаллиги ойдинлашди. ...Икки овозли нутқ – муаллиф билан қаҳрамон субъектив нуқтаи назарларини баробар қиёслаб, уйғунлаштириш имконияти мавжуд услубий восита. Унинг муҳим аҳамияти – баён объектив ифодасига қаҳрамон субъектив мушоҳадаси кўшиливи, ривоя предметига қаҳрамон нутқининг муштараклигида (двуплановость повествования). Гап нутқ икки овозлилигида. Бошқача қилиб айтганда, қаҳрамон нуқтаи назарини тасвирлайдиган сўз, бирикма, гап, гаплар гуруҳининг ўзидан муаллифнинг яширин муносабати сезилишида. Бундай иккиланганлик, энг аввало, ривоя ташқи шакли томонидан муаллиф номидан ((III шахс) ифодаланганлиги, лекин моҳиятига, тушунча модал-экспрессив маъносига, қўлланилган сўзлар луғавий таркибига мос, унинг қаҳрамонга дахлдорлигини англашга интилишида ёрқин намоён бўлади» [7.72-73], – дея ёзади.

Ҳақиқатан ҳам, Х.Каримов томонидан белгилаб ўтилган «қос ўнли сөз» («икки овозли нутқ») типи ўтган асрнинг 60-йиллари Е.Жанпейисовнинг «Қозоқ прозасининг тили» асарида «ўртоқ тўғри сўз» деб номланган. Тадқиқотчи ўтган асрнинг 20-30-йилларидаги ва ундан олдинги даврлардаги қозоқ насрида адабий тил билан бадиий адабиёт тилининг ўзига хос хусусиятларини, бир-бирдан тафовути ҳамда муштараклиги масалаларини муаллиф нутқи, қаҳрамон нутқи, диалог, ўртоқ тўғри сўз факторлари (категориялари – Б.3.) билан боғлиқ текширади [4.133-134]. Тадқиқотчи Р.Сиздиқова «Сөз қўдирети» номли фундаментал монографиясида «Прозаик ёзувчиларнинг тилини ўрганишда бадиий асар тили композициясини ташкил этадиган ҳалқани: муаллиф нутқи билан персонаж нутқи, икки овозли нутқни тадқиқ этиш – долзарб вазифалардан саналади» [19.3], – қабилида фикр билдиради. Тадқиқотда қозоқ реалистик насри шаклланиши ва тараққиётида муайян ўрин тутадиган М.Авезов, Т.Ахтанов, Ш.Муртаза, Э.Кекилбаев, С.Бердиқулов, М.Магаун, О.Бөкеев, А.Сулейманов, Қ.Жумадилов, К.Сегизбаев каби таниқли ёзувчиларнинг кенг ўқувчилар жамоасига мўлжалланган эпик асарлари тузилишида қўлланилган икки овозли

нутқ типи, муаллиф нутқи, персонаж нутқи ўзаро чамбарчасликда лингвостилистик йўналишда тадқиқ қилинган.

1920-30-йилларда қорақалпоқ адабиётида реалистик наср пайдо бўлиши ва шаклланишида ҳам муаллиф нутқи билан қаҳрамон нутқи қўлланилиши етакчи ўрин эгаллайди. 50-60-йилларга келиб кенг кўламдаги эпик полотнолар пайдо бўлиши билан баробар қорақалпоқ миллий насрида К.Султановнинг «Ақдарё», «Ажиниёз», Т.Қайипбергеновнинг «Қорақалпоқ кизи», «Қорақалпоқ достони» романлари ва роман эпопеяларида муаллиф нутқи, персонаж нутқи (асар қаҳрамонлари диалогик ва монологик ифодаси) интизомиди икки овозли нутқ типи ўзгача усул ва янги жараён сифатида кўрина бошлади. Албатта, ҳар қайси ёзувчининг бадиий асари тузилишида қўлланилган муаллиф нутқи, персонаж нутқи, икки овозли нутқ категориялари шу ёзувчига ҳос бўлган услуб тақомили билан боғланади. Қорақалпоқ олими П.Нуржанов «Т.Қайипбергенов тарихий романларининг баъзи услубий хусусиятлари: «Ўзиники бўлмаган тўғри нутқ (Несобственно-прямая речь)» мақоласида бадиий услуб назарияси билан махсус шуғулланган рус олими Н.А.Соколов «объективлик билан субъективлик муносабатини услуб энг асосий категорияси сифатида кўрсатади» деган нуқтаи назарига таянган ҳолда Т.Қайипбергеновнинг «Қорақалпоқ достони» тарихий трилогиясини объектив услубда ёзилган асарлар сирасига киритади. Тадқиқотчи ўз мақоласида «Қорақалпоқ достони» романининг сюжет ва композициясида бот-бот учрайдиган «муаллиф нутқи ва стилизацияга учраган персонажлар тили ўзаро муносабатини назорат қилиш бизга ғайритабиий жараён моҳиятини очишга ёрдам беради. Баъзи ҳолатда муаллиф контекстида ҳар хил персонажлар тили унсурлари ёйилиб кетиши ўзига ҳос бадиий қувватни ҳосил қилади. Бу стилистик йўналишда «ўзиники бўлмаган тўғри гап» дея номлайди» [14]. Олим томонидан кўрсатиб ўтилган «ўзига ҳос бадиий қувват» бу муаллиф нутқида қамраб олинган қаҳрамон баёни экспрессивлиги билан эмоционаллигида янада қабариб кўринади. Ушбу мақалонинг муаллифи З.Бекбергеновнинг қатор илмий ишларида [3] икки овозли нутқ тушунчасига алоҳида диққат қаратилиб, қорақалпоқ адабиётшунослигида илк бор ушбу нутқ типининг инсон психологиясини бадиий кашф этишдаги бадиий-эстетик вазифаси 1980-2010-йиллар қорақалпоқ романларидан олинган аниқ мисоллар ёрдамида ўрганилди.

Насрий асарларнинг тилини ва стилини ўрганишда икки овозли нутқ категорияси муаллиф нутқи ва персонаж нутқи билан баробар тарзда ўрганиладиган бадиий нутқ шаклларида бири ҳисобланади. Бироқ муаллиф нутқи билан персонаж нутқи қоришуви натижасида пайдо бўлган икки овозли нутқ типи қорақалпоқ тилшунослиги ва адабиётшунослигида жорий кунга қадар етарлича тадқиқ қилинмаган. Юқорида қайд қилинганидек, ушбу масала бўйича рус, ўзбек, қозоқ филологияси жаҳҳасида жиддий изланишлар олиб борилиб, бадиий матн сюжет ва композицияси интизомиди тутган ўрни ойдинлаштирилган. Мавжуд истилоҳ тилшунослик ва адабиётшунослик учун муштарак ҳодиса эканлиги боис филологик нуқтаи назардан муносабат билдириш мақсадга мувофиқ. Бинобарин, икки овозли нутқ шакли (кейинги ўринларда биз шундай атаймиз – Б.З.) рус, ўзбек, қозоқ филологияси соҳасида кўпчилик тилшунос ва адабиётшунослар диққат марказида турганига қарамасдан, фанда атама сифатида «ўзиники бўлмаган тўғри сўз», «ёндош тўғри сўз», «икки овозли нутқ», «Ўзганинг гапи» каби ҳар хил истилоҳлар қўлланилмоқда. Масалан, ўзбек адабиётшуноси Н.Аҳмедов «Баён қилиш ва индивидуал услуб масаласи» номли номзодлик диссертациясининг «Муаллиф позицияси ва насрий сўз» деб номланган II бобнинг «Қаҳрамоннинг нутқида муаллиф муносабати» номли I фаслида насрий асар структурасида муаллиф ва персонаж нутқи бирикуви натижасида пайдо бўладиган сўз шаклини аниқлашда ва унга ном беришда олимлар томонидан ҳар хил фикрлар мавжудлигини эътироф этади: «Битта гапда, сўзда икки фикрнинг ифодаланиши жуда қадимий ҳодиса. Бу икки овозли нутқ ҳозирги замон бадиий прозаси сўзини ҳосил қилишда энг характерли хусусиятлардан ҳисобланади. Бу сўз кўринишини баъзи тадқиқотчилар (А.Н.Кожевников) «синтактик конструкция», «қаҳрамоннинг сўзини ифодалаш усули», бошқалари бўлса, «лингвистик форма», «бадиий нутқ стилистикаси», «нутқ поэтикаси» деб

номласа, Женева мактабининг вакили Шарл Боли бу ҳодисанинг интерлингвистик интернационал» характерини аниқлаб, бу ҳодисанинг формал тарафига, шаклий тил ифодаланишига нисбатан «фикр фигураси», «тил формаси» дея номлайди. Машхур олим М.Бахтин эса, икки овозли сўз ўзига ҳос хусусиятларини муайян тизим шаклида ўрганиб, унга аниқ ва лўнда таъриф беради. Икки овозли нутқ энг мураккаб сўз шакли ҳисобланади. Ёзувчи дунёқарашига ҳос муаллиф баёни ва персонажлар характерини ифодаловчи уларнинг ички ҳамда ташқи нутқига дахлдор сўз уйғунлашиб, ўзиники бўлмаган тўғри ривояни ҳосил қилади. Жорий ҳодиса муаллиф нутқидан ҳам, персонажлар нутқидан ҳам ажралиб туради. Баён қилиш аслида икки қатламлилиқ хусусиятига, яъни икки нуқтаи назар, жуфт овоз битта сўзда ифодаланиш хусусиятига эга ҳисобланади. Бошқача қилиб айтганда, сўз аслида III шахс тилидан баён қилинган учун ҳам муаллиф ва персонажлар нутқи битта конструкцияга жойлаштирилади. Шу боис ўқувчининг кўз ўнгида худди муаллиф нутқи бўлиб кўринади. Шунингдек, луғат таркиби, грамматик тузилиши ва модал бўёқдорлигига кўра, персонаж нутқига тегишли бўлади [2]. Лингвистик тадқиқотлар эса, қорақалпоқ тили синтаксисиди «Сўзловчи ёки муаллиф ўз нутқи ичида ўзганинг сўзи ва гапларини келтириб ҳам баён қилади. Ўзганинг гапини ўз сўзининг ичида баён қиладиган шахсга муаллиф деб аталади, у томонидан баён қилинган фикр муаллиф гапи ёки муаллиф нутқи деб аталади. Муаллиф гапи ҳамма вақт ўзганинг гапи (тўғри гап) билан бирга қўлланилади. Иккиланган бирлик ўз олдида шахсий синтактик бўлак сифатида бошқа гапли конструкцияни тузади. ...Ўзганинг гапи муаллиф томонидан ҳар хил шаклда берилиши мумкин. Муаллиф ўзганинг гапини ўз нутқи ичида ҳеч қандай ўзгаришсиз, дастлабки шаклини тўлиқ сақлаган ҳолатда ҳам, шаклини ўзгартириб, мазмунини сақлаш йўли билан ҳам беради. Шунингдек, ўзганинг гапини, фикрини муаллиф ўз нутқи билан бериши ҳам мумкин. Ўзганинг гапи ифода хусусиятларига мувофиқ: тўғри гап, ўзлаштирилган гап ва ёндош тўғри гап бўлиб учга бўлинади. Жорий ўринда ўзганинг гапи ифода шакли учинчи тури атамасига бир қур аниқлик киритишга тўғри келади. Ҳозирги туркий тилларда дастурий ўрганиш бўйича бошқа гапли конструкция учинчи тури рус тили синтаксисининг намунасида «ўзиники бўлмаган тўғри гап» (насобственно-прямая речь) истилоҳи билан қабул қилинган. «Ўзиники бўлмаган тўғри гап» атамаси рус тилидаги тушунча таржимаси сифатида олинган. Ушбу атама туркий тилларга таржима қилинганда, истилоҳ моҳияти кенгайтирилади ва назарий чалкашликка йўл очади. «Ўзиники бўлмаган тўғри гап» атамасини қай йўсинда тушуниш мумкин? Буни персонажнинг ўзиники эмас, муаллиф томонидан ифодаланганлигини англаймиз. Жорий ҳолатда ўзиники бўлмаган тўғри гап тўғридан-тўғри муаллифга дахлдорлек туюлади, лекин мушоҳада персонажниги эканлиги аёнлашади. Муаллиф персонаж ички ҳиссиёти, психологиясини тушуниб, унинг фикрини ўз гапи билан беради.

Демак, бадий асарлардаги муаллифнинг гапи билан ифодаланган ўзганинг гапини талқин қилганда, бу синтактик конструкция ифодасида персонажнинг ҳам, муаллифнинг ҳам мушоҳадаси иштироки аниқ, яъни икковига ҳам ёндош эканлиги маълум бўлади. Шу боис, ушбу синтактик конструкция ўзига ҳослигини ҳисобга олиб, «ўзиники бўлмаган тўғри гап» атамасини бироз ойдинлаштириб, «ёндош тўғри гап» истилоҳи билан алмаштириш мақсадга мувофиқ келади» [20.554]. Татар олими М.З.Закиевнинг татар адабий тили синтаксис ва пунктуациясини тадқиқ қилишида «ёндош тўғри гап» тушунчаси қабул қилинган [5.225]. Ўзганинг гапи юқорида қайд этилган уч тури ҳозирги адабий услубиятда, асосан бадий ижодда, публицистик ва илмий асарларда ҳам кенг қўлланилади. Шундай бўлса-да, кейинги йилларда бадий асар тили ва услубини тадқиқ этувчи тадқиқотларда, жумладан, атама рус олими М.М.Бахтин номлаган «икки овозли нутқ» тушунчаси ёрдамида қўлланилиши ўзбек насрининг бадий нутқ поэтикаси масалаларини билан маҳсус ўрганган Й.Солижонов тадқиқотларида учрайди. Олим «Нутқ ва услуб» (Т.,2002) илмий асарида бадий асар тузилишида муаллиф нутқи ҳар хил шаклларга эга бўлиши билан диққат-эътиборимизни тартади, рус ҳамда ғарб адабиётшунослигида ушбу сўз типининг ўндан зиёд шакллари ишлаб чиқилиб, «муаллифнинг ўзининг сўзи» (собственно-прямая речь автора), «ўзиники бўлмаган муаллифнинг тўғри сўзи» (несобственно-прямая речь автора), «ўзиники бўлмаган

муаллифнинг нотўғри сўзи»(несобственно-непрямая речь автора) каби атамалар билан аталган турлари кенг тарқалганлиги, лекин, ўзбек тилига таржима яхши чиқмаганлиги, чалкашликларга олиб келаётганлигини таъкидлаш баробарида бу сўз типларининг биринчисини «ўзининг тўғри сўзи» (собственно-прямая речь) фақат муаллифга тегишли бўлиб, баён қилинаётган сўз унинг ўзининг баёни ҳисобланади, унга ташқаридаги ҳеч бир шахснинг иштироқи йўқ. Жумладан, муаллифнинг ўзи тўғридан-тўғри ўқувчи билан суҳбатлашишга киришади. «Ўзиники бўлмаган тўғри сўз» дея номланган иккинчи шаклда (несобственно-прямая речь) нутқ жараёни асосан муаллиф томонидан олиб борилади. Лекин, унинг сўз тузилишида асарда иштироқ этувчи персонажлардан биттасининг сўзлари ҳам вақти-вақти билан аралашади. Тўғриси, сўз тўлалигича муаллифнинг ўзига хос бўлмай, унда бошқаларнинг ҳам ҳиссаси бор, ушбу иккинчи сўз шакли, яъни муаллиф нутқи тузилишига персонаж тилига тегишли сўзлар киритилгани, лекин унда илгари сурилган асосий ғоя, фикр, баён қилиш услуби, тузилиши муаллифга дахлдорлигини инобатга олиб, «билвосита муаллиф нутқи» ёки «субъектив муаллиф нутқи» деб аташ мақсадга мувофиқ [17.4-6], – дея ёзади. Қозоқ олими Х.Каримов «Қанатти тил» номли китобида бадий асар тили композициясини ташкил этадиган муаллиф нутқи, персонаж нутқи, икки овозли сўз категорияларини тадқиқ қилишга бағишланган ўқув қўлланмасида: «ёндош тўғри сўз» бирикманинг «тўғри сўз» номли қисми умуман мос келмайди. Бадий асардаги персонажларнинг тўғри сўзи билан жуфт ифода сўзнинг орасида модал-экспрессив бўёқдорлигида муштараклик мавжудлигига қарамасдан, кейингисида («икки овозли нутқда» – Б.З.) тўғри сўзга хос график белгилар кўштирноққа олиниб, чизиқча ёрдамида шакллантирилади, шу боис муаллиф сўзи ва ўзга нутқи орасидаги тафовут намоён бўлади. Шу жиҳатни ҳисобга олиб «жуфт ифода (қос үнли сөз – Х.К.) атамасини тавсия қиламиз» [7.71-72], – деган таклифни илгари сурса, биз ҳам муаллиф нутқи, қахрамон нутқи билан биргаликда келадиган бадий сўз шакли учинчи турини «икки овозли нутқ» атамаси билан номлашни мақсадга мувофиқ санаймиз.

Юқоридаги мушоҳадаларни умумлаштирган ҳолда, шуни таъкидлаш жоиз. Эпик талқин структурасида муаллиф нутқи, қахрамон нутқи, икки овозли ривоя янглиф баён шакллари мулоқот жараёни услубиятининг асосий тушунчалари ҳисобланади. Бинобарин, мавжуд ифода тарзи ранг-баранглиги бадий матн ихчамлиги, лўндалиги ҳамда серқатламлилигини таъминлаб, тил ва асар компонентлари уйғунлашувига замин ҳозирлайди. Муаллиф нутқи, қахрамон нутқи, икки овозли баён категориялари асар тузилишида баён қилинган вокелик, қахрамонлар ҳаракати, уларнинг руҳий оламини турфа ракурслардан кузатиш, умумлаштириш ҳамда баҳолашга кенг йўл очади.

1. Қорақалпоқ романчилиги сўнгги паллада тубдан янгиланди. Ҳаёт ҳақиқатини бадий ифодага айлантиришда тасвир ташқи шамойилидан ички моҳиятга ўтишга мойиллик кучайди. Пластик шакл – роман жанри ижодий сарҳадларини кенгайтириш ҳамда теранлаштириш муайян адибнинг тил материалдан фойдаланиш маҳоратига бориб тақалади.

2. Ёзувчи китобхонга етказмоқчи бўлган бадий мушоҳадани соф муаллиф баёнида ёки қахрамон феъл-атвори, мулоқоти, қарашлари шаклида тасвирламасдан, ўрни-ўрни билан иштирокчи персонаж воситасида ҳам ифодалаш мумкин. Бинобарин, насрий баёнда учрайдиган жорий ривоя шакли мавжуд матнда икки овозли бадий нутқ динамикасини ҳосил қилади.

3. Бадий асар ҳар бир қахрамони ҳаётда ўз ўрнига эга бўлган инсон шахси бадий ифодаси ҳисобланади. Икки овозли нутқ типига персонаж ҳаракати ва ҳолатини яхлит тасаввур қилишга йўл очади. Эпик талқинда икки овозли нутқни соф муаллиф баёнидан тафовутини тадқиқ қилиш муҳим назарий аҳамият касб этади. Шу боисдан, тарқоқ тарзда илмий изланишларда икки овозли нутқ шакли адабиёт ҳажмида адиб ижоди тағматнида тадқиқот объекти вазифасини бажариши қабариб кўринади.

4. Агарда, бадий асар структурасини текширишда икки овозли нутқ шаклларига илмий-назарий жиҳатдан эътибор қаратилмаса, эпик талқинда тасвир объекти ва идрок

субъекти аралашиб кетади. Жорий ҳолатда, персонаж нуктаи назари ва ҳаёт ҳақиқати монологик характер касб этади. Шу маънода, икки овозли нутқни муаллиф баёнидан ажратган йўсинда ўрганиш, биринчидан, ҳар битта ёзувчи шахсий услуб хусниҳатини тўлароқ очиб бериш имконини туғдирса, иккинчидан, ривоя техникаси бадий тил қонуниятлари ҳамда услубият такомилени кузатишга замин ҳозирлайди.

5. Асосан, миллий адабиётимиз тарихида ўз мавқеига эга ёзувчиларнинг адабий маҳоратини ўрганишда икки овозли нутқни мустақил муаммо сифатида ўрганиш масала моҳиятини ойдинлаштиришга хизмат қилади. Муаллиф баёнида жамулжам икки овозли нутқ кўринишлари ҳам ҳар бир адиб мақсад-муддаосига мувофиқ равишда услубий тафовутга эришади.


Фойдаланилган адабиётлар руйҳати

1. Ахмедов Н. Баён қилиш ва индивидуал услуб масаласи. Номзод.дисс. Тошкент, 1973.
2. Бахтин М. Проблемы поэтики Достоевского. – М.: Художественная литература. 1972. http://www.philosophy.ru/library/bahtin/01/p_6.html (дата обращения: 15.10.2013).
3. Бекбергенова З. У. Двуголосое слово как основной компонент речи прозаических произведений Т.Каипбергенова // Вестник Челябинского гос. педуниверситета. – Челябинск, 2013. – №8; Бекбергенова З. Эдебиятганыў илиминде еки ҳаўазлы сөздин үйренилиў мәселеси // Амударья. – Нукус, 2013. – №6; Бекбергенова З. Прозалық шығармалардың тилинде қос үнли сөздин көркемлик хызмети мәселеси // Билим булағы. – Нукус, 2012. – №3; Бекбергенова З.К.Мәмбетовтың «Посқан ел» роман эпопеясы контекстинде еки ҳаўазлы сөздин көркем-стилистикалық хызмети мәселеси // ЎЗР ФА Қорақалпоғистон бўлими ахборотномаси. – Нукус, 2014. – №4; Бекбергенова З.У. Қарақалпақ романларында көркем сөз поэтикасы. – Нөкис: Илим, 2016.
4. Жанпейисов Е. Қазақ прозасының тілі. – Алматы: Ғылым, 1968.
5. Закиев А.З. Хәзерге татар әдеби теле синтаксисе хәм пунктуациясе. – Казань: 1984.
6. Имомова Г. Типик миллий характерлар яратишда нутқнинг роли. Номз.дисс. – Тошкент, 1993.
7. Каримов Х. Қанатты тил. – Алматы. Санат. 1995.
8. Кожин В. Происхождение романа. Москва: 196.
9. Кожевникова А. Типы повествование в советской прозе. // Вопросы языка в современной русской литературы». – Москва: 1971.
10. Қайыпбергенов Т. Көздин қарашығы. – Нөкис. Қарақалпақстан. 1986.
11. Қурононов Д. Муталаа ва идрок машқлари. – Тошкент: Академнашр. 2013.
12. Мамажанов С. Ғафур Ғулам прозаси. – Тошкент: ФАН. 1966.
13. Мирвалиев С. Ҳамза прозаси // Ўзбек тили ва адабиёти. №2. 1979.
14. Нуржанов П. Дәўир талабы хәм көркем әдебиат. – Нөкис. Билим. 1993.
15. Орлова Е.И. Образ автора в литературном произведении. Учебное пособие. – М.: 2008.
16. Солижанов Й. XX асрнинг 80-90-йиллар ўзбек насрида бадий нутқ поэтикаси. Докт.дисс. Тошкент, 2002.
17. Солижонов И. Нутқ ва услуб. – Тошкент: «Чулпон», 2002.
18. Соколова Л.А. Несобственно-авторская речь как стилистическая категория. – Томск. Изд. Томского университета. 1968.
19. Сыздық Р. Сөз күдіреті. – Алматы: Атамура. 2005.
20. Хәзирги қарақалпақ тили Синтаксис. – Нөкис. Қарақалпақстан. 1986.
21. Фёдоров А. Язык и стиль художественного произведения. – М.-Л., 1963,
22. Чувакин А.А. Категория образа автора как инструмент интерпретации художественного текста // Межбуз.сб.науч.тр. Новосибирск. 2001.

СЎЗ САНЪАТИ ХАЛҚАРО ЖУРНАЛИ МЕЖДУНАРОДНЫЙ ЖУРНАЛ ИСКУССТВО СЛОВА INTERNATIONAL JOURNAL OF WORD ART

G'aniyeva Dildora Azizovna
Toshkent axborot texnologiyalari universiteti
Farg'ona filiali dotsenti, f.f.n.,
Turdiyeva Gulmira Akramjonovna
Farg'ona davlat universiteti o'qituvchisi

HIS-HAYAJONNI IFODALOVCHI BIRLIKLAR MILLIY XARAKTER VA MILLIY MENTALITET MAHSULI SIFATIDA

 <http://dx.doi.org/10.26739/2181-9297-2021-2-91>

ANNOTATSIYA

So'zlovchining turli xususiyatlarini o'zida mujassam ettiruvchi til milliy xarakter va milliy mentalitet tushunchalarini ham gavdalandiradi. Milliy madaniyati bir-biridan farq qiluvchi xalqlar milliy xarakterini til birliklari yordamida qiyoslasak, bir qator qiziqarli va takrorlanmas ifoda uslublarining guvohi bo'lamiz. Inson ruhiy kechinmalari, xarakteri ham tilning ana shu "xizmati" tufayli ro'yobga chiqadi va ma'lum bir lisoniy ko'rinishlarga kiradi. Turli madaniyat vakillariga xos ruhiy holatlar, ichki kechinmalar va milliy xarakterni lisoniy voqelantirish turli tillarda bir-biridan farqlidir. Mazkur maqolada ham his-hayajonni ifodalovchi birliklar milliy xarakter va milliy mentalitet mahsuli sifatida keng yoritib berilgan. Ushbu yo'nalishda ish olib borgan ko'plab tilshunos olimlarning qarashlari tahlil qilingan.

Tayanch so'zlar: til, his-hayajon, milliy xarakter, milliy mentalitet, millat, urf-odat.

Ганиева Дилдора Азизовна
Доцент Ферганского филиала
Ташкентского университета информационных технологий, к.ф.н.,
Турдыева Гульмира Акрамжоновна
Преподаватель Ферганского государственного университета

ЕДИНИЦЫ, ВЫРАЖАЮЩИЕ ЭМОЦИИ, КАК ПРОДУКТ НАЦИОНАЛЬНОГО ХАРАКТЕРА И НАЦИОНАЛЬНОГО МЕНТАЛИТЕТА

АННОТАЦИЯ

Язык, который воплощает в себе разные качества говорящего, он также воплощает концепции национального характера и национального менталитета. Если мы сравним национальный характер народов с разными национальными культурами с использованием языковых единиц, мы станем свидетелями ряда интересных и уникальных способов выражения. Духовное переживания и поведение человека также возникают из-за этой «службы» языка и принимают определенный лингвистический вид. В этой статье также широко рассматриваются единицы, выражающие эмоции, как продукт национального характера и национального менталитета. Тема анализируется на основе взглядов многих ученых-лингвистов, работающих в этой области.

Ключевые слова: язык, эмоция, национальный характер, национальный менталитет, нация, традиция.

Ganieva Dildora Azizovna

Docent of Fergana Branch of Tashkent University of
Information Technologies, PhD

Turdieva Gulmira Akramjonovna

Teacher of Fergana State University

LANGUAGE UNITS EXPRESSING EMOTIONS AS A PRODUCT OF NATIONAL CHARACTER AND NATIONAL MENTALITY

ANNOTATION

Language embodying different characteristics of a speaker, it represents the concepts of national character and national mentality as well. If we compare the national character of people with national customs using linguistic units, we can witness many interesting and unique ways of expression. Human mental experiences and character are also realized due to this function of language and become a certain linguistic appearance. The moods, inner experiences, and national character of representatives of various cultures differ in linguistic expression. This article also presents the language units expressing emotions as a product of national character and national mentality. The issue is analyzed on the basis of the views of many linguists investigated in this field.

Key words: language, emotion, national character, national mentality, nation, tradition.

Til hech qachon insoniyatdan xoli mavjud bo'la olmaydi va, albatta, insoniyat ham uning yordamisiz taraqqiy eta olmaydi. Chunki til va inson tushunchalari bir-biridan ajratib bo'lmaz hodisadir. Tilda bizni o'rab turgan atrof-muhit o'z ifodasini topadi, shuningdek, u biz yaratgan madaniyatni ham o'zida aks ettiradi, saqlaydi va kelajak avlodlarga qoldiradi. Shuning uchun tilni madaniyat tashuvchisi desak ham bo'ladi. U shunday kuchga egaki, go'yo insoniyat uning oldida ixtiyorsiz qulga aylanadi. Chunki biz dunyoga kelar ekanmiz, o'z ona tilimizning ta'siri ostida borliqni idrok etamiz, tilimiz asragan madaniyatni qabul qilamiz va unga ergashamiz. E.M. Vereshagin aytganidek: "Odamzot rus yoki nemis yoxud yapon bo'lib tug'ilmaydi, balki unga mos ijtimoiy guruh doirasida o'sha millat kishisiga aylanadi"[1,61]. Shunday ekan, biz o'z tilimiz va u ichiga olgan madaniyatning mahsulimiz.

Til o'z so'zlashuvchilarini aks ettiradi, shu bilan birga ular tashkil etgan jamiyatning milliy xarakteri va mentaliteti ham unda o'z ifodasini topadi. "Mentalitet" tushunchasi tilshunoslik sohasiga kiritilganiga hali ko'p bo'lmagan bo'lsa-da, hozirda juda keng doirada qo'llanilmoqda. Tor ma'noda mentalitet "fikrlash doirasi, dunyoqarash" mazmunida foydalanilsa, keng ma'noda esa xalqning axloqi, tarbiyasi va tasavvuri sifatida tushuniladi. Mentalitet tushunchasini tilshunos V. fon Gumboldt qarashlarida ko'rishimiz mumkin. Uning fikricha, mentalitet – bu xalqning nafaqat tilida, balki adabiyoti, dini va boshqa ma'naviy jabhalarida ham o'z aksini topgan xarakteridir. Shunday ekan, tadqiqot ob'yektimiz bo'lgan his-hayajonni ifodalovchi til vositalari xalqning urf-odatlarini, ijtimoiy qatlami, turmush tarzi, siyosati, tarixi, geografik o'rni va hatto dini bilan ham chambarchas bog'liq [2,285]. Mentalitet bu individ yoki ijtimoiy guruhning, millatning dunyoni ma'lum bir tarzda tushunish va harakat qilishga tayyorligi, moyilligidir. Jamiyat, millat, jamoa yoki alohida shaxsning tarixiy tarkib topgan tafakkur tarzi, ma'naviy salohiyati, ularning hayot qonunlarini tahlil etish kuchi, muayyan ijtimoiy sharoitlarda shakllangan aqliy qobiliyati, ruhiy quvvati, jamiyat, millat yoki shaxsning mentaliteti, o'ziga xos an'analari, rasm-rusumlari, urf-odatlarini, diniy e'tiqod va irimlarini ham qamrab oladi. Jamiyat, millat, elat, yoki shaxsning mentalitetini o'rganish va aniqlash nihoyatda katta ehtiyotkorlikni hamda jiddiy yondashuvni talab qiladi. Mentalitetni faqat millatning soni, tarixining boy yoki qashshoqligi, millatning qaram yoki tobebo'lishi yoki kapitalistik formatsiyaga mansub emasligi bilangina aniqlashga urinish jiddiy xatolarga olib kelishi mumkin. Uni aniqlash uchun juda ko'p omillar e'tiborga olinishi va boshqa millatlardan farqlay

olish, ayni paytda qiyoslash, ushbu millatda yashab o'tgan shaxslar, turli shart-sharoitlar, tarixiy davrlar, millat ruhiyati va boshqa qator jihatlarni o'rganish lozim.

Yuqorida mentalitet so'zi lotinchadan tarjima qilinganda aql, fahm, zehn, idrok ma'nolarini anglatishini ta'kidlab o'tgan edik. Har bir millatning aqli, idroki, fahm-farosati uning yashab turgan shart-sharoitlari, tarixi, qanday xalqlar qurshovida istiqomat qilishi, ijtimoiy faolligi va boshqa omillar bilan bog'liq. Milliy xarakter tushunchasi o'rganish obyekti sifatida murakkab, ammo o'rganish mumkin bo'lgan ijtimoiy leksik hodisadir. U millat hayotidagi tarixiy kategoriya bo'lib, uni o'rganish, tushuntirib berish uchun bevosita o'sha millat tilini, tarixini, ruhiyatini, hayotini, madaniyatini ham yaxshi bilish zarur.

Har bir xalq butun xususiyatlari bilan olingandagina betakror bo'lib ko'rinishi mumkin, uning har bir etnik xususiyati alohida olib ko'rilsa, mutloq noyob xususiyat bo'la olmaydi. "Emotsional holatlatni ifodalovchi til birliklarini o'rganishdagi murakkablik va chalkashliklar, - deb ko'rsatadi I.S.Kon, - ko'pincha millatlardagi umumiylik va xususiylilik, mushtaraklik va alohidalikni tushunmaslik natijasida vujudga keladi". Uning ta'kidlashicha, bu milliy xarakter bilan uzviy bog'liq bo'lib, milliy xarakterning u yoki bu xususiyatini ko'rsatganda, albatta u nisbatan olib o'rganilishi kerak. "Rus milliy xarakteriga bag'ishlangan ishlarda, - deb yozadi I.Kon, - ko'pincha ularda emotsional vazminlik, deb ataladigan xislat ko'rsatiladi. Agar italyanlar bilan taqqoslanganda to'g'ri, qo'shilaman. Lekin faqat finlar yoki estonlar bilan taqqoslaganda emas"[3, 215].

Emotsional til biliklarini o'rganuvchilar, milliy xarakterda keltirilgan emotsional holatlarning qaysi biri birorta xalqda yoki millatda mavjud emas, deb savol qo'yishadi. Bu sohani o'rganishda tadqiqotchilar uchraydigan qiyinchilik ham mana shunda. Darhaqiqat, emotsional holatlarning qaysi bir xususiyatini olib ko'rmaylik, albatta u barcha xalqlar va millatlarda ham mavjud ekanligini ko'ramiz. Xo'sh, millat o'zi nima? Millat-arabcha (xalq) kishilarning yagona tilda so'zlashishi, yaxlit hududda istiqomat qilishi, mushtarak iqtisodiy hayot kechirishi, umumiy madaniyat va ruhiyatiga ega bo'lishi asosida tarixan tashkil topgan barqaror birligi. Millatning tili esa uning madaniyatini aks ettiruvchi ko'zgu hisoblanadi. Tilshunos Ter-Minasova takidlaganidek, tilni va insoniyatni bir-biridan ajratib bo'lmaydi. Bularning ikkisi ham bir-birisiz mavjud bo'la olmaydigan tushunchalardir [4, 264]. Demakki, insoniyatni ham, u yaratgan madaniyatni ham tildan xoli ravishda o'rgana olmas ekanmiz. Til bizni o'rab turgan olamni o'zida aks ettiradi, biz yaratayotgan madaniyatni ko'rsatib beradi va uni ajdodardan avlodlarga o'tishini ta'minlayi. Demak, u insoniyat tafakkuri, mentaliteti, dunyoqarashi, milliy xarakterini o'zida mujassam etgan madaniyat yaratuvchisi ekan. Umumiy turmush tarziga ega, bir tilda so'zlashuvchi odamlar majmuini xalq deb, odamlarning o'zini insonlar sifatida anglab, muayyan maqsadlar atrofida ongli uyushgan holatini esa millat deb ataladi. Millat so'zining mohiyatida e'tiqod yo'lida birlashganlar maslagi, g'oyasi yakdil fidoiylar degan mazmun mujassamdir. Xalq millatga nisbatan tarqoq tushuncha bo'lib, ko'proq o'zini etnik jihatdan himoya qilishga intiladi va shu ko'lamlarda uning faollik darajasi cheklanadi. Millatga aylangan xalq esa o'z-o'zini siyosiy, ma'naviy, axloqiy, intellektual, mafkuraviy jihatlardan himoya qiladi. Millatga aylangan xalq tarkibidagi insonlar ozod va shijoatkor, doimiy o'sish, o'zgarishlar ishtirokida yashaydi.

XIX asrda milliy xarakterni tadqiq etishga e'tibor kuchaydi. Bu borada qator izlanishlar olib borgan etnopsixolog olimlar o'z asarlarida milliy xarakterning real voqelik sifatida mavjudligini e'tirof etgan. E.From Angliya tarixini o'rganar ekan, fransuz va nemislarda bo'lmagan o'ziga xos mustaqillik, o'ziga ishonch xususiyatlari inglizlarda rivojlanganini ko'rsatib beradi. Ingliz milliy xakteri nemislarnikidan ham, shuningdek fransuzlarnikidan ham keskin farqlanadi, - deb yozgan edi u [5,85]. Ammo buni inkor etuvchilar milliy xarakter mavjud emas degan fikrni olg'a suradilar va qardosh xalqlar orasida tafovut bo'lmaydi, ularning milliy xarakterida farqni ko'rsatib beringchi, deydishadi.

Diqqat qilib o'rganish va tekshirish jarayonida hamma xalqlarning milliy xarakterida bir-biridan farq qiluvchi xususiyatlar borligini payqab olish mumkin. Milliy xarakterdagi bu farqlarni hatto kundalik hayotimizda ham ko'p uchratamiz. Xalqlarning turlicha xarakter xislatlariga ega bo'lishligi, ularning ijtimoiy-iqtisodiy tajribasi, tarixiy taraqqiyoti va tabiiy yashash sharoitlari bilan belgilanadi. Bunda ijtimoiy munosabatlar milliy xarakter rivojlanishida yetakchi o'rinni

egallaydi. Har bir tarixiy davr, shu davrdagi ijtimoiy taraqqiyot qonunlari asosida milliy mafkura manfaatlariga mos bo'lib tushadigan o'z milliy xarakter idealini yaratadi. Shu davrdagi xarakter tipi, ruhiy holatlar kishilarning yashash tarzini aks ettiradi. Xalqning butun tarixi davomida orttirgan har bir xarakter hislatlarining vujudga kelishi kishilar ruhiyatiga atrofda voqeliklarning uzoq vaqt davomida ta'sir etib turishi bilan bog'liqdir. Milliy xarakterga qanday ruhiy xislat va sifatlarni kiritish mumkin? Shuni ta'kidlash kerakki, "milliy xarakter" tushunchasi haqida hali ham umumiy bo'lgan bir xil qarash mavjud bo'lmasada, lekin unga kiruvchi xislatlar to'g'risida umumiy bo'lgan fikrlar mavjud. Ko'p tadqiqotchilar milliy xarakterga, mehnatga munosabat (mehnatsevarlik), vatanparvarlik, erksevarlik, jangovorlik, dovyuraklik kabi xislatlarni kiritishadi. Bizning fikrimizcha, yuqoridagi xislat va sifatlar bilan bir qatorda milliy xarakter tarkibiga yana millatning boshqa xalqlarga bo'lgan munosabati va shu millat vakillarining o'zaro munosabatlarini belgilovchi xususiyatlar ham kiradi. Bu esa bevosita shu xalqning tilida, boy madaniy merosida o'z aksini topadi. Milliy xarakterni tadqiq etishdagi asosiy qiyinchilik shundaki, bir xalqqa yoki millatga xos bo'lgan xislatlar boshqa millat vakillarida ham uchrashi mumkin.

Darhaqiqat, hissiy holatlarning qaysi bir xususiyatini olib ko'rmaylik, albatta u barcha xalqlar va millatlarda ham mavjud ekanligini ko'ramiz. Masalan, baxt, quvonch, kulgu, tabassum, sog'inch, sevgi-muhabbat kabi hissiy holatlar hamma xalqlarga xos bo'lgan xususiyat bo'lgani holda, bular o'zining namoyon bo'lishi, tuzilishi jihatdan barcha xalqlarda bir xil kechmaydi. Zero, xarakter xislatlarini keltirib chiqaruvchi yashash tarzi, tarixiy taraqqiyot va faoliyat sharoitlari aynan bir xil bo'lmaganligi sababli, yuqoridagi emotsional holatlarning namoyon bo'lishi ham ularda aynan bir xil bo'lolmaydi. Masalan, Kavkazdagi tog'li xalqlarni o'rgangan tadqiqotchilar ularda jangovorlik, mag'rurlik, jizzakilik kabi his-hayajon holatlarining kuchli ekanini e'tirof etishadi. Ulardagi bu xaraktertog'li xalqlarning tashvishli va xavf-xatarga to'la hayotiga moslashish zaruriyati natijasidir. Demak, insoniyat ruhiyatining shakllanishida, avvalo, yashash sharoitining ham ta'siri kuchli ekan. Bunga yana misol sifatida Gollandiya xalqlarini olaylik. Ularning yashash sharoiti doimiy mehnatni va yerga ishlov berishni talab qiladi, shu sababli, ularning milliy xarakterida tirishqoqlik va sabot bilan mehnat qilish xislatlari birinchi o'rinda turadi. Gollandlar o'z farzandlarini ham shu ruhda tarbiyalashga alohida e'tibor qaratar ekanlar va bolalariga kaftlaridagi egri-bugri chiziqlarni ko'rsatib, "M" man - odam, "W" work - mehnat deb yoshligidanoq uqtirar ekanlar. Qarangki, bizning o'zbek xalqimiz ham mehnatsevarlik xislatini juda ulug'laydi. Chunki qadim zamonlardan beri ajdodlarimiz dehqonchilik, chorvachilik, mirishkorlik bilan shug'ullanib kelganlar va bu mehnatkashlik bizning qonimizda ham saqlanib qolgan xarakterimizning bir qismidir. Yana shu narsani alohida ta'kidlash lozimki, har bir xalqning mehnatsevarligi turli ko'rinishda kechadi. Masalan, o'zbeklar ham, qozoqlar ham, ikkalasi mehnatkash xalq. Lekin ularning mehnatsevarligi faoliyatining turli sohalarida turlicha namoyon bo'ladi. O'zbeklarda u dehqonchilik, bog'dorchilik bilan shug'ullanish jarayonida namoyon bo'lsa, qozoqlarda esa chorvachilik bilan bog'liq mehnatlarda ko'rinadi. Bir necha asrlar davomida o'zbeklar dehqonchilik bilan shug'ullanib kelgan, shu boisdan ularda mahsulot ishlab chiqarishning asosiy omili bo'lgan yerga nisbatan ehtiyotkor, tejamkorona munosabatda bo'lish, unga bo'lgan mehr-muhabbat xususiyatlari vujudga kelgan. Shu boisdan, o'zbek nutqida ona-yer, ona-tuproq, ona-zamin kabi yerni ulug'lovchi iboralarga ko'plab duch kelamiz. Bu o'zbek milliy xarakterining lisonda aks etgan bir namunasi, xolos. Agar biz millatga xos hissiy holat va mentalitetni tildagi aksini chuqurroq tahlil qilib o'rgansak, bundanda ko'proq namunalariga duch kelamiz. Yer yuzidagi har bir xalq o'ziga xos ruhiy holatlarni namoyon etadi. Ammo, bu milliy xarakterni mutloqlashtirib yuborish kerak degani emas. Boshqa xalqlarda va millatlarda uchramaydigan, faqat bir xalqqagina hos bo'lgan sof emotsional holatlar umuman uchramaydi. Milliy xarakterga oddiy shaxslar xarakterining yig'indisi deb qarash ham noto'g'ri. U ommaviy fenomen sifatida, individual xarakterlarning umumiy bo'lgan xislatlari ijtimoiy jihatidan qayta ishlanib, yangi, maxsus sifatga aylangan vaqtda tarkib topib namoyon bo'ladi. Masalan, xor ovozi hech bir xor qatnashchisining ovozigacha o'xshamagandek, milliy xarakter ham birorta millat vakilining xarakteriga o'xshamaydi, yoki millat xakteri hech bir millat vakilida tugalligicha aks etmaydi. Milliy xarakter o'zgaras, turg'un narsa ham emas. U tarix mahsuli. Shuning uchun ham uni vujudga keltirgan tarixiy, ijtimoiy,

iqtisodiy sharoitlarning o'zgarishi bilan u ham ma'lum darajada o'zgaradi, xatto bir ijtimoiy tizimning o'zida ham u ayrim xislatlarni yo'qotib, yangi xislatlarni paydo qilib turishi mumkin. Shuningdek, har bir xalq boshqa xalq bilan yaqin ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy munosabatlarga kirishganda undan o'zida yo'q narsalarni oladi va o'zidan ham ularda bo'lmagan narsalarni beradi. Lekin boshqa xalqlardan olingan bu xarakter xislatlari, millat vakillari tomonidan o'zlashtirilganda, aynan, o'zgarishsiz ko'chira olmay, o'ziga xos milliy ifodani oladi. Ma'lumki, har bir inson shaxs sifatida shakllanar ekan, faqat o'zi yashab turgan davrdagi ijtimoiy munosabatlar ta'siri ostida bo'lib qolmasdan, shuningdek, tarixiy tajribalar, ajdodlar tomonidan yaratilgan, to'plangan va avloddan-avlodga o'tib kelayotgan madaniy meroslar, milliy qadriyatlar ta'siri ostida ham shakllanadi. Urf-odatlar va rasm-rusumlar — kishilar turmushiga singib ketgan, doim takrorlanib turuvchi xatti-harakat, ko'pchilik tomonidan qabul qilingan xulq-atvor, qoidalar va ko'nikmalar. Urf-odatlar va rasm-rusumlar har bir millatning o'ziga xos tizimini tashkil qiladi. Millat tomonidan turmush tarzining zaruriy sharti deb qabul qilingan. Urf-odat va rasm-rusumlarga befarq kishi o'zini o'z millatidan ajratib qo'yadi. Bunda, ayniqsa, har bir xalqqa xos bo'lgan milliy urf-odat va an'analarning roli kattadir. Shunday ekan, lingvokulturologiyaning asosiy o'rganish ob'ektlaridan bo'lgan milliy xarakterning tildagi ifodasini aynan o'sha urf-odat, an'ana, udum va turli marosimlarni atroflicha o'rganish, ularni vujudga kelishi, namoyon bo'lishi, saqlanishi va o'zgaruvchanligi kabi qonuniyatlarini ochib berish va tahlil qilish yordamidagina chuqurroq va batafsil o'rganish imkoniyatiga ega bo'lamiz.

Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, lingvokulturologiya til va madaniyat o'rtasidagi munosabatlarni, o'zaro aloqalarni tadqiq etadi. Uning tadqiqot doirasidagi til barcha madaniyatlar uchun xizmat qiladi, madaniy-ma'naviy boyliklar, axborot manbalarini saqlaydi, ularni avloddan avlodga yetkazish hamda stereotip va etalon namunalarni shakllantirishda bevosita ishtirok etadi. Tadqiqot doiramizdagi milliy xarakter ham tilning ana shu "xizmati" tufayli ro'yobga chiqadi va ma'lum bir lisoniy ko'rinishlarga kiradi. Biz madaniy xususiyatlarni, voqeliklarni, xarakterlarni tilning yordamisiz tahlil qila olmaymiz. Chunki inson va voqelik munosabatida til o'ziga xos bog'lovchi, vositachi rolini o'ynaydi. Til o'zida voqelikni aks ettiradi, madaniyat esa ushbu voqelikning ajralmas qismidir. Voqelikning o'zini ham milliy deb atash mumkin va bu milliylik lisonda dunyoni o'ziga xos "ko'rish", uni idrok etish natijasida o'z aksini topadi. Turli xalqlarga xos emotsional holatlar esa o'sha xalq vakillarining tafakkur jarayonida o'ziga xos madaniy senariylarni yuzaga keltiradi. Shu sababli ham turli madaniyat vakillariga xos "emotsional holatlar" lisoniy voqelantirishda bir-biridan farqlidir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Верецагин Е. М. Костомаров В. Г. Лингвострановедческая теория слова. – М., 1980, 61 с
2. Гумбольдт В. Язык и философия культуры / В. Гумбольдт. М., Прогресс, 1985, 285 с
3. Кон И. С. Национальный характер – миф или реальность? // Иностранная литература. 1968. № 9. С. 215-229
4. Тер Минасова С. Г. Язык и межкультурная коммуникация // С. Г. Тер Минасова. – М., 2000. 264 с
5. Фром Э. Душа Человека. М, 1992
6. Foolen A. The expressive function of language: Towards a cognitive semantic approach // The Language of Emotions. Conceptualization, Expression, and Theoretical Foundation. Amsterdam/Philadelphia, 1997. – P.15
7. Shakhovskiy V., Zhura V. Deixis in Emotive Speech // Questions of General Linguistics. – 2002. – № 5. – P. 38-57.
8. Shakhovskiy V. Types of Emotive Vocabulary // Questions of General Linguistics. – 1994. – № 1. – P. 20-25.
9. Wierzbicka A. Emotions across language and cultures: diversity and universals. – Cambridge University Press, 1999. – P. 345


10. Wierzbicka A. *Semantics, Culture and Cognition. Universal Human Concepts in Culture-Specific Configurations* / Anna Wierzbicka. – New York : Oxford : Oxford University Press, 1992. – 487

СЎЗ САНЪАТИ ХАЛҚАРО ЖУРНАЛИ МЕЖДУНАРОДНЫЙ ЖУРНАЛ ИСКУССТВО СЛОВА INTERNATIONAL JOURNAL OF WORD ART

Мусаева Шахло Қудратовна

Навоий давлат педагогика институти, докторанти
ye-mail:musaeva.shaxlo@mail.ru

ЁНДОШ ПРОТОТИП ОБРАЗ АСОСИДА ЯРАТИЛГАН ҚИССА

 <http://dx.doi.org/10.26739/2181-9297-2021-2-92>

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақолада Носир Фозиловнинг “Қуш қаноти билан” қиссасининг асосий қаҳрамони “Ўзбек шоиралари” асарининг муаллифи, ўзбек адабиёти учун керагича жон фидо қилган шахс Тўхтасин Жалоловнинг ҳаёт йўли асносида прототип асосида бадий образ яратиш бағишланган. Шеърятда ранг-баранглик яққол сезилиб туради, насрда буни англаш, сезиш учун асарни моҳиятан тушуниш зарурдир. Насрда ўқувчининг ёдида қоладиган, уни ҳаяжонлантирадиган, керак бўлса, мутолаа эгасини ҳаёт олаmidан бадий оламга олиб кира оладиган восита бу - асар қаҳрамони, адабиётшуносликда “ижобий” ва “салбий” деб номланадиган образлардир. Келтирилган мақоламиз билан биз ҳаёти ибрат бўла оладиган образ билан ўқувчини таништирамиз.

Таянч сўзлар: Образ, адабиёт, прототип образ, чизик, тарихий, автобиографик, ижобий, салбий, бадий асар, композицияси.

Musaeva Shaxlo Qudratovna

Navoi State Pedagogical
Institute, doctoral student

A STORY CREATED ON THE BASIS OF A PROTOTYPE IMAGE

ANNOTATION

This article is dedicated to the creation of an artistic image based on a prototype in the life of Tokhtasin Jalolov, the author of the work "Uzbek poets", the protagonist of Nosir Fozilov's story "With the wings of a bird", a man who gave his life for Uzbek literature. Variety is evident in poetry, and in prose it is necessary to understand the essence of the work in order to understand it. In prose, the protagonist, the so-called "positive" and "negative" images in literary criticism, are the means by which the reader can remember, excite, and, if necessary, take the reader from the world of life to the world of art.

Keywords: Image, literature, prototype image, line, historical, autobiographical, positive, negative, work of art, composition.

Мусаева Шахло Қудратовна
Навоийский государственный
педагогический институт, докторант

ИСТОРИЯ СОЗДАНА НА ОСНОВЕ ПРОТОТИПА ОБРАЗА

АННОТАЦИЯ

Данная статья посвящена созданию художественного образа по прототипу из жизни Тохтасина Джалолова, автора основного произведения повести Носира Фозилова «С крыльями птицы» «Узбекские поэты», человека, подарившего жизнь для узбекской литературы. В стихах очевидно разнообразие, а в прозе необходимо понимать суть произведения, чтобы понять его. В прозе главный герой, так называемые «положительные» и «отрицательные» образы в литературной критике, являются средством, с помощью которого читатель может вспомнить, взволновать и, при необходимости, увести читателя из мира жизни в мир, искусства.

Ключевые слова: Образ, литература, образ-прототип, линия, исторический, автобиографический, позитив, негатив, произведение искусства, композиция.

Адабиёт улкан бир маънавий хазинадир. Ушбу хазинадан бахра олиш қалбимизда энг соф инсоний фазилатларни кучайтиради, онгимизга таъсир қилиб, шахс сифатида шаклланишга ундайди. XX аср сўнгида бадий йўналишларнинг шиддат билан ўзгариши ва янгиланиши жараёни кўзга ташланади. Адабиёт изланишлар палласига кирди, янги аср адабиёти бугунги мураккаб даврда яшаётган инсоннинг ҳаётини енгиллаштирадиган, унга мазмун бахш этадиган концепсия ахтармоқда. Инсон ва дунё ҳақидаги қарашлар хилма-хиллиги адабий йўналишларнинг ранг-баранглигини ҳам белгилайди. Шеърятда бу ранг-баранглик яққол сезилиб туради, насрда буни англаш, сезиш учун асарни моҳиятан тушуниш зарурдир. Насрда ўқувчининг ёдида қоладиган, уни ҳаяжонлантирадиган, керак бўлса, мутолаа эгасини ҳаёт оламидан бадий оламга олиб кира оладиган восита бу - асар қахрамони, адабиётшуносликда “ижобий” ва “салбий” деб номланадиган образлардир.

Маълумки, «образ» атамаси «раз» («чизик») сўзидан олинган бўлиб, «раз» сўзидан «разит» («чизмоқ, ёнмоқ, ўймоқ») ва ундан «образит» («чизиб, ўйиб, йўниб шакл ясамоқ») сўзи ясалган. «Образит»дан «образ» («муман олинган тасвир») вужудга келган. «Аслида «образ» славян тилларига хос сўз бўлиб, у воқеа-ҳодисаларнинг ҳаёлда намоён бўладиган манзарасини билдиради. Славянлар «образ» деганда, аввало, одамзодни азоб-уқубатлардан сақлаб қолиш учун Аллоҳ томонидан юборилган Иисус Христос (Исо пайғамбар)нинг рассомлар, ҳайкалтарошлар тасвирлаган қиёфасини тушунишган»[2,33- бет].

Одамларнинг ҳисларини кўзгатиш, «туйғуларимиздаги тўлкинларни» уйғотмоқ орқали ҳаяжонлантириш, яъни эстетик таъсирдорлик адабиётнинг вазифаси экан, демак, бадий образ мағзи тўқ, ҳаётий, умрбоқий бўлгандагина бадий қийматга эга бўлади, образ яратишга ўтади: ундан ҳаяжонланиб ўртак оламиз ёки нафратланамиз, ҳис-туйғуларимизнинг яхшилари (ижобийлари)га «озик» берамиз, ёмонлари (салбийлари)ни етти қават чуқурга кўмамыз. Қалбнинг самимий тасвиридан таъсирланиб баъзан йиғлаймиз, енгиллашамиз, тозаланамиз.

Образ «бадий тўқима ёрдамида яратилган, эстетик қиймат касб этган инсон ҳаётининг умумлашма ва айни чоғда, аниқ манзарасидир»[2,34-бет]. Демак, образ кенг маънодаги тушунча бўлиб, бадий асардаги ўқувчининг асосий суҳбатдоши ҳисобланади. Биз ушбу мақолада персонажларга хос прототип образ ҳақида сўз юритамиз.

Прототип асосида бадий образ яратиш. Прототип (юнон. протос — илк, дастлабки; тупос — намуна, нишона) — бадий образ учун асос, нуқта бўлади. Ҳаётда мавжуд бўлган тарихий ёки замондош шахсга таяниб ёзувчи образ яратар экан, албатта, юқорида таъкидланган образ яратишнинг барча унсурларидан фойдаланади. «Агар бадий образни жонли организм деб фараз қилинадиган бўлса, прототип — шу организмнинг

скелети, бадий тўқима — унинг эти, эстетик идеал эса қони-жони. Тирик организмнинг этини скелетидан, скелетини қони-жонидан ажратиб бўлмаганидек, бадий образ «организми»даги прототип бадий тўқимадан, бадий тўқимани эстетик идеалдан узиб олиб бўлмайди. Улар бир-бирларига пайвандлашиб, қўшилиб-чатишиб кетади». «Зайнаб ва Омон»даги Зайнаб, «Ўткан кунлар»даги Мусулмонқул чўлок, «Навоий» романидаги Алишер Навоий, «Юлдузли тунлар»даги Бобур каби қатор образлар ана шу йўналишнинг ихтироларидир»[1,53-бет].

Прототип асосида образ яратиш асосан тарихий ва автобиографик асарларда яққол кўзга ташланади. Масалан П.Қодировнинг “Юлдузли тунлар”, “Авлодлар довони” романлари, Ойбекнинг “Болалик” қиссаси шундай асарларнинг ёрқин намуналари бўлиб, бу асарлардаги Бобур, Хумоюн, Шайбонийхон, Гулбадамбегим, Муса, Дадақўзи, Аъзам... каби қаҳрамонларнинг ҳар бири ҳаётда яшаган тарихий шахслардир. Бу асарларни ўқиганингизда яққол тарих билан бевосита қаҳрамонлар кўз олдингизда гавдаланади. Ўқувчи бу қаҳрамонларни асарни ўқиш жараёнида яшаб ўтганлигини билиб туради. Аммо биз сўз юритмоқчи бўлган “Қуш қаноти билан” қиссасидаги прототип асосида яратилган образни ўқувчи бир қараганда англай олмайди, чунки ушбу образ айнан ҳаётини номи билан берилмаган. Н.Фозиловнинг “Қуш қаноти билан” қиссасининг қаҳрамони Акмал.

Акмал ака: - Бошидан гапириб бермасам тушунмайсиз, муллака, - деди-да, Акмал ака жойлашиб ўтириб чойдан бир ҳўблаб, гапида давом этди. - Мен ҳали айтганимдек, катта мактабда адабиётдан дарс берардим. Ориф деган бир бола ўзини менга жуда яқин тутиб юрарди. Ўнинчи синфни ҳам ўз қўлимда тугатди...

- Қамашдими-я! - деди Пўлат амаким, гўё Акмал акамнинг турмадан бўшаб келаётганини унутгандек. - Шунақа-я?...[4,243-бет]

Қиссадан олинган парчада гувоҳи бўлганингиз Акмал ака ҳаётда яшаб умргузаронлик қилган бу қаҳрамон аслида, ўзбекнинг ҳақиқий ўғлонларидан бири, “Ўзбек шоирлари” асарининг муаллифи, навоийшунос, “Хамса” талқинлари”, “Паҳлавон Маҳмуд”, “Олтин қафас”, “Яшасин табассум” каби асарларни ёзган ижодкор Тўхтасин Жалолов эди. Тўхтасин Жалолов ўзбек адабиёти учун керагича жон фидо қилган шахслардан биридир. Носир Фозилов қиссада Тўхтасин Жалолов қиёфасини Акмал ака образи орқали ёрқин очиб берган. Асар айнан Тўхтасин Жалоловга бағишланганини Ўзбекистонда хизмат кўрсатган маданият ходими, таржимон Низом Комил “Носир Фозилов замондошлар хотирасида” хотиралар китобида шундай эслайди:

“-Ўтиринг, Гратсио,- деди Носир ака. - Бу одамни танийсизми?

- Йў-йўк... Танимай турибман...

- Тўхтасин Жалолов!

Ёппирай! Тўхтасин Жалолов шу одам экан-да....

“Ўзбек шоирлари”дан мутаассир бўлиб, муаллиф билан танишиш орзусида юрган кезларим эди.

Сўрашган бўлдик.

Домла бошига тушган кулфатларни Носир акага сўзлаб бераётган экан. Гап шундаки, Тўхтасин домла қатағон йиллари йигирма беш йил муддатга собиқ Иттифокнинг энг совуқ ўлкаларидан бири Магаданга бадарға қилинади... Айтмоқчиманки, Тўхтасин Жалолов билан танишувимга Носир ака сабабчи бўлган. Ҳа, айтгандай, Носир аканинг “Қуш қаноти билан” деган қиссаси Тўхтасин домланинг кечмишларига бағишланган”[3,27-28 бет].деб эслайди Низом Комил.

Бадий асарнинг жозибаси шундаки, ундаги иккинчи ёки учинчи даражадаги образларнинг ҳам ўз ўрни бўлади ва улар қайсидир жиҳати билан ўқувчининг ёдида қолади. Китобхон баъзан ўша образлар устида ҳам фикр юритади. “Қуш қаноти билан” қиссасидаги Акмал ака образини ана шундай китобхоннинг ёдидан чиқмайдиган образлар силсиласига киргизамиз.

Амеркалик машҳур ёзувчи Марио Пьюзонинг “Чўқинтирган ота” ва ўзбек ёзувчиси Тоҳир Маликнинг “Шайтанат” асарлари композицион қурулмасида муҳим ўрин тутувчи

ёндош образлар мавжуд “Чўқинтирган ота”даги дафн идорасининг бошлиғи Америго Бонасера ва “Шайтанат”даги кўшиқчи элчинлар ана шундай образлар сирасига киради. Уларнинг эса қоладиган жиҳати шуки, улар ор-номус ва инсоний ғурур учун курашдек юксак ахлоқий тушунчаларга боғлаб бадий талқин этилади.[6,85-бет]

Носир Фозилов Акмал акани ҳам ана шундай ёндош бўлиб китобхонни ёдидан чиқмайдиган қилиб тасвирлаган. Ёзувчининг ҳаётга ёндашуви, нуқтаи назари, турмушга, адабиётга, даврга, одамларга бўлган қарашлари у яратган асарлар ва қаҳрамонлар табиатида у ёки бу тарзда намоён бўлади. Носир Фозилов адабий суҳбатлари, турли муносабатлар билан ёзган хотиралари, публицистик чиқишларида ҳаёт, адабиёт, давр ва қаҳрамон муаммоларига кўп бор эътибор берган. Шулар асосида ёзувчи ижодига биографик метод тамойилларига мувофиқ ёндашиш ушбу тадқиқотимизга бой материал бера олди.

Асар мутолааси давомида китобхон бир муҳим ғояни, яъни ижтимоий ва ахлоқий чекловлар, қонун-қоидага риоя қилиб, унинг доирасида иш кўриш, одамларга, атрофдагиларга нисбатан самимий ва дўстона муносабатда бўлиш ҳар бир инсон учун туғма, табиий хусусият эмас, балки у инсонларнинг турмуш давомида ортирган энг олий хулқи эканлигини ёзувчи моҳирона акс эттира олган мана шу прототип образ(Акмал ака) орқали англаб етади.

Жамлаш ва прототип асосида яратилган образларнинг жамини адабиётшунослик фани шартли равишда хилма-хил гуруҳларга ажратиб ўрганади. «Одамлар дарёдек гап: ҳаммасининг суви бир хил, ҳамма жойда ўша сув, лекин дарё гоҳ кенг бўлади, гоҳ тор, гоҳ тез оқади, гоҳ секин, суви гоҳ тиниқ бўлади, гоҳ лойқа, гоҳ совуқ, гоҳ илиқ болади. Одамлар ҳам шундай...»[5,20-бет] (Л. Толстой). Шу сабабли бадий образлар ҳам жудаям ранг-баранг, турфа хилдир. Бадийлик деганда, воқеликни ҳаётий, жонли картиналарда, ўқувчида эстетик завқ, жонли тасаввур уйғотадиган қилиб тасвирлаш даражаси тушунилади ва у бадий асар композицияси, сюжет, ғоя, образлар, характер ва турли бадий воситалар каби тушунчалар билан боғлиқ.

Хулоса шуки Носир Фозиловнинг “Қуш қаноти билан” қиссаси адиб Тўхтасин Жалоловга бағишланганлигини адабиётшунослар билиши мумкин, аммо айрим китобхонларимиз билмайди. Биз ушбу мақола орқали “Қуш қаноти билан” қиссасида бош қаҳрамондан бири Акмал ака образининг адабиётимиздаги ёндош прототип образнинг ёрқин намунаси эканлигини китобхонлар оммасига маълум қилдик.

Бинобарин, бадий асар моҳиятини тушунганимиздагина, биз муаллифнинг эстетик оламига кириб, бадий асар завқидан тўла баҳраманд бўламиз. “Қуш қаноти билан” қиссаси орқали биз анашундай завқни туямиз.


Адабиётлар

1. Бобоев Т. Адабиётшуносликка кириш курси бўйича ўқув-методик қўланма. – Тошкент: Ўқитувчи нашриёти. 1999.
2. Умурув Ҳ. Адабиётшунослик назарияси. Олий ўқув юртлари учун дарслик. – Тошкент: Халқ мероси, 2004.
3. Валихўжаев Б. Ўзбек адабиётшунослиги тарихи. -Т.: Ўзбекистон, 1995
4. Носир Фозилов замондошлар хотирасида. – Тошкент: Машхур-пресс, 2019.
5. Фозилов Н. Саратон. – Тошкент: “Шарқ” нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси бош таҳририяти. 2006.
6. Жаҳон адабиёти. Тошкент: 2005-йил. №1
7. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 1-жилд. А-Бешбалиқ.-
8. Мўминова Н. Адабиёт назариясидан илк қўлланма // Ўзбек тили ва адабиёти. -1999.-№4.-
9. Ўзбек тили ва адабиёти. Ўзбекистон Фанлар Академияси Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институти. Тошкент: 2015-йил. №1
10. <https://ziyouz.uz/uzbek-nasri/nosir-fozilov/>

СЎЗ САНЪАТИ ХАЛҚАРО ЖУРНАЛИ МЕЖДУНАРОДНЫЙ ЖУРНАЛ ИСКУССТВО СЛОВА INTERNATIONAL JOURNAL OF WORD ART

Axmedov Umidjon Usubovich
Qo`qon davlat pedagogika institut

НОМИНАСИЯ ЖАРАЁНИНГ ҲОЗИРГИ ТИЛШУНОСЛИҚДАГИ ТАЛҚИНИ МАСАЛАСИ

 <http://dx.doi.org/10.26739/2181-9297-2021-2-93>

АННОТАЦИЯ

Мазкур мақолада Номинасия жараёнинг ҳозирги тилшуносликдаги талқини масаласи ёритиб берилган. Бундан ташқари фаннинг объекти бўлган лингвокультуремалар сифатида антропонимлар ва иборалар, ўзбек тилидаги ўхшатиш ва метафораларни таҳлил ва тадқиқ қилишга ҳаракат қиланади. Номинасия жараёнинг ҳозирги тилшуносликдаги талқини семантик хусусиятига кўра ўзаро адекват (ўхшаш), уларнинг айримлари мазмун жиҳатидангина эмас, ташқи тузилиши, шакли бўйича ҳам мутаносиб келиш ҳолатлари паремиологлар томонидан тадқиқ қилинади.

Калит сўзлар: лингвокультурология, паремиология, антропоним, адекват,

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматривается вопрос современной лингвистической интерпретации процесса выдвигания. Кроме того, делается попытка проанализировать и изучить антропонимы и поговорки, аналогии и метафоры в узбекском языке как лингвокультуры, являющиеся объектом науки. Интерпретация номинативного процесса в современной лингвистике семантически адекватна (подобна), некоторые из них пропорциональны не только по содержанию, но также по структуре и форме.

Ключевые слова: лингвокультурология, паремиология, антропоним, адекват,

ANNOTATION

This article addresses the issue of modern linguistic interpretation of the Nomination process. In addition, an attempt is made to analyze and study anthroponyms and sayings, analogies and metaphors in the Uzbek language as lingvocultures that are the object of science. The interpretation of the nominative process in modern linguistics is semantically adequate (similar), some of which are proportional not only in content but also in structure and form.

Key words: linguoculturology, paremiology, anthroponym, adequate,

Борлиқни ҳар қандай ходиса у тирик шахс бўладими, турли ижтимоий гуруҳ вакиллари, ижтимоий ёки шахсий ҳаётда воқеа ва муносабатлар, фикр ва хис ҳаяжони, кечинлалар, табиат манзаралар ва ҳаёлотга яратилган образлар, бадий тасвирлар бўлиши мумкин.

Мавзу билан бирга рассомнинг қизиқиши билиши орқали яратган умумийлашмаларни ва ғоявий баҳосини предмети бўлиб хизмат қилиши мумкин.

Номлаш жараёни реал бирликдаги барча ҳодисаларни дихотомик равишда қарама-қарши ва уларнинг диалектикасини кишилиқ тафаккуридаги тушунчалар билан муносабатни ўрганиш фаолияти бўлиб унинг бевосита натижаси орқали икки асосий тафаккур актлар оппосиясини фарқлаш мумкин:

1. Борликдаги нарса ва ҳодисалар орасидаги фарқланиш конкретлаш акти атрибутивне констуксиялар ва сўз бирикмаларига кўринади

2. Борликдаги нарса ва ҳодисалар орасидаги интегратсия, умумииабстракция акти тилдаги предикатсияда, яъни предикатив констуксияларда, аниқроғи, гапларда акс этади.

Сиз, сўз бирикмалари ва гаплар барча кишилиқ жамиятидаги тилларда жуда умумий ва универсал константалар билан ажралиб туради. Лекин бу конкрет тилларда структура жиҳатидан кўпгина ҳар хил тип, кўриниш ва вариантларда содир бўлади.

Умуминсоний мантиққа асосланган ҳолда қариндош тиллар группасинг тарихий-типологик грамматикаси, асосан, барча кишилиқ учун умумий бўлган шу тил ёки бир группа тиллардаги категорияларининг тафаккур категориялари билан муносабати бир хил, лекин тилдаги формалари жиҳатидан, умумий типологик белгилари бўлишига қарамай, ҳар хил бўлган тафаккур категорияларининг ўзаро боғлиқлиги ва бири иккинчисисиз мавжуд бўлмаслигини тушуниб олишга ёрдам беради.

Яқин қариндош бўлган ва қариндош бўлмаган тилларни ўрганиш тарихий-типологик планда барча сўз бирикмалари ва гаплар моделларини ўрганиш улардаги номинасиялар табиати уларнинг асосий типлари, кўринишлари, кичик кўринишлари ва алоҳида конкрет моделларини аниқлаш (икки асосий тафаккур актлари моделларининг ҳар хил ишлатилиши), уларнинг барча конкрет тилларда ҳар хил кўринишда, ҳар хил ҳолатда ва ҳар хил даврларда намоён бўлишини кенг кўламда ўрганиш вазибалари турибди.

Мустакиллик йилларида Ўзбекистон Республикасида илмий-тадқиқот фаолиятини ташкил, этиш, бошқариш ва молиялаштиришнинг барқарор тизими яратилди. Мамлакатда салоҳиятли илмий мактаблар, илмий лаборатория ва кафедралар, олий таълим ва илмий-тадқиқот муассасалари, вазирлик ва идоралар ҳамда республика миқёсидаги илмий-техник ва эксперт кенгашлари шаклидаги кўп тармоқли илмий-ташкилий инфратузилма фаолият юритмоқда.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг "Фанлар академияси фаолияти, илмий-тадқиқот ишларини ташкил этиш, бошқариш ва молиялаштиришни янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тутрисида ўги қарори ушбу йўналишдаги ишларнинг мантикий давоми бўлиб, соҳадаги мавжуд муаммоларни ҳал этишда муҳим босқични бошлаб бермоқда,

Дарҳақиқат, мамлакат ривожини илм-фансиз тасаввур қилиш кийив Илм-фан тараққиётида эса фундаментал тадқиқотлар муҳим аҳамият қасс, этади. Айнан улар орқали янги билимлар ўзлаштирилади ва пазариялар шакллантирилади, келгуси амалий тадқиқотлар ва инноватсион ишланмалаг учун мустаҳкам асос яратилади

Илмий тадқиқот ва инноватсия фаолиятини ривожлантириш 2017-2021-йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегиясида ўз аксини топгани ҳам бежиз эмас. Зеро, мазкур соҳа беш йил ичида давлат сиёсатида устуворлик қасб этади.

Айтиш жоизки, Республикамизда илмий тадқиқот фаолиятини Ўзбекистон Республикасининг "Таълим тутрисидаги қонуни ва "Қадрлар тайёрлаш Миллий дастури", Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегиясини «Фаол тадбиркорлик. инноватсион қоялар ва технологияларни қўллаб-қувватлаш йили»да амалгс оширишга оид Давлат дастури тўғрисида" 2018 йил 22 январдаги ПФ-5 308- сонли Фармони, 2017 йил 2 февралдаги ПҚ-2789 сонли "Фанлар академияси фаолияти, илмий-тадқиқот ишларини ташкил этиш, бошқариш ва молиялаштиришни янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида"ги Қарори, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2016 йил 11 майдаги

»

“Ўзбекистон Миллий университети фаолиятини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-2527-сонли, “Олий таълим тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида” 2017 йил 20 апрелдаги ПҚ-2909-сонли қарори ижросини таъминлаш билан бир қаторда университетда фундаментал, амалий ва инноватсион тадқиқотларни ривожлантириш, истиқболли ва илғор илмий йўналишлар бўйича тадқиқотларни ташкил қилиш фаолиятини амалга ошириш, ёш олимлар ва иқтидорли талабаларнинг инноватсион гоёлари ва ишланмаларини кўллаб-қувватлаш ва рўёбга чиқариш бўйича ишларни мувофиқлаштириш шу куннинг долзарб масалаларидир.

Юқоридаги Президент қарорларидан келиб чиқиб таъкидлаш лозимки, ҳозирги замон тилшунослигининг ривожланиш даври қиёсий-типологик тадқиқотларга нисбатан қизиқиш тобора ортиб бораётгани билан ажралиб туради. Бу табиат қонуни, тилларнинг қўлланилиш табиатидан келиб чиқиб, ижтимоий ҳаёт, тилларнинг ўзаро узвий боғлиқлик ҳаракати ва бири-бирига ўзаро таъсирдир.

Шундан экан, қиёсий таҳлилга бағишланган ҳар бир тадқиқот илмий ва амалий аҳамиятга эгадир. Замонавий тилшунослик доирасида тилларни қиёсий ўрганиш тобора кенгайиб бормоқда ва тилларнинг барча структуравий сатҳлари камраб олинмоқда. Ф.де Соссюр таълимотига асосланган лексик бирликларнинг мазмун кўлами таҳлилига қаратилган сўз семантикасини ўрганиш аспекта махсус ва қиёсий-типологик тадқиқотлар объекти бўлиб бормоқда. Ж.Бўронов, М.Абдураззақов, Ў.Юсупов, М.Умархўжаев, А.Маматов, Д. Ашурова, Ш.Сафаров, А.Шереметова, М.Расулова, Ғ.Ҳошимов, Л.Тенер, Л.Елмслев, Р.Меер, В.Порсиг, Л.Вейсгербер, С.Улман, ИЛрир ва бошқаларнинг тадқиқотлари билан боғлиқ бўлган сўз ва бадий асар номи вазифасида келувчи сўзларнинг семантик таркибини тушуниш турли йўналишларда ривожлантирилди.

Шу билан бирга, бадий асар номларини ўрганишдаги сезиларли камчиликлар мавжуд бўлишига қарамасдан, замонавий семасиология, шу жумладан, қиёсий семасиологияда тизимли муносабатларни, яъни ном – мавзу таркибига кирувчи синфларнинг семантик бирлашиши, семантик гуруҳлар, тадқиқотлар сирасига кириб бориши, семантик гуруҳларни аниқлаш, ички ва ташқи тиллараро муносабатлар нуқтаи назаридан уларнинг ички алоқалари ва муносабатларини ўрганиш, уларнинг семантик гуруҳини ташкил қилувчи компонентлар ўртасидаги иерархик муносабатларни очиқ бериш, уларнинг тизимларига аниқлик киритиш, ягона маъно гуруҳини ташкил этувчи семантик компонентларни аниқлаш ва, албатта, улар асосида қиёсланаётган тилларнинг ўхшаш ва ноўхшаш томонларини очиқ бериш катта аҳамият касб этади.

Тил лексик қатламидаги семантик майдон масаласи ўтган асрнинг 30-йилларидан бошлаб олимлар эътиборини ўзига жалб қила бошлаган. Бунда немис олимлари И.Трир, Г.Ипсен, В.Порсиг, шунингдек, рус тилшунослари Г.Щур, В.Адмони, А.Бондарко, Э.Гулыга, Э.Шенделсларнинг олиб борган тадқиқотлари муҳим рол ўйнайди. Ўзбек тилшунослигида майдон назарияси

А.Нурмонов, Ш.Искандарова, А.Собиров, К.Раҳмонбердиевларнинг шу

соҳага дойр илмий тадқиқотларида маълум миқдорда ўз эчимини топган. Бироқ, уларда инглиз ва ўзбек тиллари материаллари асосида семантикасининг семантик хусусиятлари қиёсий типология нуқтаи назарида ўрганилиши кузатилмайди.

Л.М.Василиевнинг рус тили материали асосида бадий асарлар номланишини билдирувчи феъллари таснифи ва уларнинг семантикаси таҳлилига бағишланган “Феъллар хис этиш, фикр ва нукт” 1971-йил асарида кўриш феълларини икки гуруҳга ажратишни таклиф қилади:

1-гуруҳга қарамоқ, назар солмоқ ва уларнинг синонимлари.

2-гуруҳга қарамоқ, боқмоқ кўз ташламоқ, кўзни қадамоқ, сўз ва бирикма шаклидаги феъл бирликлари бошқалар киради.

М.Б.Примова рус тилидаги борлиқдаги воқеа ва ходисаларга инсоннинг сенсор ва ментал перцепцияси феъллари маъносида бадий асарларга ном бўлиб келган қуйидаги

фарқловчи семаларни ажратади: узоқдан, масофадан (кўз қараш) сенсуал перцепсия якуни (қараб бўлмоқ, кўриб бўлмоқ), давомийлик (қарамоқ, қараб турмоқ) вақти-вақти билан(қараб турмоқ) кўп марта такрорийлик (кўп кўрмоқ, тамоша қилмоқ, қараб тўймаслик), интенсиве (диққат билан).

А.А.Кретов кўриш ва ментал перцепсияси феълларининг бадий асар номи сифатида лексик-семантик гуруҳларини тақсимлашда икки ёндашув (тор ва кенг тушунча мавжудлигига ишора қилади. Дунёни кўриш майдонида тадқиқотчилар томонидан қўлланган феъллар нафақат субъект билан объект плани билан ҳам боғлиқ бўлган феъллар (кўринмоқ, кўзга ташланмоқ, кўриниб турмоқ) дунёни кўриш перцепсияси феълларига (кўрсатмоқ, яширмоқ) Дунёни кўриш перцепсиясига эга бўлиш ёки йўқотиш ва хатто кўриш перцепсияси сабаб феъллари тўғри келган.

Ю. Ю. Архипова рус адабий тилини ривожлантиришнинг икки босқичида бадий матнлар номи бўлиб келган феъллар лексик - семантик гуруҳларни ифодалашнинг таркибий семантик ва механизмарини батафсил таҳлил қилган.

Е.М.Умахонова феъллар асар номи вазифасида келган кузатиладиган кўп маъноликни ўрганиш билан бирга сўзнинг семантик қурулиши ва маъно қурулиши тушунчаларини қатий чегаралаган ҳолда кўриладиган феълларнинг номинативе ва кўчма манолари мазмун планида ажратиб кўрсатади. Бадий асарлар номларини билдирувчи феълнинг ясама лексик семантик вариант семантик нуктаи назаридан кўриш перцепсияси натижаси сифатида жараёни ақлий фаолиятга ўтказиши ва унинг семантик қурилишини иккинчи маъно маркази тизимига киритади.

Франсуз тили материаллари асосида И.Н.Гаврилин турли лексик ЛСГ феълларнинг полисемияси муаммолари ҳақида ҳам фикр юритади. Шунингдек унинг тарихий ўзгариши жараёнида тадқиқ этиладиган гуруҳларнинг ички синонимик муносабатларидаги ўзгаришларни аниқлайди.

С.А.Моисееванинг ғарбий роман тилларида турли феълларнинг семантик майдони таҳлилига бағишланган монография ишида феълларнинг мажмуи тадқиқларига (тизимли, қиёсий-семасиологик кагнетив ва прогматик аспектларига) тўхталиб ўтилган.

Инглиз тилининг Америка вариантыдаги борлиқни сенсуал ва ментал кўриш перцепсияси ҳолатини ифода этувчи тил усуллари динамикаси прогностикаси И.В.Домбровская томонидан таҳлил этилган. И.В.Домбровская тадқиқоти моҳияти лексик-семантик гуруҳ (кейинг гуруҳларда ЛСГ деб юрутилади)нинг лексик бирликлари сема тизими, уларнинг вақт кесимида такрорланиш даражаси ҳақида батафсил тушунча беради. Бироқ кўриладиган ЛСГ нинг ташқи контекстуал шартлигини, уларнинг маънолари функционал ўзгариши моҳиятини очиб бермайди.

Т.Н.Козюра рус ва франсуз тилларида нисбат категориясининг семантик – функционал майдони доирасида кўриш перцепсияси феълларининг синтактик қурилишини ўрганади. Т.Н.Козюра фикрига кўра франсуз тилида дунёни хиссий ва ментал кўриш перцепсияси феълларининг пассив-ўзлик маъносида се дессинер, се дистенгуер сепресентер, се воир хисобланиши мумкин.

Й.Н.Подтележникованиннг илмий ишида биз бадий асарлари номларидаги сўзлар лексик-семантик майдони бирликлари орқали халқ донишмандлиги зукколигини акс этшини ёритиб беришга ҳаракат қилади.

Г.Адашуллаева инглиз ва ўзбек тилларида шахс хусусиятини ифодаловчи фрезалогизмларни қиёсий - типологик таҳлилига бағишланган диссертациясида дунёни сенсуал ва ментал кўриш қбилиятини ифодаловчи ҳолат одатда ўзбек тилларида айрим пайтларида қуйида фрезологик (турғун) бирликлар орқали юзага чиқишини такидлайди: Кўз югуртирмоқ, Кўз уруштрмоқ, ва бошқалар.

Инглиз ва ўзбек тилларига хос бадий асарлар номларида билдирилган шахс хусусиятини ифодаловчи ибораларда, асосан, кўз семантикаси орқали ифодаланиб асар қахрамони бўлган инсон хиссиётларини очиб беришда умумийликка эгадир деган ҳулосага келади.

Юқоридаги ишларда асосий этибор бадий асарлар номларини билдирувчи феълларга баъғишланганлигини аниқлаш қийин эмас.

Бизнинг тадқиқотимиз юқоридаги ишлардан қуйидаги лисоний омиллар билан фарк қилади:

1. Бадий сарлар номлари семантикасининг семантис майдонини хосил қилиш йўллари.
2. Инглиз ва озбек тилларда бадий асарлар номлари семантикасига доир семантис моделларнинг яратилиши.
3. Бадий асарлар номлари семантикасига эга бўлган тил бирликлари фрезеалогик хусусиятларининг очиб берилиши.
4. Бадий асарлар номлари семантикасига доир сўз яшаш йўлларининг ва моделларининг намоён бўлиши.

Бу мураккаб вазифа тилшунослар алоҳида бир қатор масалаларни ҳал қилиш кўндаланг қўйилади.

1. Инглиз ва ўзбек тилларида бадий асар номланишини билдирувчи сўзлар семантикасининг лексик-семантик майдон мақомини аниқлаш, унинг структураси ва уни ташкил қилувчи конституентларга хос хусусиятларни очиб бериш;

2. Қиёсий-типологик жиҳатдан сўзлар семантикасини ўрганиш ёрдамида лисоний бирликларни тизимли таҳлил қилиш мақсадида, замонавий тилшунослик тушунчалари асосида бадий асар номланишини билдирувчи сўзлар семантикасини тадқиқ қилиш бўйича асосий назарий маълумотларни умумлаштириш;

3. Қиёсланаётган тилларда бадий асар номланишини билдирувчи сўзлар семантикаси лексик-семантик гуруҳларининг структурал-семантик жиҳатларини очиб бериш ва улар асосида кўриш перцепцияси лексемаларининг умумий таснифини белгилаш, парадигма ичидаги бирликлар ўртасидаги семантик муносабатларни аниқлаш.

4. Хар бир умумкатегориал белгилари жиҳатдан бадий асар номланишини билдирувчи сўзлар семантикасининг дифференциал семантик хусусиятларини ўрнатиш ва фиёсланаётган тилларда мазкур лексик семантик гуруҳларининг моделларини аниқлаш

5. Бадий асар номланишини билдирувчи семантикасидаги структурал сўз ясовчи (Эксплитит ёрқин “Имплитит- яширин”) ифодаланиш белгилар таркиби хусусиятини аниқлаш.

6. Бадий асар номланишини билдирувчи сўзлар семантикасининг лексик-семантик компонентлари ўзаро таъсирини тавсифлаш ва қиёсланаётган тилларда ушбу лексеманинг қўлланиш механизмини аниқлаш ва гапларнинг структурал- семантик ва грамматик таркибида қўлланадиган бадий асар номини билдирувчи сўзлар семантикасининг семантик хусусиярини қиёсий аспектда ўрганиш.

7. Инглиз ва ўзбек тилларида бадий асар номини билдирувчи сўзлар семантикасининг семантик майдонини ташкил қилувчи конституентлар семантикасини парадигматик ва синтагматик планда ўрганиш;

8. Бадий асар номини билдирувчи сўзлар семантикасига эга тил бирликларининг структур-семантик, функционал-стилистик, прагматик, валентлик ва асимметрик хусусиятлари масалаларини ёритиш;

9. Бадий асар номини билдирувчи сўзлар семантикасига эга тил бирликлари тизимидаги синонимик, антонимик ва омонимик муносабатларни таҳлил қилиш;

10. Бадий асар номини билдирувчи сўзлар семантикасига эга тил бирликлари иштирокида ҳосил бўлган фразеологизмлар структурал-семантик хусусиятларини қиёсий таҳлил қилиш, шунингдек, уларни бир тилдан бошқа тилга ўгириш масалаларини

11. Бадий асар номини билдирувчи сўзлар лексик-семантик майдонига алоқадор тил бирликларининг мулоқот жараёнидаги ролини кўрсатиб бериш ва изоҳли луғатлардан олинган мисолларда бадий асар номини билдирувчи сўзлар семантикасининг турли тил сатҳларида (фонетик, морфологик, синтактик) берилиш йўллари, шунингдек, новербал коммуникация каби долзарб масалаларни ўрганишга баъғишланган хорижий асарлар хизмат қилди


Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Нурмонов А. Танланган асарлар. Уч жилдлик 1 жилд. Тошкент: “Академнашр”2012
2. Собиров А.Ш. Ўзбек тили лексик сатҳини системалар системаси тарзида ўрганиш. Т., 2004;
3. Рахмонбердиев К. Глаголы зрительного восприятия в узбекском языке. Автореферат дисс... канд. филол.наук.Ташкент,1969;
4. Искандарова Ш. Тил системасига майдон асосида ёндашув., Т., 2007.
5. Trier J. Der Deutsche Wortschatz im Sinnbezirk des Verstandes.(Die Geschichte eines sprachliches Feldes). Bd 1. Heidelberg, 1931;
6. Ipsen G. Der alle Orient und die Indogermanen.”Stand und Aufgaben der Sprachwissenschaft”? Festschrift fur W. Streitberg. Heidelberg, 1924.;
7. Porzig W. Das Wunder der Shprache (Probleme , Methode, und Ergebnisse der modernen Sprachwissenschaft), 2. Aufl. Bern, 1957.
8. Гулыга Е.В., Шендельс Е.И. Грамматико-лексические поля в современном немецком языке. М., 1969. 183 с.
9. Hess, The Tell-Tale Eye: how your eyes reveal hidden thoughts and emotions [Text] / E. H. Hess. - N-Y : Van Nostrand Reinhold Company, 1975. -259 p.
10. Ekman, W.V. Friesen. — New Jersey : Prentice-Hall, Inc., Englewood Cliffs, 1975. - 212 p

СЎЗ САҢЪАТИ ХАЛҚАРО ЖУРНАЛИ МЕЖДУНАРОДНЫЙ ЖУРНАЛ ИСКУССТВО СЛОВА INTERNATIONAL JOURNAL OF WORD ART

Xalova Maftuna Abdusalamovna
Samarqand davlat chet tillar instituti dotsenti

ISTIQLOL DAVRI SHE'RIYATIDA AYOLLAR OBRAZI

 <http://dx.doi.org/10.26739/2181-9297-2021-2-94>

ANNOTATSIYA

Ma'lumki, adabiyotshunoslikda shoirlar yaratgan ayollar obrazi shoirlar asarlaridagi ayol obraziga nisbatan bir qator o'ziga xos individual xususiyatlarga egaligi ularni qiyosan o'rganish hamda alohida xarakter sifatida e'tirof etish uchun asos bo'lmoqda va bu borada yangicha qarashlar maydonga kelmoqda. Hozirgi o'zbek she'riyatida ayol obrazining yaratilishi masalasi umumbashariy va milliy qadriyatlarni o'zida mujassamlashtirgan, ma'nan va ruhan yangilanayotgan qahramonlar sifatida o'zligini namoyon etuvchi jihatlarini ko'rsatishdan iborat. Ayol obrazi—she'riy asarning asosi sifatida, uning estetik ta'sirdorligini, hayotbaxshligini ta'minlovchi kategoriya sifatida e'tirof etiladi. Ushbu maqolada muallif masalaning aynan mana shu jihatlariga e'tiborini qaratadi. Shoirlarning she'rlaridagi ayollar obrazi va uning o'ziga xos jihatlarini tahlilga tortadi va o'z munosabatlarini bildiradi. Ayollar obrazining adabiyotda, xususan she'riyatda o'rni nechog'li muhim ekanligi maqolada o'zbek shoirlarining she'rlarining tahlili orqali ham yoritiladi.

Kalit so'zlar: nazariy poetika, obraz, obrazlilik, individuallik, estetik ta'sirdorlik, mavzu, g'oya, mazmundorlik, tahlil prinsiplari, badiiy olam, ohangdorlik, musiqiylik.

Khalova Maftuna Abdusalamovna
Samarkand State Institute of Foreign Languages
Associate Professor

THE IMAGE OF WOMEN IN THE LAW OF INDEPENDENCE

ANNOTATION

It is known that in literature the image of women created by poets has a number of individual features in comparison with the image of women in the works of poets, which is the basis for their comparative study and recognition as a separate character, and new views emerge. . The issue of creating the image of a woman in modern Uzbek poetry is to show the aspects that express themselves as heroes who embody universal and national values and are renewed spiritually and spiritually. The image of a woman is recognized as the basis of a poetic work, as a category that ensures its aesthetic impact and vitality. In this article, the author focuses on these aspects of the issue. Analyzes the image of women and their peculiarities in the poems of poets and expresses their attitudes. The importance of the role of women in literature, especially in poetry, is also highlighted in the article through an analysis of the poems of Uzbek poets.

Key words: Theoretical poetics, image, imagery, individuality, aesthetic impact, theme, idea, content, principles of analysis, art world, melody, music.

Халова Мафтуна Абдусаламовна
Самаркандский государственный институт
иностранных языков Доцент

ОБРАЗ ЖЕНЩИНЫ В ЗАКОНЕ НЕЗАВИСИМОСТИ

АННОТАЦИЯ

Известно, что в литературе образ женщины, созданный поэтами, имеет ряд индивидуальных особенностей по сравнению с образом женщины в произведениях поэтов, что является основанием для их сравнительного изучения и признания в качестве отдельного персонажа, и появляются новые взгляды. Задача создания образа женщины в современной узбекской поэзии - показать аспекты, которые выражают себя как герои, воплощающие общечеловеческие и национальные ценности, обновляемые духовно и духовно. Образ женщины признан основой поэтического произведения, категорией, обеспечивающей его эстетическое воздействие и жизненную силу. В данной статье автор акцентирует внимание на этих аспектах проблемы. Анализирует образ женщин и их особенности в стихах поэтов и выражает их взгляды. Важность роли женщины в литературе, особенно в поэзии, также подчеркивается в статье посредством анализа стихов узбекских поэтов.

Ключевые слова: Теоретическая поэтика, образ, образность, индивидуальность, эстетическое воздействие, тема, идея, содержание, принципы анализа, мир искусства, мелодия, музыка.

Ijodkorning xayoli bilan yaratilgan va yaratgan ayol obrazini badiiy ijodning barcha janrlari va turlarida topish mumkin. O'zbek adabiyoti har doim o'zining g'oyaviy mazmunining teranligi, hayotiy masalalarni qo'yishga va hal qilishga tinimsiz intilishi, insonga insonparvarlik munosabati va voqelikni tasvirlashning haqiqatlilik bilan ajralib turardi. O'zbek ijodkorlari ayol obrazi orqali xalqimizning eng yaxshi xususiyatlarini ochib berishga harakat qilganlar. Dunyoning hech bir adabiyotida sodiq va mehribon qalblari, betakror ma'naviy go'zalligi bilan ajralib turadigan bunday go'zal va pokiza, qalbi daryo, sadoqatli va mehribon ayollarni uchratmaymiz. Ma'lumki, she'riyatda shoiralar tomonidan yaratilgan ayol qahramonlarning shoiralar asarlaridagi ayol obraziga nisbatan bir qator o'ziga xos individual xususiyatlarga egaligi ularni qiyosan o'rganish hamda alohida xarakter sifatida e'tirof etish uchun asos bo'lmoqda va bu borada yangi yo'nalishlar maydonga kelmoqda. Ayollar obrazi jahon adabiyotshunosligida ingliz, rus, xitoy, yapon, tatar, ozarbayjon kabi ko'plab xalqlar adabiyotshunosligida tadqiq etilgan va o'rganilgan. Bu o'rganishlar natijasi o'zbek adabiyotida ayol obrazi tarixan shakllanganligi, bimalol katta-katta tadqiqotlar miqyosida o'rganish lozim bo'lgan o'zbek ekanligi she'riyatdagi tahlillar orqali ravshanlashmoqda.

Bu olamdagi barcha jonzot o'z jufti bilan yaratilgan. Ular borliqning boqiyiligini ta'minlovchi asosiy mavjudotlardir. Tabiatning oliy gulto'ji bo'lmish inson ham juft – erkak va ayol bo'lib yaralgan. Muqaddas Qur'oni karimda zikr qilinishicha, Odam bino etilganidan keyin, uning osoyish topishi uchun o'zidan jufti – Havo yaratiladi: "Ular (ya'ni ayollar) sizga libosdir, siz ularga libosdarsizlar" [1]. Demak, odamzod bu hayotda libosga ehtiyojmand bo'lgani kabi erkak va ayol ham bir-biriga kerakdir. Bu ikki jins bir vujudda juft bo'lib yaratilibdiki, mudom biri ikkinchisiga zarurat sezib, talpinib yashaydi. Shu bois asli a'moli insonni tasvirlash bo'lgan so'z san'ati – adabiyotda ayol mana shu juftlikning biri sifatida u yoki bu tarzda o'zligini namoyon qilib kelmoqda.

Ayol obrazi jahondagi barcha xalqlar adabiyotida yetakchi qahramonlardan biri bo'lib kelgan. O'zbek adabiyotida, xususan she'riyatida ayollarga bag'ishlangan, ularni madh etgan she'rlar eng go'zal va nafisligi bilan ham ko'ngillarga yaqin. Ayol obrazi, uning tavsifi barcha ijodkorlarni birdek maftun etishgan va bu mavzuda eng go'zal she'rlarini yarata olgan. Lekin ayol obrazi shoiralar ijodida o'zgacha tarannum etilgan. Shoiralar o'z asarlaridagi ayol obraziga hayotining bir bo'lagi, o'z menini jo aylagan desak yanglishmagan bo'lamiz. O'zbek shoiralari she'ridagi ayol obrazi – mehribon ona, sadoqatli yor, jonfido singil, qalbidaryo opa, erkparvar botir, qasoskor ayol, mungli va ojiza beka sifatida poetiklashadi. Shoiralar Halima Xudoyberdiyeva o'zining

o'tgan ulug' karvonlar, bobolari, momolarining davomchisi ekanini har lahza his etib, bu mas'uliyatni chuqur tushunib qalam tebratadi. Halima Xudoyberdiyevaning «Tilovchiman» degan she'rida shunday satrlarga duch kelamiz:

Men kim,
Men bir munglig' singil, tilovchiman,
Og'alarim kiprigim-la silovchiman.
Og'alarim bir-biridan kechar oson,
Jonim ipdir, men ularni ulovchiman.

Borlig'imni yaratganlar ishq, ohlardan,
Qonlar, shonlar kechgan yovqur guvohlardan.
O'ch olganda yog'iyıldan, gumrohlardan
To'marisning qo'llarini qo'llovchiman.

She'ning birinchi bandidagi ayol obrazi – mehribon va mushtipar singil siymosida tasvirlanadi. Aka-ukalari uchun jon rishtasi ekanligi e'tirof etiladi, ikkinchi badda esa, dushmanning oldida, yog'iyning qarshisida qasoskor, botir, dushmanga omonlik bermaydigan, jonajon Vatan sha'ni, erki uchun hech ikkilanmay aziz jonini garovga qo'yib qo'lga qilich olib, jangga kirgan To'maris singari tasvirlanadi. Dushmanlari qarshisida To'maris singari jasoratli siymo sifatida maydonga chiqadi. She'ning keyingi satrlarida:

Bihamdilloh, qolsam hamki sinib, qurib,
So'z aytarman xoki-turob bo'lib turib.
Avlodimni qaytmaslikka ont ichdirib,
Amir Temur yo'llaridan yo'llovchiman [8: 11].

Ushbu misralarni o'qir ekansiz haqiqiy vatanparvar, erkparvar o'zbek ayolining siymosini ko'rasiz. Shoiraning bu misralarini o'qib, Amir Temur, Jaloliddin Manguberdi, Zahiriddin Muhammad Boburdek vatanparvarlarni, Beruniyu Ibn Sinolarni, Navoiylarni tarbiyachisi, ularning maslahatguylari – onalari - o'zbek ayollari bo'lganligi uchun ham buyuklikka daxldorligini qalbdan his qilish mumkin. Ayolning ijtimoiy holati uning oiladagi roli bilan bevosita bog'liqdir. Oila jamiyatning kichik birligidir va jamiyatdagi odamlarning munosabati, qarashlari, afzalliklari, xayollari tabiiy ravishda oiladagi muhitni aks ettiradi. Darhaqiqat, shoira Halima Xudoyberdiyeva ijodi haqida “Uning she'rlarida katta harf bilan yoziladigan MUHABBAT bir yoniq siymo, ONA yoniq bir siymo, OTA yoniq bir siymo – bu siymolarini topgach, u o'z tug'ilgan yurtini, o'zi mansub xalqni, fojia va sharaflarga to'la bitmas-tuganmas tarixini tobora chuqurroq tushundi, bular uning yuragida jozibador she'riy siymolarga aylandi” [9:7], - deyilgan. Bu kabi siymolarning poetik kashfi shoira ijodida mukammal tasvirlanganki, boshqa ijodkorlarga o'xshashi yo'q.

Hassos shoira Halima Axmedova she'rlaridagi ayol obrazi nihoyatda sodda, samimiy, oddiygina munis-mushtipar ona – ayoldir. Suhbatlarning birida shoiradan “...she'rlaringizda ifodalangan ayol timsoli shaxsingizga qanchalik yaqin?” deganlarida, shoira Halima Ahmedova “...she'rlarimdagi ayol timsoli balki o'zimdirman. Balki, mendan olisdagi “men”imdir” – degan edi. Darhaqiqat ijodkorning asarlarida doimo o'z meni yashirin. O'zligining bir parchasi. She'r junbushi shunday bir holatda yuzaga keladiki, o'shanda na daryoda bo'ladi ijodkor, na sohilda. She'r o'zi dard kelganda yoziladi. Ammo dard nima? Dard bu yerda xastalik emas, ichki tug'yon, yurakka buyruq bera olishdir. Buni hamma har-xil tushunishadi. Chuqurroq uylab qarasak, har qanday dardning ichida shodlik borligini his qilamiz. Halima Axmedova ijodida ayol dardi, uning kechmishi go'zal ifodalangan. Shoiraning “Yolg'iz ayol” she'rida darddan, hayot qiyinchiliklaridan qiynalgan ozurda yurak dardlari mahorat bilan ifodalangan:

U ayolning yuzi juda ham mayus,
U kulib turganda yig'laydi ko'zi.
Uyalib-qimtinib yurakka kirar,
Qarzdor kimsalarga o'xshaydi so'zi.

Sochlarining har bir oq tolasida

Hijron, sadoqatning mozorlari bor.
Qartaygan xayolin chehralarida,
Bitta tosh yurakning ozorlari bor[2:22].

Ayol shunday mo'jizaki, unga she'r va sharh yozib yakuniga etolmaysiz. Bir qarashda ayolni tushinish shunchalar osondek, bir qarashda uni tushinish shunchalar murakkab. Shu bilan birga, ayol har doim sir bilan o'ralgan edi, uning xatti-harakatlari chalkashlik va sarosimaga sabab bo'ladi. Ayol ruhiyatiga kirib borish, uni tushinish Olamning eng qadimiy sirlaridan birini yechish bilan barobardir. Shuningdek, ayol sadoqati, uning sabr-toqati, vafosi kabi pokiza tuyg'ular ulug'lanishi o'quvchini to'liqlantiradi. Qaysidir ma'noda yuqoridagi bitiklarda ayol obraziga hamdardlik tuyg'usini uyg'otadi. She'riy parchadagi ohang o'quvchini shunday xulosa chiqarishga undayapti. She'riy parcha davomiga nazar solamiz:

Beshikni sog'ingan qo'llari har kun,
Qalbdagi suratni yig'lab silaydi.
So'ngra hotirotning bolasi dardni,
Yurak beshigiga asta belaydi.

Yotog'iga kirar tunday ohista,
To'shagida suqur sog'inch bosh urar.
Och qolgan yostiqlarning sovuq ko'zlari,
Ayolni nahangday yutib yuborar.

She'r davomida ayolning butun borlig'i, dardli kechinmalari obrazli tasvirlangan. She'rda mukammal, o'ziga xos tasviriy ifodalardan o'rinli foydalanilgan. Jumladan, "hotirotning bolasi", "yurak beshigi", "tunday ohista", "suqur sog'inch", "yostiqlarning sovuq ko'zlari" kabi metaforalardan o'rinli foydalanilgan. Bu metaforalar ayolning yolg'izligini, mahzunligini, miskinligini yaqqol ifodalashga, ifodalaganda ham mukammal tasvirlashga xizmat qilgan. Ayolning qalbi botinan, zohiran yolg'izligini, yolg'izlikdagi holatini tasvirlashda she'rdagi barcha fikrlar, detallar, obrazlar kengroq ifodalashga xizmat qila olgan. Shu o'rinda Qozoqboy Yo'ldoshevning "Darhaqiqat, she'r uchun tugallik tushunchasi nisbiydir. Chunki asl she'r – hamisha suvratlangan ruhiyat. Ruhiyatning esa, makonda ham zamonda ham tugallanishi mumkin emas"[6:545]- degan fikrlarini keltirish o'rinlidek bizning nazarimizda.

Shoira Halima Axmedovaning yana bir she'rida g'amdandanda, qalbi pora yolg'iz ayol yomg'ir bilan sirlashadi. U bilan do'st bo'lishni, dardlashishni istaydi:

Bechora, yomg'irjon, sen ham kuchada,
Boshpana izlabmi, mayusu dilgir,
Derazamga boshing quyib yig'laysan,
Eshikni ochaman, ichkariga kir.

Kir deyman, tilimga tushunolmaysan,
Ezilib yig'laysan bag'ring to'la qon.
Ozgina sabr qil, birga ketamiz,
Tilingni o'rganib olay, yomg'irjon.

Yomg'ir bilan sirlashish, u bilan dardlashish ko'ngilni tozalaydi, qalbgaga orom beradi. Shuning bilan birga adabiyotda kuz fasli, yomg'ir qandaydir ko'ngilga mahzunlik, iztirob kabi holatlarni oshino etadigan holatda tasvirlanadi. Jahon adabiyotining eng sara, yetuk namunalari, jumladan. M.Bulgakovning "Usta va Margarita", Gabriel Markesning "Yolg'izlikning yuz yili" da kuz, yomg'ir tasvirlari orqali ana shunday ruhiy holat ifoda etiladi. "Qissasi Rabg'uziy"da naql etilishicha, odamzod loyi qirq yil yomg'irga to'yinadi. Ana shu qirq yilning o'ttiz to'qqiz yili qazg'u, ya'ni qayg'u yomg'iri edi. Mana shunday ruhiy holat shoira she'rlarida ham o'z ifodasini topganligiga guvoh bo'lish mumkin. Shu ma'noda shoira lirik qahramoni – ayol yomg'irga o'zgacha mehr bilan "yomg'irjon" deb murojaat qilishi ham o'zgacha. Bu dunyoda ishonadigan, suyanadigan insoni qolmaganidan yomg'irga suyanadi. Uning tilini o'rganishga jazm qiladi va u yomg'ir bilan o'zoq-o'zoqlarga ketishni orzu qiladi. Darhaqiqat, Ayol muhabbati, uning mehri,

sadoqatining o'ziga xosligi shundaki, u naqadar kuchli, naqadar o'tli bo'lmasin, otashin tuyg'ular haqida ochiq aytilmaydi. Ayol qalbi qanchalar nozik bo'lmasin, olovli hislarni berkitishga qodir. Ayol hech kimga aytmagan so'zlarini, ko'ngil sirlarini she'r deb atalmish mo'jiza qatiga singdiribgina yengil tortadi. Balki shunisi bilan ham shoiralari, adibalar olami o'zgacha.

She'riyatda shoiralari tomonidan yaratilgan ayollar obrazlari adabiyotimizda an'anaviy tarzda shakllangan qahramonlar singari sadoqatli yor, sevikli ma'shuqa yoki mehribon ona, opa-singil timsolida tasvirlanadi. Ayolga adabiyotda juda muhim va favqulodda rol berilgan. U hayratga tushadi, ilhom manbai, orzu qilingan orzu va dunyodagi eng ulug'vor timsol. Ayol obrazi asrlar davomida xalq og'zaki ijodi namunalari, mumtoz adabiyotdagi dostonlarda turfa xil mavqelarda, jumladan, malika, xonzoda, sevikli yor, ona, enaga, mehribon singil, kanizak, sirli-sehrli dostonu ertaklarda esa najotkor farishta bo'lmish pari, ba'zan esa yovuzlik timsoli bo'lgan maston kampir, yalmog'iz kampir, o'gay ona, ayrim namunalari oddiy uy bekasi sifatida yaratilib kelinayotgani tahlillar orqali oydinlashadi. Adabiy jarayonda nihoyatda ko'p asarlar, dostonlaru ertaklar, qissalaru romanlar, katta-katta she'rlar va qasidalar yaratilgan. Ularning eng go'zali, ko'ngilga yaqini ayollarga bag'ishlangani, onalarni madh etgani umumiy qilib aytganda ayollar obraziga murojaat qilinganlaridir.

Foydalanilgan adabiyotlar


1. www.islom.uz. Куръони карим. Бақара сураси, 187-оят.
2. Аҳмедова Ҳ. Тунгги марварид гуллар. Шеърлар. Т., Ғ.Ғулум номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1988.
3. Mirvaliyev S. O'zbek adiblari. Т., Ғ'afur Ғ'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti, 2016.
4. Норматов У. Ижод сеҳри. Т., "Шарқ" нашриёт – матбаа акциядорлик компанияси бош таҳририяти, 2007.
5. То'хлиев В. Adabiyot o'qtish metodikasi. –Т.: Bayoz, 2010.
6. Йўлдошев Қ. Ёниқ сўз. Т., "Янги аср авлоди", 2006.
7. Шлегель Ф. Эстетика. Философия. Критика: В 2 т. Т. 2.
8. Худойбердиева Ҳ. Сайланма. "Шарқ" нашриёт матбаа концерни бош таҳририяти. Т., 2000.
9. Ғафуров И. Дарёнинг овози. Ҳалима Худойбердиеванинг "Буюк кушлар" шеърини тўпламига ёзган сўз боши. Т., Ўзбекистон, 2012.

СЎЗ САНЪАТИ ХАЛҚАРО ЖУРНАЛИ МЕЖДУНАРОДНЫЙ ЖУРНАЛ ИСКУССТВО СЛОВА INTERNATIONAL JOURNAL OF WORD ART

Хўжакулов Сирожиддин Холмахматович

Самарқанд давлат университети
Тоҷик тили ва адабиёти кафедраси
доценти филология фанлари номзоди
sirojiddinxujaqulov1976@gmail.com

XX АСР БОШЛАРИ ЖАДИД АДАБИЁТИДА ЛИРИК ЖАНРЛАРНИНГ ЭВРИЛИШ МАСАЛАСИ ВА УНИНГ АЙРИМ МОДЕРНИСТИК ТАМОЙИЛЛАРИ

 <http://dx.doi.org/10.26739/2181-9297-2021-2-95>

АННОТАЦИЯ

Мақолада XX аср бошларида адабий жанрларнинг композицион тузилишидаги ўзгаришлар, анъанавий мумтоз адабиёт меъёрий қонуниятларининг устувор йўналишлари, мазкур давр адабий жараёнига Ғарб модернистик қарашларининг кириб келиши ва таъсири, адабий алоқалар ва шу асосда ижодий принципларнинг ўзгариши, замонавий қарашлар ва руҳиятнинг шеърятга таъсири, маърифатпарвар ва жадидларнинг адабий жараёнга нисбатан ўзгача муносабатлари, давр адабий танқидчилиги ва унинг асосий хусусиятлари, лирик жанрлар тизимидаги муайян адабий туркумларнинг шаклланиш тамойиллари, улардаги анъанавий хусусиятлари ва янги давр ижодкорларининг новаторлиги, маърифатпавраврлик ва жадидчилик ҳаракатига хос янги истилоҳларнинг поэтик хоссалари, адабий жараёнда назарий-танқидий, адабий-эстетик ақидаларининг эволюцияси, анъанавий шеърӣ образлар туркумидаги табдил-конверция ҳодисаси қиёсий ва типологик тамойиллар асосида тадқиқ этилган. Тадқиқот ишида XX аср бошлари жадид шоирларининг ғазал, қитъа, мухаммас, туркиббанд, мусаддас каби анъанавий лирик жанрлар таҳлил қилинган.

Калид сўзлар: лирик жанрлар, поэтик меъёрлар, бадий санъат, бадий тасвир воситалари, модернистик қараш, замонавий услуб, янги шеър, эврилиш, анъана ва новаторлик.

Ходжакулов Сирожиддин Холмахматович
Самаркандский Государственный Университет
Кафедра таджикского языка и литературы
Доцент, кандидат филологических наук
sirojiddinxujaqulov1976@gmail.com

ПРОБЛЕМА ЭВОЛЮЦИИ ЛИРИЧЕСКИХ ЖАНРОВ В СОВРЕМЕННОЙ ЛИТЕРАТУРЕ НАЧАЛА XX ВЕКА И НЕКОТОРЫЕ ЕЕ МОДЕРНИСТСКИЕ ПРИНЦИПЫ

АННОТАЦИЯ

В статье рассматриваются изменения композиционной структуры литературных жанров в начале XX века, приоритеты традиционных норм классической литературы,

проникновение и влияние западных модернистических взглядов на литературный процесс этого периода, литературные отношения и изменения в творчестве. принципы, современные взгляды и влияние нового духа, особое отношение к процессу, литературная критика периода и ее основные черты, принципы формирования отдельных литературных групп в системе лирических жанров, их традиционные черты и нововведения творцов джадидского периода, На основе сравнительно-типологических принципов исследованы поэтические особенности новых терминов просвещения и джадидского движения, теоретико-критическая, литературно-эстетическая эволюция его верований, феномен конверсии в ряду традиционных поэтических образов. В исследовании анализируются традиционные лирические жанры джадидских поэтов начала XX века, такие как газель, кита, мухаммас, туркиббанд, мусаддас.

Ключевые слова: лирические жанры, поэтические нормы, изобразительное искусство, средства художественного выражения, модерн, стиль модерн, новая поэзия, эволюция, традиции и новаторство.

Khodjakulov Sirojiddin Kholmakhmatovich

Samarkand State University

Department of Tajik language and literature

Associate Professor, Candidate of Philological Sciences

sirojiddinxujaqulov1976@gmail.com

THE PROBLEM OF THE EVOLUTION OF LYRICAL GENRES IN MODERN LITERATURE OF THE EARLY TWENTIETH CENTURY AND SOME OF ITS MODERNIST PRINCIPLES

ABSTRACT

The article examines changes in the compositional structure of literary genres at the beginning of the twentieth century, the priorities of traditional norms of classical literature, the penetration and influence of Western modernist views on the literary process of this period, literary relations and changes in creativity. principles, modern views and the influence of a new spirit, a special attitude to the process, literary criticism of the period and its main features, the principles of the formation of individual literary groups in the system of lyric genres, their traditional features and innovations of the creators of the Jadid period, On the basis of comparative typological principles, poetic features are investigated new terms of enlightenment and the Jadid movement, theoretical-critical, literary-aesthetic evolution of his beliefs, the phenomenon of conversion in a number of traditional poetic images. The study analyzes the traditional lyrical genres of the Jadid poets of the early twentieth century, such as gazelle, whale, muhammas, turkibband, musaddas.

Key words: lyric genres, poetic norms, fine arts, means of artistic expression, modern, modern style, new poetry, evolution, tradition and innovation.

XX асрнинг бошларида даврий адабиётнинг жанр тизимида кичик лирик-анъанавий жанрлар ҳам муайян ўринни эгаллаган, аммо бу адабий жанрларнинг аксарияти мумтоз шеърининг анъанавий қолиплари ва шаклларида яратилган. Зеро, адабиёт ижодкорлари ва унинг таниқли намояндалари, маърифатпарварлик адабиётининг энг сара ва замонавий мазмунларини, асосан, мумтоз адабиётнинг анъанавий шаклларида ифода этганлар. Маърифатпарварлик ва жадид адабиётида бир қатор қадимий лирик жанрлар қаторида таркиббанд ва таржеъбанд жанрлари ҳам мавжуд бўлган. Бу даврнинг деярли ҳар бир шоири ижодида таркиббанд ва таржеъбанд мавжуд. “Сайҳа” тўпламида олти бандли таркиббанд мавжуд бўлиб, Садриддин Айний ундан икки бандини (бири 9 байтдан, бошқаси 7 байтдан иборат) “Намунаи адабиёти тожик” тазкирасида келтириб ўтган.

Худди шу миқдордаги байтлар “Тавофи Ватан” тўпламида ҳам кузатилади, аммо бизга номаълум сабабларга кўра мазкур манзума иккита сарлавҳа асосида, икки шеърини қолипида, яъни “Эй боди сабо!” ва “Ватани ман” (Менинг Ватаним) тарзида бўлинган

ҳолатда келтирилган. Афсуски, ушбу таркиббанднинг бошқа бандларини топмадик. Ушбу икки банднинг мавзу ва ғоявий жиҳатларига мутаносиб равишда, кейинчалик ушбу таркиббанд “Менинг Ватаним” номи билан машхур бўлди. Ушбу таркиббандда энг аввало кўзга ташланадиган рамзий сўз бирлиги, анъанавий “Эй боди сабо!” тимсолидир ва шу асосда шоир ўз қалбидаги муқаддас она юртига бўлган ҳаётий ва ҳаққоний мурожаатини ифода этади ва шоирнинг асл мақсади иккинчи банднинг сўнгги мисраларида Ватанинг хорлиги ва аянчли аҳволи ҳамда унинг маънавий муҳтожлигини тасвирлаш орқали хулосаланади. Биринчи банд куйидагича:

Эй боди сабо! Сўи мани зор надидий!
 Якбора чй шуд, к–аз мани ғамнок рамидий?
 Жуз зикри накўи ту набурдам ба забон ман,
 Боре ту бигў: аз мани мискин чй шунидий?
 Ту сахнаи жавлонгаҳи ҳар хавфу рижои,
 Ту соҳаи мазрўаи ҳар биму умедий.
 Бўе набарад аз гули мақсуд ба олам,
 Он кас, ки ту дар кохи димоғаш навазидий,
 Вобастаи занжири тазаллум бувад он дил,
 К–аз лутф ту рўзе ба ҳавояш напаридий.
 Ку он ки зи по монду ту дасташ нагирифтий?
 Ку он ки ба раҳ хуфту ту нозаш накашидий?
 Маъюс нарафт он ки ту рафтий ба ризояш,
 Маҳрум намонд он ки ба вақташ ту расидий.
 Бас рўҳи аламнок, ки гаштий ту муинаш,
 Бас қалби пароканда, ки баҳраш ту давидий.
 Охир сўи мо низ Худоро назаре кун!
 Боз ой! Барои дили мо ҳам сафаре кун! [1, 22]

Мазмуни: Эй сабо, менинг ҳолимга назар қилмадинг, сенга нима бўлди, мендан йироқлаб кетдинг, сенинг фазилатларингдан ўзга нарсани мен васф этмадим, айт, мен мискиндан сен нима ёмонлик кўрдинг, сен ҳар бир хавф ва азобнинг малҳамидирсан, сен кўркинч ва ноумидликларни бартараф этгувчи жавҳар, бу дунёдан бирон бир кимса ифор ололмас, агар сен унинг димоғига накҳат сочмасанг, сен лутф ила киши кўнглига кирмасанг, унинг қалби зулмат занжири бандида қолур, сен оёқдан қолганларнинг кўлин тутган, сен йўлда қолганларга йўлбошчи бўлган маҳзарсан, ҳар кимсанинг ризолигини олдинг ва у маъюсу маҳзун кетмади, вақтида эганинг боис ҳеж кимса маҳрум қолмади, аламли руҳларнинг муинисан, пароканда қалбларнинг жавҳарисан, Худо йўлида бизга ҳам бир назар сол, яна кел, қалбларимиз узра сафар қил!

Мазкур таркиббанднинг ушбу парчаси мазмун моҳиятидан унинг романтик шеър эканлигидан далолатдир. Аммо шеърдаги ҳар бир сўзнинг ташхиси ва тадқиқидан сўнг рамзий ва мажозий–маънавий оламини кашф этиб, яна бир карра амин бўламлики, шоир ўз маҳбубининг ишқий қиссасини куйлаган, аммо бу оддий маъмлий ва анъанавий ишқ қиссаси эмас, балки янги замон шоири – Ватан ишқини қалбида мустаҳкам жойлаган янги киёфадаги, янги мафкуралар билан қуролланган шахс қалб нидосидир. Шеърнинг яна бир муҳим хусусияти шундаки, шоир ананавий услубда, айниқса тасаввуфий–ирфоний мафҳумлардан фойдаланган ҳолда мисралар–аро унинг янги маъно ва мазмунларни кашф этади ва бу услубдан жуда моҳирлик билан фойдаланади. Шеърда тасаввуфий адабиётнинг энг машхур бадий тимсоллари: “боди сабо”, “мани зор”, “зикр”, “мискин”, “сахнаи жавлонгаҳ”, “хавфу рижо”, “соҳаи мазрўа”, “биму умед”, “гули мақсуд”, “кохи димоғ”, “занжири тазаллум” сингари махсус бадий тасвирлаш воситалари маърифатпарварлик ғояларини тарғиб этишнинг бирламчи воситаси сифатида қўлланилган. Хусусан, ушбу таркиббанднинг биринчи байтида шоир лирик қаҳрамоннинг, яъни биринчи шахснинг умидсизлик ва дардли ҳолатини – “мани зор”, “мани ғамнок”, “мани мискин” (“ҳожатманд

мен”, “ғамгин ман”, “мискин мен”) тарзида ифода этганлиги, айнан шу меъёрларга кўра мумтоз шеърият ва маърифатпарварлик ғоялари тенденцияларига мос равишда қўлланилган.

Бундай ҳолатни биз XX асрнинг биринчи ярми шоирлари ижодида жуда кам, асосан Ажзий шеърияти мисолида кўрдик. Агарчи шеърнинг тили, баён тарзи, сабк ва услуб анъанавий бўлса ҳам, зоҳиран ушбу таркиббанднинг ҳар иккала мисраъсидаги шеърий образлар, бадиий ифода воситалари ва юксак мазмунли ибораларнинг ҳеч бири мумтоз поэтика меъёрий талабларидан узоқлашмаган.

Аммо шуни таъкидлаш керакки, бу таркиббандда ижтимоий онгнинг ривожланиши ва миллий уйғониш жараёнида янгича мазмун ва маъно яратилиши, ғояларнинг ўзгача талқини, унинг туб моҳияти мукошафасига таъсири аниқ кўриниб турибди. Бу йўналиш ҳам маърифатпарвар шоирларнинг ўзига хос, ноёб ижодий услубидан далолат беради. Чунки даврнинг чинакам истеъдодли шоирлари мумтоз адабиётнинг анъанавий поэтик меъёрлари, шеъриятнинг ҳажм бирликлари – мисралар, алоҳида байт ва парчаларига қатъий риоя қилганлар ва шу мисралар зимнида янги ғоя ва маънолар силсиласини ўз мавридида мужассам эта олишган.

Таркиббанднинг кейинги бандида ҳам юқоридаги ҳолатнинг муқобил варианты, ўзгача бир талқин тарзини, яъни шоир ижодиётида озодлик ва эркинлик ғояларининг шаклланишини, танқидий фикрларнинг кенгайишини, ватанпарварлик ва тарбиявий–ахлоқий ғоялар силсиласини, маърифатпар–варлик ғоялари ислохотчиси сифатида қалам тебратиб, даврнинг муҳим ва энг долзарб муаммоларини иккинчи бандда тасвирлаганлигининг гувоҳи бўламиз:

Бинмо сахарий азми тавофи ватани ман,
 Ах–ах, чй ватан, саждагоҳи жону тани ман.
 Ҳам маъмани осоиши иззу шарафи ман,
 Ҳам Каъбаи ман, қиблаи ман, ҳам чамани ман.
 Он к–аз ғами ошуфтагии холи харобаш,
 Оғушта ба хун асту хароб аст, тани ман.
 То панжаи зулми дигарон дод харошаш,
 Чок аст зи сарпанжаи ғам пираҳани ман.
 Он к–аз пайи тахлиси гиребони ҳаёташ
 Дерест фитодаст ба дўшам, кафани ман.
 Рав, жабҳаи табжил фурў мол ба хокаш,
 Зан бўса ба девору дараш аз даҳани ман.
 Аввал бирасон аз тарафам арзи дуоро,
 В–он гаҳ бинамо лобаву баргўй: “Бухоро!”[1,23]

Яъни, Эй сабо! Сен сахар чоғи менинг Ватаним тавофига йўл ол, ул менинг саждагоҳимдир, жоним ороми ўша манзилда, менинг иззат ва шону шарафим посбони ўша жой, ул макон менинг Каъбам, менинг қиблам, менинг чаманим, Ул жой ким, унинг хароблигидан, менинг таним қонга беланган, то ки бул макон танида ўзгалар панжасининг захми изи бор, менинг пироханим, менинг жисмим чок–чок эрур, бул Ватан озодлиги ва эрки ва ҳаёти мен учун асл муддаодир, гарчи бу озодлик йўли мени кафанга олиб борсада. Эй сабо, боргил пешонангни унинг тўпроқларига қўйгил, унинг деворлари ва эшикларига менинг номимдан бўсалар бергил. Аввал мендин дуолар етказ ва кейин фарёдлар ила “Бухоро” деб наъра сол!

Юқорида таъкидлаб ўтилганидек, ушбу таркиббанднинг миллий шеърият туркумига мансублиги иккинчи банддан хулосаланади. Лирик қаҳрамон ўзининг қалбидаги чуқур ички кечинмаларини, орзу армонларини, инсоний ва фуқаролик ҳис–туйғуларни ифодалаш билан бирга, фидойи ватанпарвар шахс сифатида, юракдаги азоб–уқубат ва дилафгорлик ҳолатига қарамай, севимли Ватанини такрор – такрор мадҳ этади ва ватандошларини уйғонишга ва ўзликни англашга чорлайди. Бухоро шоирнинг “мен”–и учун тариқат йўлига юрган солиқ танлаган муқаддас, покиза жой ва ибодат макони, хавфсиз бошпана, рухнинг фориғлик манзили ва “шон–шараф макони” манбаи деб таърифланган. Аслида, лирик қаҳрамоннинг

“мен”–ида одатий типик мавқеъ сақланган ҳолдадир. Ушбу икки банд мазмунидан хулоса қилиш мумкинки, мустамлакачи босқинчиларнинг зулми, камбағал ва ночорларга улкан қайғу келтирди ва уларни “ўзга юрт ғанимларининг зулми” остига қўйди.

Яъни бу тасвир замоннинг адолатсизлиги ва тенгсизлигининг рамзи. Бу зулмдан қонга беланган, шафқатсизлик панжаси захми фидоий кишининг кўйлагини йиртиб ташлаган ва елкасида бир пайтлар илм–фан ва адабиётнинг улуғвор юпанчиғини эмас, балки юраги уриб турган ҳолда қафан кйган одамнинг қиёфаси. У ундан қочган ва бардавом эсаётган сабодан, эҳтиром ила бир чимдим Бухоро юртининг муқаддас тупроғини юзига суртиш учун мадад сўраб, юракдан бу муқаддас маконнинг қуёшда тавланаётган тупроғи ва эскирган деворидан ўпишга тайёрлигини изҳор этади. Шу тариқа, уйғониш даври шоирларининг муносабати классик адабиёт бадиий тасвир воситаларига нисбатан тубдан ўзгарганлигини, масалан “боди сабо” каби шеърӣй образга мурожаатлари бошқача йўналиш ва реал мантиқий мақсадларга мубаддал бўлганлигини ангаш мумкин. Айни шу босқичда бу образ севимли хушбўй ҳид таратувчиси (хоҳ у илоҳӣй, мажозӣй ё лексик маънолар силсиласида бўлсин) сифатида эмас, балки Ватан, она тупроқнинг муқаддаслигини, мантиқий моҳиятни ифода этишга хизмат қилди. Адабиётшунос олим Соҳиб Табаровнинг фикрига кўра, “боди сабо” образига мурожаат “бир–бирига қарама–қарши бўлган икки кучни, қарама–қарши бўлган иккита дунёни ва ҳатто қарама–қарши бўлган иккита мафкура ва дунёқарашни боғлаш вазифаси ва буюк поэтик вазифани ўз зиммасига олади. “Боди сабо” бир вақтнинг ўзида поэтик образ сифатида алоқа воситалари ва бадиий жозибани яратиш вазифасини бажарган бўлса, бошқа ҳолатда лирик қаҳрамонининг курашлари, ижтимоий зиддиятлари мавзу ва муаммолари, Бухоро худудида илм–фан ва маданият шаклланиши ва ривожланишини таъминлаш, мамлакатни тавофга, тинчлик ва шараф маконига, Каъба ва қиблага, гулистону чаманзорга айлантириш учун хизмат қилган” [2,1,171].

Бу шеър замон шоирларининг кўплаб шеърлари билан бир қаторда миллий ва тарихий ўзликни ангаш ғояси ҳамда мавзусини ифодалашда алоҳида ўрин тутди. Зеро мисраларда анъанавий сабк ва услуб жилвалансада, ғоя ва мазмун замоннинг миллий шеърӣяти тимсолини акс этишга қодир. Хусусан, Фитратнинг шу даврда қуйлаган “Ватани ман” (“Менинг Ватаним”) шеърӣ миллат бирдамлиги ва ҳамжихатлиги, Бухорони янада ривожлантириш, ватанпарварлик ғояларини тарғиб қилиш, миллий ва тарихий ўзликни ангашни, ижтимоий ва танқидий масалалар талқинига бағишланган.

Таркиббанднинг иккинчи қисмида, оҳанг ва нутқ ҳолатининг аниқ ўзгариши яққол кузатилади. Шоир ўз каломида жуда моҳирлик билан мақтовдан хитобатга ружуъ қилади. У сўзларининг захрини барча ижтимоий нуқсон ва камчиликларга қарши қаратган. Шу нуқтаи назардан Фитратнинг соф маърифатли ва замоннинг дарди ила қуйлаган шеърлари учун мазкур давр турк шоирларидан Маҳмад Эмин Юрдакул (1869–1944), Тавфиқ Фикрет (1868–1915), Зиё Гёк Алп (1875–1924) каби ислохотчи адибларнинг ўзаро адабий алоқалари ва таъсири сезилади.

Шу тариқа, юқоридагилар асосида хулоса қилиш мумкинки, ушбу давр адиблари шеърларининг асл мақсади, ғоявий мазмун–моҳияти, тематик аҳамияти бадиий жанрлар тадрижий тақомили ва таҳаввулида хусусан, таркиббанд ва мусаддаснинг шаклланишида эътибордан четда қолмаслиги керак. XX асрнинг бошлариданоқ айнан шу боис Мирзо Сирож, Фитрат, Мунзим, Журъат, Садри Зиё ва Садриддин Айний каби мутафаккирлар ва зиёлилар давр адабий жараёнида “янги шеър”нинг вужудга келишини кучли ирода билан истиқбол қилдилар. Садриддин Айний ўз даврида замонавий тожик адабиёти шеърӣятини, шу жумладан Фитрат шеърларини шакл ва поэтик жиҳатлардан анъанавий шеърӣятдан мазмун ва мундарижавий моҳияти, лисоний, ҳамда услубий жиҳатларидан деярли фарқ қилмаслигини айтиб ўтди. Бироқ, Айнийнинг нуқтаи назари асосида мавзунинг янгилиги келтирилган ва шу асосда давр адабий мероси мафкурасининг янгиланганлигини эътиборга олиш жоиздир.

Маърифатпарварлик даври мутафаккирларининг фикрига кўра мисралараро уйғунлик, услуб, ифода, баён мотивлари, жанр қолипи, қофия, вазн каби шакл унсурларига содиқлик,

шеър ўлчов бирликлари; мисра ва байту бандлар, анъанавий бадий санъатлардан фойдаланиш ўша давр шоирларининг ижод маҳсулининг поэтик қийматини ҳеч қачон пасайтирмайди, аксинча, мумтоз адабиётнинг анъанавий сабк ва услубларидан оқилона фойдаланиш, адабиётнинг анъанавий шаклларида мутаносиб равишда соф янги ғоя ва мазмунлар каб этган ҳолда қайта тикланиб, янада ривожланиб боради. Демак, янги давр шеърятдаги анъанавийлик ва адабий суннатлар аслида сўз ва ифода услубидаги қолип, ҳарф ва хижола, сўз ва истилоҳларнинг ўша-ўшадир ва мумтоз адабиёт билан мушатарк хусусиятга эга, аммо шеърдан кўзлаган мақсад ва муддао янгича, шеърининг табиати бошқача, сўзнинг моҳияти жаҳид.

Таркиббанд жанри Ажзий Самарқандийнинг ижодида ҳам алоҳида ўрин тутди. Шоир шеърятини варақлаганимизда унинг дунёқарашидаги тадрижий такомил, ижтимоий, сиёсий мафкураининг тўлиқ ривожланганлигини кузатишимиз мумкин. Шоир таркиббандида муҳокама қилинган энг муҳим мавзу ва масала ҳанузгача турғун ҳолатда сақланиб қолган маънавий жаҳолат, жамиятнинг нисбатан маданий, иқтисодий ва маънавий қоқоқлигидир. Ажзий даврнинг маънавий, маданий ва маърифий ҳолатининг заволини таҳқирланишидан афсусланиб, қуйидагича шикоят қилади:

Бинам тамоми халқи жаҳонрост чашм чор,
 Ду дасту ҳашт по ҳама дар иштиғоли кор,
 Моро ду **пои лангу** ду дасти шикаста,
 Ғафлат фишонда, **пеши назарҳои мо ғубор**.
 Ҳар чашми он жамоа ба сад кор дар назар,
 Ҳар дасташон ҳазор ҳунар карда ошкор.
 Ҳар по ҳазор кўчаи олам намуда сайр,
 Ҳар як тан аз ҳазор фунун дода иштиҳор.
 Исломиён аз ин ҳама маҳруму **бенасіб**,
 Бо он ки **шаръ монъи он нест, ҳуш дор!**
 Мо дар **буни ниҳоли тараққий табар занем**,
 Дар **саъи он ки илму фан аз бех бар занем**. [3,8]

Яъни, олам аҳлига назар солсам, уларнинг кўзлари тараққиёт ва тамаддун йўлида тўрт, икки қўл ва саккиз оёқлари иш билан банд. Биздачи? Икки оқсоқ оёқ ва иккита синган қўл ва кўз олдимиз чангу ғубор, ул жамоатнинг ҳар бир кўзи тараққиётга ҳарис, ҳар бир қўли минглаб ҳунарларни кашф этишга қодир, ҳар бир оёқ минглаб олам кўчалари сайрига мойил, ҳар бир тан дунё илми асроридан хабардор. Исломиёлар гарчи шариатда буни рад этмасаларда, тараққиётдан бенасіб, зеро, биз ўзимиз тараққиёт илдизига болта урдик, илм ва фанни тубдан қуритишга ҳарактдамыз.

Таркиббанддаги биринчи бандининг мўжазгина тадқиқи ва таҳлилидан кўриниб турибдики, шоирнинг фалсафий ва ижтимоий фикрлари замонга муносиб тадрижий ривожланиб, юксалиб, шоирнинг ҳаёт воқеаларига ёндашишлари ва қарашлари нисбатан ўзгарган. Шу жиҳатдан таркиббанднинг мазмун моҳияти реал ҳаётга мутаносиб ва уйғунликда келтирилган. Шоирнинг мақсади хорижий мамлакатларнинг маданияти ва халқ тамаддунининг ҳолатини ва Шарқда Исломиё аҳлининг бидъат ва хурофотларга берилиши оқибатида турғунлик ва маънавий қоқоқлик юзага келганлигини бир-бирига қиёслаш ва кўрсатишдир. Шу маънода, Эрон шоири Маликушшуаро Баҳорнинг ижодида «Аз мост, ки бар мост» номли мустахзода мавжуд бўлиб, унинг биринчи қисм қуйидагича:

Ин дуди сияҳфом, ки аз бобми Ватан хест,
 аз мост, ки бар мост,
 В–ин шўълаи сўзон, ки даромад ба чапу рост,
 аз мост, ки бар мост,
 Жон гар ба лаби мо расид, аз ғайр нанодем,
 бо кас насигодем,
 Аз хеш бинодем, ки жони сухан ин жост,
 аз мост, ки бар мост. [4,16–17]

Дарҳақиқат, баъзи адабиётшунос олимлар янги шеър манбаини мустаҳзод жанрига мутааллиқ деб ҳисоблайдилар. Аммо бу икки шеърнинг ўхшашлиги уларнинг мазмун ва ғоясида. Баҳор: “аз хеш бинолем, ки жони сухан ин жост” (ўзимиздан нолийлик, сўзнинг жони шу ерда) деганида, Ажзий ҳам худди шу маънода биз тараққиёт ниҳоли илдизига болта урдик ва илму маърифат ўчоғини йўқ қилишга ҳаракат қилдик деб очиқ тарзда тан олади. Ажзий махсус киноялар асосида ижтимоий нуқсонларни таъқиб қилиш орқали, ҳаётнинг маънавий жиҳатларининг қулашини тасвир қилишга қарор қилган. Бир сўз билан айтганда, шоир миллатни қутқариш йўлини (мусулмон миллати назарда тутилган), илм–фан ва маданиятни ўрганишдан излаб, унинг асл омилини маънавий юксалишга интилишда кўради. Бу таркиббандда ҳам мавзунинг янгилиги, ватан меҳри, табиатнинг жозибадорлиги ўзгача маънога эга, аммо шоирнинг мақсади фақат мамлакат ободлигидир. Бундай ўзига хослик–анъанавий шеърятнинг қолабий жанр хусусиятларидан воз кечишни Фитратнинг “Маснавий” деб номланган қитъасида кўриш мумкин.

Таржеот ёки таржеъбанд жанри ушбу давр шоирлари ижодида энг машҳур ва муҳим жанрлардан бири ҳисобланади. Давр шоирлари ижодиётидаги кўпгина таржеъбандлар анъанавий йўналишда яратилган. Уларда мумтоз адабиётнинг анъанавий мавзу ва мазмунлари устуворлик касб этган. Истисно тариқасида, «Тоҷик адабиёти намунаси»да ота–боболари аслида Ҳисордан бўлган Саидмахмудхўжаи Бухорой ибн Аминхўжанинг бир таржеъбанд мусаддаси келтирилган. Устоз Айний уни «бу мусаддас узун эди, шунчасига кониқиш ҳосил қилдик» деб, тўрт бандини иқтибос келтиради ва аён бўладики, бу шеър мусаддаси таржеъбанд қолипида ёзилган экан. Худди шу тарздаги таржеъбандни шоирлар мухаммаслари таҳлили жараёнида келтирилган эдик. Ушбу таржеъбандда энг муҳими жиҳат ундаги мавзу ва мазмуннинг янгилиги ва даврнинг реал ижтимоий ҳолатини акс эттирадиган васила байтидир. Қуйида иқтибос тарзда ушбу таржеъбанднинг иккита бандини келтирдик:

Намудан ошён дар Қофи узлат ҳамчу анқо бех,
Фикандан рахти ҳастии жаҳон дар қаъри дарё бех.
Густан аз тааллуқҳои даврон чун Масеҳо бех,
Чу Юсуф зери чоҳ аз ихтилоти аҳли дунё бех.
Агар ҳожатраво халқанд, мурдан дар таманно бех,
Зи чини абрӯи ин ноҳудоён мавжи дарё бех.

Ба худ вомонда аз жўши таҳайюр ҳамчу тасвирам,
Зи абнои замони бемурувват саҳт дилгирам.
Намуд азбаски хотирдории ин нокасон пирам,
Ба дашти ноумедий бех, ки аз беҳосилий мирам,
Агар ҳожатраво халқанд, мурдан дар таманно бех,
Зи чини абрӯи ин ноҳудоён мавжи дарё бех. [5, 328]

Ушбу таржеъбандда ритм, оҳанг ва қофияларнинг қисман риюя қилинмаганига қарамай, лирик қаҳрамон руҳиятида замон амалдорларининг адолатсизлиги, ижтимоий, сиёсий воқеалар ва ҳаётӣ ҳодисаларга нисбатан норозилик ҳисси мавжуд. Шоир таъсирли талмеҳлар орқали бу жаҳолатманд жамиятда яшашдан кўра Юсуф каби чоҳда маҳбус бўлишни афзал кўради ва агар “халқ ҳожатини чиқарувчилар” (ҳожатроавои халқ) бу жоҳил ва масъулиятсиз тоифа бўлса, ундан ўлим афзалроқ эканлигини таъкидлайди. Ҳуқмат тизимини “дашти ноумидий” (умидсиз чўл), “ҳасони бесамар” (самарасиз сомон), “мардумони бебасар” (кўр бўлган халқ) мажозлари воситасида танқид қилади. Шу тариқа, янги жадид адабиёти ғояларининг пайдо бўлиши турли лирик жанрларнинг мазмуни ва ғоявий мундарижасидаги ўзгаришларга сабаб бўлган.

Қитъа жанри бу давр адабиётининг энг сермаҳсул жанрларидан бири бўлиб, у даврнинг деярли ҳар бир адиби ижодида қўлланилган. Бироқ, шаклланиш тамойили ва ғоявий мундарижани янгилаш, даврнинг энг муҳим ижтимоий–ҳаётӣ масалаларини ёритиш нуқтаи назаридан ушбу адабий жанр бутунлай ўтмиш анъаналарига таъсиридан чиқмаган. Ушбу қадимий адабиёт жанри шакл, мазмун ва ҳажм жиҳатидан ўзгармаган. Шоирларнинг

хужжатларга асосланган қитъаларининг кўп қисмлари ҳаётларида содир бўлган турли кичик ва катта воқеаларга бағишланган. Қитъаларнинг мазмуни даврнинг тарихий ҳаётининг турли воқеалари билан боғлиқ: бир қитъада ижтимоий ёки сиёсий ҳаёт воқеалари, бошқасида маданий ҳаёт ҳодисаси тасвирланган. Қитъаларда биз жуда кўп фойдали маълумотларни, хусусан, даврнинг маданий, илмий ва адабий ҳаёти, масалан, сарой, масжид ва мадрасалар қурилиши, зодагонлар мадҳу таърифи, тўй ва турли тантанали маросимларни ўтказиш ёки таниқли шахсларнинг ўлимида мотам тутиш ва бошқаларни кўраимиз. Умуман олганда, қитъаларда ҳар хил воқеа–ҳодисалар тавсифи ва ўз даврининг турли жабҳаларига оид хужжатлар мавжуд.

Ушбу давр адабиётининг барча қитъалари, худди сўнгги икки ёки уч асрларда расмиятга киргани каби ўзларининг анъанавий функцияларини бевосита сақлаб қолишди, яъни уларнинг аксарияти ахлоқий, таълимий, фалсафий ва тарихий мавзуларини қамраб олган. Бу ҳолатни даврнинг энг ишончли тазкиралари ва шоирларнинг адабий мероси мундарижасидан пайцаш қийин эмас. Масалан, Шоҳин қуллиётида 7 та қитъа бор, улардан биттаси тарихий, учтаси ишқий ва яна учтаси фалсафий–ахлоқий, Возеҳнинг ижодиётида биронта алоўида қитъа мавжуд эмас. Асирийнинг бадий меросида 25 та қитъа бор, улардан бештаси ҳажм жиҳатдан катта бўлиб, биринчи қисм “Қитъа дар мадҳи роқим ул Асирий” (25 байт) таржумаи ҳол қитъаси, иккинчи қитъа «Абёт» (18 байт) деб номланган бўлиб, Анбар Бухорой шеърига жавоб тариқасида ёзилган, учинчи қитъа “Таърихи итмоми манори масжиди Шайх Мулахутдин” (15 байт) таърихий қитъа, тўртинчи қитъа “Таърихи тавваллуди Сатторхон” (15 байт) – «Сатторхон» нинг туғилиш тарихига бағишланган мавлуд қитъаси ва бешинчи қитъа “Марсияи калхот” (17 байт) ҳажвий қитъа ҳисобланиб, халқона мотивларга мувофиқ тарзда яратилган яна йигирма битта катта ва кичик таржимаи ҳол, танқидий, тарихий, ҳажвий ва марсиявий характерга эга бўлган қитъалари мавжуд. Садриддин Айний қуллиётининг саккизинчи жилдида ҳам мавзулар ва ғоявий мазмун жиҳатидан хилма–хил бўлган 25 та қитъа келтирилган.

Юқоридаги мулоҳазалар асосида хулоса қилиш мумкинки, мазкур давр адабиётида шеърлар туркуми ғоявий мазмуни, мавзуси, янги услуби, адабий жараёнга ижодкорнинг ўзгача ёндашуви, шоир нутқининг моҳияти ва мақсади жиҳатдан XX асрнинг бошларидан бошланиб тадрижий тарзда такомиллашиб борган. Ушбу тасниф замон ўтиши ва адабиётнинг ўзига хослиги билан аста–секин ўсиб борди ва жиддий илмий ва назарий тенденциялар асосида янада такомиллаштирилди. Ушбу даврда биринчи навбатда мафкуравий жиҳатдан барқарор бўлган бир қатор шеърлар жумладан илм–фан, ирфон, мактаб ва таълимни тарғиб қилиш, муҳаббат, миллий мазмун, Ватанни мадҳ этиш ва табиат манзараларини тасвирлаш, миллий ва тарихий ўзликни англашни тарғиб қилиш, миллий манфаатларни ҳимоя қилиш, танқид, реалистик воқеалар тавсифи каби масалаларига оид бўлган шеърлар муҳим аҳамият касб этган.

Фойдаланган адабиётлар рўйхати:

1. Фитрат Абдуррауф. Тавофи ватан” (Бо пешгуфтор ва таҳияи луғатнома ва тавзеҳоти Муҳаммадусуф Имомов ва Масрур Абдуллоев). – Душанбе: Шарқи Озод, 2013. – 46 с.
2. Табаров С. Чаҳони андешаҳои Абдуррауфи Фитрат. Ҷилди I – Душанбе: Дониш, 2008. – 714 с.
3. Мирзозода Х. Осиеи осмон то чанд гардонам ба сар. (Назаре ба аҳвол ва шеърятти шоир ва омўзгор Сиддиқии Аҷзӣ). // Омўзгор. № 7. Август соли 1990. С.8–9.
4. Муҳаммадқӣ Маликушшуаро Баҳор. Девони ашъор. – Техрон: Илм. 1381 ҳ.ш. –1200 саҳ.
5. Айни С. Намунаи адабиёти тоҷик. – Душанбе: Адиб. – 2010. – 414 саҳ.
6. Амиркулов С. Нигоҳе ба инкишофи таърихи адабиёти тоҷик дар Мовароуннаҳр (Қарни XIX) (Мунтахаби мақолаҳо). – Душанбе: Ирфон, 2010. – 232 с.
7. Афоқова Н. Жаид шеърятти поэтикаси. – Тошкент: Фан, 2005. 140 б.

8. Раҳмонов Ш. Таҳқиқ ва нақд. – Душанбе: Адиб, 2005. – 258 с.
9. Фитрат А. Адабиёт қоидалари. – Тошкент: Ўқитувчи, 1995. 46.бет
10. Мирзо Сирожи Ҳаким. Ёд бод! //Ойина. – Самарқанд: 1913, № 2. – С. 3.; Рӯзномаи «Омӯзгор», 14 августи соли 1990.
11. Ахтарони адаб. Жилди 38. Ғазалистон. – Душанбе: Адиб, 2018. – 480 с.
12. Ражабӣ М. Таърихи танқид ва адабиётшиносӣ. Душанбе, 1997. 206 с.


СЎЗ САЊАТИ ХАЛҚАРО ЖУРНАЛИ МЕЖДУНАРОДНЫЙ ЖУРНАЛ ИСКУССТВО СЛОВА INTERNATIONAL JOURNAL OF WORD ART

Otayorova Umida Bolibek qizi

Samarqand davlat universiteti
Filologiya fakulteti adabiyotshunoslik
yoʻnalishi 2-kurs magistranti
umida.bolibekovna@gmail.com

Ilmiy rahbar: M.Muhiddinov
Filologiya fanlari doktori, Professor

“SADDI ISKANDARIY” DOSTONIDAGI HIKOYATLARNING ORIFONA TALQINI

 <http://dx.doi.org/10.26739/2181-9297-2021-2-96>

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada Alisher Navoiyning “Saddi Iskandariy” dostonidagi sujetni dalillash maqsadida keltirilgan hikoyatlarning mazmun-mohiyati, maʼrifiy ahamiyati, badiiy talqini va bugungi kundagi ahamiyati tahlil qilingan. Hikoyatlar mazmun jihatidan tarixiy va muallif fantaziyasi hamda xalq ogʻzaki ijodiyotiga mansub boʻlib, tarixiy shaxslarga oid hikoyatlar orqali ularning xatosini takrorlamaslik, yaxshi ishlaridan ibrat olish lozimligi, podshohlar adolat bilan davlatni boshqarsagina unday mamlakatning xalqi boy, davlat chegaralari daxlsiz boʻlishi mumkinligi haqidagi Navoiyning fikrlari; xayoliy va xalq ogʻzaki ijodiga mansub hikoyatlar orqali ijodkorning saxovat, odamiylik, oqibat, toʻgʻriloʻzlik, mehr-u vafo haqidagi gʻoyalari; ilm oʻrganishning fazilati, safarning foydalari, doʻstga sodiqlik, vatanparvarlik, mehmon kutish odobi xususidagi fikrlari haqida soʻz yuritilgan.

Kalit soʻzlar: tarixiy hikoyatlar, adolat, saxovat, safar, vatanparvarlik, mehmon kutish odobi

Otayorova Umida Bolibek qizi

Samarkand State University
Faculty of Philology, Literary Studies
2nd year master's degree
umida.bolibekovna@gmail.com

Supervisor: Doctor of Philological Sciences,
Professor M.Muhiddinov

EDUCATIONAL INTERPRETATION OF STORIES IN THE EPIC “SADDI ISKANDARIY”

ANNOTATION

This article analyzes the content, enlightenment, artistic interpretation and current significance of the stories cited to prove the plot of Alisher Navoi's epic "Saddi Iskandariy". Stories belong to historical and authorial fantasies and folklore, and it is important not to repeat the mistakes of historical figures, to learn from their good deeds. Navoi's thoughts on; the artist's ideas of generosity, humanity, consequence, honesty, kindness and fidelity through imaginary and folk

tales; the virtues of learning science, the benefits of travel, loyalty to a friend, patriotism, hospitality.

Key words: historical stories, justice, generosity, travelling, patriotism, hospitality

Отаёрова Умида Болибек кизи

Самаркандский Государственный Университет

Факультет филологии, литературоведения

2-й курс магистратуры

umida.bolibekovna@gmail.com

Научный руководитель: Доктор филологических

наук, профессор М.Муҳиддинов

ПРОСВЕТИТЕЛЬСКАЯ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ИСТОРИЙ В ЭПОСЕ «САДДИ ИСКАНДАРИЙ»

АННОТАЦИЯ

В статье анализируется содержание, просветительская, художественная интерпретация и актуальное значение представленных рассказов с целью обоснования сюжета эпоса Алишера Навои «Садди Искандарий». Рассказы принадлежат историческим и авторским фантазиям и фольклору, и важно не повторять их ошибок и извлекать уроки из их добрых дел через рассказы об исторических личностях. идеи художника о щедрости, человечности, последовательности, честности, доброте и верности через воображаемые и народные сказки; достоинства изучения науки, польза путешествий, верность другу, патриотизм, гостеприимство.

Ключевые слова: исторические рассказы, справедливость, щедрость, путешествие, патриотизм, гостеприимство

Hammamizga ayonki, taraqqiyotning tamal toshi ham, mamlakatni qudratli, millatni buyuk qiladigan kuch ham bu – ilm-fan, ta'lim va tarbiyadir. Ertangi kunimiz, Vatanimizning yorug' istiqboli, birinchi navbatda, ta'lim tizimi va farzandlarimizga berayotgan tarbiyamiz bilan chambarchas bog'liq [4]. Alishr Navoiyning hayoti, amalga oshirgan ishlari yoshlar uchun bir maktab bo'lsa, yozgan asarlari, ulardagi ta'limiy va tarbiyaviy g'oyalar yana bir katta maktabdir. "Saddi Iskandariy" dostoni ham o'z g'oyasi bilan nafaqat o'z davri uchun, balki hozirgi davr uchun ham nihoyatda muhim dasturulamal vazifasini o'taydi. Dostonda Iskandar sujeti bilan birga biror bir fikrni tasdiqlash maqsadida hikoyatlar keltirilgan. Navoiy dostonining 21, 29, 50, 54, 78-boblari tarixiy shaxslar hayotiga doir hikoyatlardir. Dostonda tarixiy shaxslar hayotiga oid hikoyatlarning keltirilishi asarning ishonchliligini oshirishga xizmat qilgan. Boisi faqat afsonaviy qahramonlar haqida yozilganda edi asarning ishonchlik darajasi pasayib, bu asardan ibrat olish qiyin bo'lib, bular afsonaviy qahramon, o'xshashlik mahol, degan xulosa kelib chiqar edi. Shu bois hazrat Navoiy dostonida ibrat bo'lsin, deya shu yo'ldan boradi.

Biz bilamizki, "Saddi Iskandariy" tuzilishi jihatidan to'rt qismga bo'lingan. Shu bois yigirmanchi bob nazariy masalga bag'ishlangan bo'lib, adolat xususida so'z yuritiladi va Navoiy uning martabasi juda yuqori ekanligini ta'kidlaydi. Jumladan, Anushervoni odil mazhabda musulmon bo'lmasa ham, lekin adolat bobida mashhur edi. Garchi kofirning o'rni do'zax bo'lsa ham, odillik sifati uni arofatga dalolat qildi. Agar kofirligi uni jannat sari yo'latmagan bo'lsa, adolatligi do'zax sari qo'ymadi. Uning o'lib ketganiga ming yillar bo'lsa-da nomi hamon yashaydi, deya adolatning martabasini ko'rsatadi. Navoiy bu bilan temuriylarni adolatli bo'lishga chorlaydi. Payg'ambarimiz s.a.v. hadislaridan ham namunalar keltirib, "Adolat bilan o'tgan bir soat inson-u jin xaylining toat-ibodatidan afzaldir", - deb yozadi. Payg'ambarimizning shu xususida yana bir hadisi mavjud: "Agar obod mamlakatga qaralmasa, u kufr aro qoladi, agar u vayronalikka yuz tutgan bo'lsa, bu zulm o'tkazganlikning natijasidir". Hazrat Navoiy mazkur bobda adolat va zulmni qiyoslab, unisining foydalarini va bunisining zararlarini sanab o'tadi. Xalqqa zulm qilish avvalo o'z-o'ziga zulm qilishdir. Chunki adolatli bo'lmagan shohni Olloh ham xushlamaydi, xalq

ham qargʻaydi. Shu bois shoh uchun mustahkam bogʻich bu adolatdir. Shoir fikrining isboti sifatida 21-bobda “Mahmud hikoyatikim, ajal ogʻir uyqusigʻa borgʻondan soʻngra Masʻudning tushiga kirdi va adolat aynin paydo qilur uchun anga pandlar berdi va nasihat zilolidin aning yuziga bir suv urdikim, ani gʻaflat uyqusidin seskantirdi” [2.92b] nomli hikoyat keltiradi. Unga koʻra Mahmud vafot etayotganda oʻz oʻrniga valiahd qilib oʻgli Masʻudni oʻtqizib, bu foniy dunyoni tark etadi. Otasi vafotidan soʻng Masʻud ancha vaqt nola-fayod chekib yurdi (Iskandar kabi). Kunlarning birida tushiga otasi kirib, oʻgʻliga nasihat qiladi. Tushida otasi boshdan oyoq nurga burkangan holda ajoyib bir bogʻda turar emish. Unga dam-badam xursandchilik yuzlanib, shodligi ortar emish. Oldida vasfining tavsifi uchun soʻz ojizlik qiladigan zumradrang hovuz boʻlib, uning darvozasi xuddi koʻk gumbazidek, suvning rangi va tusi esa xuddi jannat bulogʻining suviga monand emish. Hovuzning qirgʻogʻida xuddi baxt singari soya solib turgan bir daraxt bor edi. Uning qaddi oldida “toʻbiy” daraxti ham past boʻlib koʻrinar, soyasi esa butun gulbogʻ sahnini egallagan edi. Buning goʻzalligidan koʻz ravshan, hididan dimogʻ muattar boʻlar edi. Shoh Masʻud bu ajoyib holni koʻrgach, otasidan sababini soʻraydi:

Ki: “Sultonligʻing ichra netting ekin
Ki bu navʻ manzilgʻa yetting ekin”[2.93]

Otasi shunday javob beradi: “Jahondorlik vaqtimda faqat adolat qilish haqida oʻyladim. Hindistonga qoʻshin tortganimda, shu mamlakatni manzilgoh qilgan edim va aytgan edimki, xalq askarlardan, ular tomonidan yetkazilishi mumkin boʻlgan jabr-u jafolardan xavotirda boʻlmasin”. Jarchi tomonidan eʼlon qilingan bu soʻzlardan xalq xabar topib tinchigach, menda sayr qilishga moyillik tugʻildi. Oʻrmonning har tomonini sayr qilib yurar ekanman, nogoh koʻzim odamlar yashaydigan bir orolga tushdi. U yerda bir necha oila holsizlik va bechoralik bilan kun koʻrar edi. Yogʻoch va qamishdan yasalgan boshpanani ular zar bilan hal berib, xush isli sandaldan bino qilingandek xayol qilar edilar. Uy ichidagi boʻyra goʻyo gilam-u, bogʻ-u boʻston ularga buzuq vayronadek edi. Bu holga nazar tashlab oʻtar ekanman, qulogʻimga nogoh jabrdiyda bir odamning ovozi eshitildi. Otim jilovini shu tomonga burdim, qarasam bir notavon ayol kishi ekan. Tund, xayoli buzuq askarboshilardan biri uning holvlisi chetanini buzib kirib, bir necha shox oʻtinini, toʻrva toʻla somon va yashil sopoldan yasalgan may idishini olib, chiqib ketayotgan ekan, nogoh menga roʻbaroʻ kelib qoldi. Uning bosqinchi, buzgʻunchi ekani aniq edi. Lekin shunga qaramay adolat talab qiluvchi dodxoh bilan tortishib bir necha guvoh boshlab keldi.

Qoʻlidagi ashyolarni olib, jafokash egasiga qaytardim, hovlisini qamish bilan oʻrab, yiqilay deb turgan chiyalarini bir-biriga tutashtirib bogʻladim. Soʻng zolimning qoʻllarini mahkam bogʻlab, boʻgʻzidan shu uy oldiga osib qoʻydim. Gʻamboda kampir hamma narsalarini olgach, qoʻshinim sari otimni yeldirib ketdim. Men bu dunyoni tark etganim zamon mazkur shodlik uyi mening makonim boʻldi. Mening gunohlarim sanoqsiz edi, lekin adolat bilan qilgan mana shu ishim menga panoh boʻldi. Menga nido keldiki, “ey saroy gunohkori, sen umringda boshqa gunoh qilganing yoʻq. Lekin haddan ortiq gunohkor boʻlsang, albatta, doʻzax yolqiniga sazovor boʻlasan. Ammo sening vujudingdan adolat joy oldi. Shu sabab qanday gunohing boʻlsa hammasi kechirildi. Sening begʻaraz qilgan har bir ishing birma-bir oʻz mukofotini oldi. Chunonchi sen u jafokash kampirning hovlisini tuzatib berding, bu sening feʼlingda ikkiyuzlamachilik yoʻqligidan dalolatdir. Sen koʻrib turgan shamoli mushk tarqatuvchi, gardi anbardek xushboʻy boʻlgan bogʻlar ana shu ezgu ishingning evazidir. Kampirga qaytarganing ikki shox oʻtin badali mana shu toʻbiysifat daraxt, yashil idishning evazi esa zumurradrang hovuzdir. Kampir olgan bir etak somon – zaʼfaron rangli xushboʻy oʻsimliklardir. Zolim shumni qatl etganing – xasta mazlumlarni qutqarganingdir. Bu yaxshiliklaring evaziga sen abadiy hayotga sazovor boʻlding. Masʻud uyqusidan uygʻonganida xotiri turli qaygʻulardan forigʻ boʻlgan edi. U otasining aytganlaridan xulosa chiqarib, oʻziga adolat yoʻlini – toʻgʻri va haq yoʻlini tanladi. Qaysi shoh Masʻuddek adolat yoʻlini tutsa, Mahmuddek izzat-ikromga sazovor boʻladi”. Biz adolatning natijasini Fariddin Attorning “Tazkirat ul-avliyo” asarida ham koʻrishimiz mumkin. Asarda Uvays Qaraniy haqida maʼlumot mavjud. Paygʻambarimiz s.a.v.ning u kishi xususida bashorat qiladilar. Sahobalar “U kishi sizni koʻrganmi?” deb soʻraganlarida “Zohir koʻzi bilan koʻrgani yoʻq” deydilar. Ular yana “Biz u kishini koʻramizmi?” deganlarida “Foruq va Murtazo koʻrishi mumkin” deydilar. Yaʼna bir suhbatda

“Sizning muraqqangizni kimga beraylik?” deb so‘raganlarida Uvays Qaraniyga berishni vasiyat qiladilar. Payg‘ambarimiz s.a.v. vafotlaridan so‘ng sahobalaridan hazrati Umar va hazrati Foruq Uvays Qaraniyni izlab Ko‘faga boradilar. U kishi bilan bo‘lgan suhbatdan so‘ng hazrati Umar sahobalikni tashlab, darvesh bo‘lmoqchi bo‘ladi. Bu gapni eshitib sahobalar faryod ko‘tarishadi: “Ey Foruq, barcha musulmonlarning ishini zoye qilib bo‘lmas. Bir soat qilgan adulating yetmish yillik toat-ibodatdan yaxshiroq. Rasululloh hadislarining mazmuni shunday”[7.32]. Demak, bundan ma‘lum bo‘ladiki adolatning mezoni juda yuqori. Mas‘ud ham bir adolati uchun shunday darajaga yetishdi.

Bundan tashqari dostonda 29-bob “Sulton Abu Said Ko‘ragon hikoyatikim, royi uqdashoyi bila ko‘p mamlakat oldi va tig‘i umrfarsoyi bila ko‘p elga oshub soldi va lekin sipohi rozi emas erkandin ish vaqti borcha o‘zg‘oldi va o‘zi a‘do aro mahlakaga qoldi, balki xasm ul sarafrozning tig‘i kin bila bo‘ynin choldi” deb nomlangan Abu Said Ko‘ragoniy haqidagi hikoyat bo‘lib, bu shoh askarlariga mehrbon bo‘lmagani bois jangda askarlari uni qo‘llab-quvvatlamaydilar. Natijada shoh asirga tushadi.

50-bob Ardasher podshohning tadbirliligi haqida bo‘lib, dushmanni tig‘ bilan emas, tadbir bilan ham yengish mumkin, degan xulosa chiqariladi:

“Ki, a‘do soridin necha pahlavon:
Falonu falonu falonu falon
Ki, bu xayl erur asli ko‘shish chog‘i,
Alisher Navoiy. Saddi Iskandariy
Nechukkim, bilursiz muni siz dog‘i.
Bo‘lub Ardavondin bori tiyarroy,
Manga aylab o‘zni tazallumnamoy.
Bu so‘zga qilib ahdu misoq etib,
Yibormishdururlar manga xat bitib
Ki, tonglaki el bo‘lsa vodiynavard,
Tuzulsa iki sori saffi nabard.
Ne yerdaki turg‘on esa Ardavon,
Chopib boshig‘a bir necha pahlavon.
Anga yetkurub zulm podoshini,
Sanga keltururbiz aning boshini” [2.290].

Ardasher bu gaplarni bekorga aytmaydi. Uning maslahatchilari safida bir sotqin bo‘lib, u haqida yaqin kishilari ogohlantirgan, ammo podshoh arqonni uzun tashlab, hech qanday chora ko‘rmagan edi. Bu sabrliligi Ardasheriga qo‘l keladi. Mana shu lahzada sotqin albatta kengash haqida Ardavonga yetkazishini biladi va bu hiyla ish berib, Ardavon Ardasher bilan sulh tuzishga majbur bo‘ladi. Bu hikoyat orqali inson aql bilan ish tutishi lozimligi ilgari surilgan. Keyingi bob Iskandarning to‘g‘ri fikrlashning mavqeyi qanaqa va xatoning kishi uchun nuqsonligiga sabab nimaligini ustoz Arastudan so‘raganligi haqida bo‘lib, ustoz javoban “Xalq yaratilishda bir xil bo‘lgani bilan na bilimda va na ko‘rish, tushunishda bir xil emas. Haq taolloning sifatleri behisobdir, odamlarning har biri esa shu sifatlarining bir ko‘rinishidir. Modomiki, shunday ekan odamlarning biri fahm-farosatli bo‘lgani holda, ikkinchisi aqlidan bebahra bo‘lishi ajablanarli emas. Hatto aqlli odamning fikri to‘g‘ri va o‘tkir bo‘lgani holda goho sust bo‘lishi ham tabiiydir. Chunki odam doim bir holatda bo‘lmas, u goho hud, gohi behuddir. Agar biro damning hamma fikri to‘g‘ri bo‘lsa, demak, aql unga doim rahnamolik qilar ekan. Ammo aql qancha o‘tkir bo‘lsa ham g‘ayb ilmidan bexabardir. U ertangi kunda nima bo‘lishini, kishi boshiga qanday kun tushishini bilmaydi. Barkamol aqlga ega bo‘lmish kishilar goho xato qiladi, yanglishadi. Lekin bu bilan ularning fazl-u kamoloti kamaymaydi, bunga Xudo guvohdir”, deydi. Ardasher mana shu to‘g‘ri fikr evaziga jangning oldini oldi. Bu hikoyat dostonning umumiy sujetiga uyg‘un bo‘lib, Chin hoqoni va Hind royi urushning oldini olish uchun Iskandar bilan sulh tuzadilar va buning natijasida minglab begunoh odamlarning o‘lib ketishi va shaharlarning vayron bo‘lishining oldi olinadi. Zero Navoiy ham butun umri davomida temuriylarni shunday yo‘l tutishga rag‘abtlantirib kelgan. Buning birgina

misoli Husayn Boyqaro va Badiuzzamon o'rtasidagi jangning oldi olinishida Navoiyning behad xizmati kattaligidan tarix guvohlik beradi.

54-bob Bahrom go'r va uch olachiq eli haqidagi hikoyat bo'lib, Navoiy bu hikoyatda mehmonnavozlik haqida fikr yuritadi. Bahrom go'r tarxiiy shaxs bo'lib, Eronning sostoniy podshohlaridan biri hisoblanadi. U Chyaxran V (420— 438 hukmronligi) nomi bilan (Varaxran — dariycha Bahrom) mashhur bo'lgan. U go'r— qulon oviga o'chligi uchun Bahrom Go'r nomi bilan mashhur. Afsonani yozma adabiyotga, dastlab Firdavsiy "Shohnoma" asari orqali olib kirgan. So'ng Nizomiy, Xisrav Dehlaviy, Navoiy "Xamsa" tarkibidagi to'rtinchi dostonni shu mavzuga bag'ishlaganlar. Alisher Navoiy bu obrazni "Saddi Iskandariy" dostoniga mazmun talabi bilan olib kirgan. Mehmonnavozlik dabdaba-yu as'asada emas, balki mehmonning ko'nglini olib, uning qornini to'yg'izmoqlikdadir, degan g'oyani ilgari surgan. Keyingi bobda asarning asosiy sujeti – Chin xoqonining Iskandarni mehmon qilgani keltiriladi.

Asarning 78-bobi Luqmoni hakim haqida bo'lib, uning vayronada kun kechirishi va buning sababini so'rashganida dunyoga xirs qo'ygan bilan, mol-dunyo yig'gan bilan baribir u dunyoga quruq qo'l bilan qaytadi, bu kajraftor dunyo shu vayronamni ham tortib oladi. Shunday ekan, boylik yig'ishdan nima naf?

"...Chu oxir adam sori qo'yg'um qadam,
Manga bordur ortug' bu vayrona ham.
Jahondin necha el haroson erur,
Aning ranjiddin maxlas oson erur".[2.415]

Ya'ni kim dunyoga hirs qo'ymas ekan, jahonning ranj-mashaqqatidan xalos bo'lishi osonroqdir.

Alisher Navoiy "Saddi Iskandariy" dostonining 25-bobi ikki do'stning bir-biriga sadoqati va uning ijobiy natijasiga bag'ishlangan. Bu sujetni yaratishda xalq og'zaki ijodiga mansub og'izidan og'izga o'tib yurgan hikoyatdan foydalangan. Shu sababli Navoiyning o'zi ham hikoyatni "Eshitishimcha" so'zi bilan boshlaydi:

Eshittimki, Chingiz-u Xorazmshoh,
Adovatqa chun bo'ldilar kinaxoh.
Buzuldi jahon ulcha maqdur erur,
Netay sharhin aytib, chu mashhur erur.
Hamonoki Chingiz topib zafar,
Aning mulkini qildi zeru zabar.
Ne kishvar arokim maqom ayladi,
Chekib tig'i kin, qatli om ayladi.
Tushub mavjg'a bahri jabborliq,
Ayon aylabon mavji qahhorliq.
Ato o'g'lig'a yig'labon: hoy-hoy!
Qizig'a ano tortibon: voy-voy!
Hayot uyiga marg solib xalal,

Amon raxnasin mahkam aylab ajal.[2.119]

Chingizxon va Xorazmshoh urushi haqiqatan ham tarixda yuz bergan bo'lib, mo'g'ullar shahar-u qishloqlarni vayronaga aylantirib, xalqni ommaviy qir'gin qilishadi. Mo'g'ullarning Movarounnahr, Xuroson va Xorazmgga qilingan yurishiga shaxsan Chingizxonning o'zi boshchilik qildi. Chingizxon 1218 yili qoraxitoy Kuchluk davlatini tugatgach, uning davlati chegaralari bevosita Xorazmshohlar davlati bilan tutashdi. Urushning asosiy bahonasi 1218-yili mo'g'ullar savdo karvonining O'trorda talanib, 400 nafar savdogar (yoki josus)ning qatl etilishi edi. O'tror, Buxoro, Samarqand, Sig'noq, Binkat, Xo'jandni bosib olib, vayronaga aylantirgach, 1220-yil oxirlarida Urganch qamalini boshladi. Besh oy davom etgan qamal va tinimsiz janglardan so'ng shahar istilo qilindi. Mo'g'ullarga qarshi janglarning birida 72 yoshli Shayx Najmiddin Kubro shahid bo'ldi. Mo'g'ullar qonxo'rliklarini bu yerda ham isbotlashdi. Aholining bir qismi qulga aylantirildi, Urganch esa suvga bostirildi) [9]. O'sha vaqtda Shom mamlakatida ikki do'st bir kofir qo'liga bandi bo'lib qolishadi. Boyagi kishi ularni o'ldirmoqchi bo'lganida birinchisi "avval meni

o'ldir", desa ikkinchisi "yo'q, avval mening bo'ynimga tig' sol, keyin uni choparsan", deydi. Bularning har biri o'z do'sti uchun qayg'uda ekanida Chingiz uyquda bo'lib, yuqoridagi voqea uning tushiga kirdi. Shunda voqea guvohi bo'lgan bir kishi Chingizga:

Ki: "Kechgil xaloyiqqa ozordin,

Vafo o'rgan ushbu iki yordin.

Sanga kinavar bo'lsa Xorazmshoh,

Ul ishtin jahon ahlig'a ne gunohg'"[2.120]

Bu damda uyqudan uyg'ongan Chingizxon shu zahoti elga omonlik berdi. Ikki do'st bilan qotil o'rtasida bo'lgan bu mojaro el o'rtasida yaxshilik timsoli bo'lib qoldi. Bu xabar kofirning qulog'iga yetib, ko'ngli yumshadi-da, ozor berishdan qo'l silkib, ikki do'stning oyoq-qo'lini yechib, ularni ozod qildi. Chingizxonday vaxshiyning elga omonlik berishi haqiqatdan yiroq bo'lsa-da, bu temuriylarni bir-biri bilan jang qilib, qirg'inbarot qilmasligi uchun bir nasihat edi.

Bu hikoyat sujeti keyinchalik badiiy adabiyotda keng tarqalib ketadi. Xalq og'zaki ijodidaga mansub bo'lmish "Kuntug'mish" dostonida Kuntug'mishning o'g'illari Shahri Zangar yurtining mol va yilqilarini haydab, No'g'ay yurtiga ketishayotganlarida ularni ortiga qaytarib, tutib kelishadi. Mohiboy va Go'rkiboyni zamon podshohi Kuntug'mish (o'z farzandlarini tanimay) o'limga hukm qiladi. Go'rkiboy jallodga "Men kattaman, avval meni o'ldir", desa Mohiboy "Yo'q, bu ishni men qildim, avval meni o'ldir", deb nola qiladi.

Yozma adabiyotda esa Abdulla Avloniyning "Birinchi muallim" asarida dengizda cho'kayotgan ikki do'st hikoyati ko'rinishida aks etadi. Keyingi davr ijodkorlaridan Tog'ay Murodning "Yulduzlar mangu yonadi" qissasida ham Bo'ri polvon va Nasimning kelajakda yaxshi va sodiq do'st bo'lishlarini tilab, ularning otalari tomonidan shunga o'xshash hikoyat kiritilgan. Ya'ni ikki do'stni o'g'irlikda gumon qilishib, tutib keltirishganida ikkalasi ham aybi yo'qligi uchun o'g'irnamaganini aytishadi. Shunda podshoh ujarrog'ini osmoqchi bo'lganda ikkinchisi meni o'ldiring, deb yolvorsa, birinchisi "Avval meni o'ldir, do'stimning ozor chekkanini ko'rmay", deya faryod ko'taradi. Alqissa podshoh ikkalasini qo'yib yuboradi.

Alisher Navoiy bu hikoyatni Iskandar va Doro jangi oldidan ibrat bo'lsin deb keltiradi. Janjal, araz har qachon va qanday ko'rinishda bo'lmasin, yomon oqibatlariga olib kelishini aytib o'tadi va insoniyat haqida fikr yuritib: "Bu davr kishilarni hech bir-birlarini ko'rolmaydilar", deydi. Gadoning dushmani gado, deganlaridek, hamma toifaning ham o'z dushmani bor. Lekin bu mojaro oliy tabaqali sultonlar orasiga tushsa bormi, buni go'yo jahon ichiga tushgan to'fon deyaver, zero, bundan jahon ahli vayron bo'lur. Bu paytda hatto dasht va tog' ustida bo'lgan qavmlar ham qilich dengizining suviga g'arq bo'ladilar, jahondagi mamlakatlardan osoyishtalik yo'qoladi. Bu mamlakat xalqlari tinch-omonlikdan mahrum bo'lib qoladilar, deya fikini davom ettiradi.

Hazrat Navoiy 36-bobda safar haqida fikr yuritib, 37-bobda ikki do'stning safar sababli saodatga erishganini bayon qiladi. Ikki xurosonlik do'st bo'lib, ular bir-birlariga juda mehribon edilar. Hayot hodisalari bularning ishlariga shikast yetkazib, tirikchilikdan qiynalib qoladilar. Biri uy-ro'zg'ori va diyorida diyodor uzolmay, hech qayerga ketmaydi, ikkinchisi safarga otlanadi. O'z yurtida qolgani juda ko'p qiynchiliklarni boshidan o'tkazadi. Musofirlikni bo'yniga olib, safarga otlangani safarda bag'oyat ajib narsalarni ko'rar, nasiba uni har tarafga tortar edi. Oxiri uning yo'li Yunon tarafga tushdi-yu, u yerda ilm olish payiga tushdi. Fan ahllari bilan suhbatlashib, sa'y-harakat qilishi natijasida bir qancha ilm kasb etdi. Ko'p bilimlarni egallab, ilm-hikmat bobida jahonga mashhur faylasuf bo'ldi. U safar sharofati bilan ham ko'pgina bilimlarni qo'lga kiritdi, ammo bir joyda turmay sayr-u sayohatni davom ettirdi. Endi u Hind mamlakatlariga tomon sayr qildi. Bu paytda Hind shohining ko'zi ojiz bo'lib qolgan edi, shoh agar kim ko'zimni davolasa, qizimni uning nikohiga beraman, deb ahd qilgan edi. Yigit fursatdan foydalanib, shohni davolaydi va malikaga uylanadi. Vaqti yetib Hind shohi vafot etgach, uning o'rnini egallab, davlatni boshqaradi. Bundan xabar topgan faqir do'sti ham safarga otlanib, uning huzuriga keladi va podshoh o'z do'stini vazirlik martabasiga ko'taradi. Kimki, o'z mamlakatidan safarga chiqib, mashaqqat cheksa, tangri uni yorlaqaydi. Bunda ikki g'oya bor: birinchisi, safarning foydalari, ikkinchisi safarda ham umrini bekor o'tkazmay, ilm o'rganish.

Hazrat Navoiy barcha asarlarida insonlarni ilm olishga, safarga chiqib, zehni oshirishga da'vat etadi. Jumladan, "Mahbub ul qulub" asarining 108-tanbehi ham Safarning foydalari to'g'risida bo'lib, uni hayotiy dalillar asosida isbotlab bergan. Turg'un yer qayda-yu, aylanuvchi osmon qayda? Bir joyda turgan tuproq qayda-yu, sayr etib yuruvchi yulduz qayda? Biri qimirlamay turgani uchun kishilar oyog'i ostida poyandoz bo'ldi; ikkinchisi esa, harakatda bo'lgani tufayli yuksaklarning yuksagi bo'ldi. Safar – erituvchi va kuydiruvchi ko'radir. U erish-kuyish esa er kishining vujud oltinini toblab xom gil(loy)dan tozalovchidir.

Safar – ayriliqqa uchraganlarni maqsadiga yetkazuvchi va mahrumlarni murod uyiga olib kiruvchidir. Safar – xom odamlarni pishiruvchi va taomlarni singdiruvchidir. Safar kishilarni olam ajoyibotlaridan bahramand qiladi, g'aroyibotlar dunyosidan xabardor qiladi. Aziz kishilarning mozorlarini ziyorat qilish fayziga musharraf va mukarram bo'lmoq ham safardan; fayzli, ulug' zotlar xizmatida izzat va hurmat topmoq ham safardan. Yo'lovchining yurishiga quvvat beruvchi ham safar va ko'ngliga har tomonga borish zavqini soluvchi ham safar. Musofirni turli joy va manzillar bilan tanishtiruvchi ham u; dunyoni kezish yo'liga soluvchi ham u. Issiq-sovuqda jonga orom beruvchi ham u; achchiq-chuchukdan ko'ngilni ogohlantiruvchi ham u. Safar vodiysida musofirning oyog'iga ko'p dard-u balo tikanlari sanchiladi, lekin har qadalgan tikandan bir maqsad guli ochiladi. Yo'l mashaqqati zarbidan kishining a'zoyi badani qaqshaydi; vujudi yo'lovchilar oyog'i bilan toptaladi va har a'zosi u oyoqlar ostida ushaladi. Ammo ko'nglining vayronligi tuzaladi va ruhi ko'zguna ravshan tortib, jilo topadi. Har o'lkaning go'zalligi, har manzilning osoyishtaligini safarda yuruvchilardan so'ra va musofirlardan eshit. Safar qilmagan orom olish farog'atini qaydan bilsin? Musofirlik azobini chekmagan vatandagi hayotning qadrini qaydan anglasin? Oqmaydigan dengiz suvini ichsa bo'ladimi? Oqar daryoning zilol suvlaridan ichishni tark etsa bo'ladimi? Odam uchun doim harakatda bo'lish hayotlikdan asardir; jonsiz mavjudotlar tiriklik nishonasidan bexabardir[8], deydi Hazrat Navoiy. Demak, safarning foydalari ko'p. Shu bois ham "Ikki do'st hikoyati"dagi safarga chiqqani safar davomida mashaqqat chekdi, ilm o'rgandi va ilmi evaziga shohni davolab, o'zi ham shoh bo'ldi. Bularning bari safardan. O'z Vatani tark etolmagani esa xorlik va zorlik azobini tortdi, eldan malomatlar eshitib, qashshoqlikda yashadi, do'stining huzuriga safar qilib borgandagina ulug' martabaga erishdi.

Ammo Vatanni tark etish oson ish emas, tabiatda Oллоh yaratgan barcha jonli mavjudot borki, Vatani sevib, olis yurtga chiqsa, unga talpinib yashaydi. Buning isbotini "Podshoh qasridan qutulib, o'z vayronasida farog'at topgan kabutar hikoyati" (70)da ko'rishimiz mumkin. Bir xat tashuvchi kaptar bo'lib, u shohninng tuzog'iga tushib, qanot-quyrug'iga ko'p shikast yetadi. Falakning gardishi unga zulm qilib, uzoq yillar qafasda saqlandi. Bir kuni u mahbus qush qafasdan qutulib, shod-u xurramlik bilan havoga ko'tarilib, osmonga chiqib, har tomonga sinchikovlik bilan boqib, o'z diyori tomon yo'l tutdi. Bu baxtiyor qush g'ayrat bilan uchib, necha kunlik yo'lni oz fursatda bosib o'tdi. Ammo zamon zulmi ko'p o'zgarishlar yasab, u turadigan uyni xarob qilgan edi. Kaptar u yerga yetgach, uyini topolmasa ham, o'sha atrofnii aylanib, uchaverdi. Ko'pgina kishilar tomga don sochib, kaptar uchirib, uni ushlab olmoqchi bo'ldilar. Kaptar bu narsalarga hech e'tibor bermay o'z tomini izlab qanot qoqardi. Ko'p aylangach, nihoyat o'z vayronasini topdi-da murodiga yetdi.

Ki, ma'nus erur garchi vayronadur,
Netay shoh qasrinki, begonadur.
Yerur qushqa xushroq chu boqsang ayon,
Murassa' qafasdan tikan oshyon. [2.377]

Shoh qasrini nima qilsin, o'z uying – o'lan tushaging, degan gap bor xalqimizda. Navoiyning mashhur

G'urbatda g'arib shodmon bo'lmas emish,
El anga shafiq-u mehribon bo'lmas emish.
Oltin qafas ichra gar qizil gul bitsa,
Bulbulga tikondek oshiyon bo'lmas emish.
Rubiysi ham aynan mazkur mavzunining asl mohiyatini ochib beradi.

Tariximizda safar qilib saodatga erishgan mashhur shaxslardan biri bu shoh va shoir buyuk sarkarda Zahiriddin Muhammad Boburdir. Bobur Hindistonda garchi buyuk imperiya tashkil qilgan bo'lsa-da bir umr Vatan sog'inchi bilan yashaganini "Boburnoma" asari, g'azal hamda ruboiylari orqali yaxshi bilamiz. Masalan, ruboiylaridan birida yarim hazil, yarim chin bilan yozadi:

Hajringda bu tun ko'ngulda qayg'u erdi,
Vaslingga yetishmadim, jihat bu erdi:
Ko'zim yoshi bilan ohim tutunidin
Yo'l balchiq erdi, kecha qorong'u erdi.

Vataniga yeta olmaganiga sabab oh uraverganidan butun olam tuman bo'lib, kecha qorong'u, ko'z yoshi selidan yo'llar balchiqqa aylangan.

Xullas, asrlar ohsa-da Navoiy asarlarining badiiy qimmatini va tarbiyaviy ahamiyati yo'qolmaydi, yoshlar tarbiyasida muhim vosita sifatida xizmat qiladi.

Foydalangan adabiyotlar ro'yxati

1. Абдуғафуров А. Буюк бешлик сабоқлари. – Т: Ғафур Ғулум номидаги бадиий адабиёт нашриёти, 1995;
2. Alisher Navoiy. Saddi Iskandariy. T.: G'.G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2006
3. Бертельс Е.Э. Навоий. Монография (И.К.Мирзаев таржимаси). Т.: Тафаккур қаноти.2015.
4. www.edu.uz.Mirziyoyev Sh. 2020-yil 1-oktabrda so'zlagan nutqi.
5. Эркинов А. Алишер Навоий «Хамса»си талқини манбалари. – Т.: Тамаддун, 2018.
6. Тоҳиров С.Қ. Алишер Навоийнинг «Садди Искандарий» достони архитектураси ҳақида. Темурийлар даврида яратилган «Хамса»ларнинг компаративистик тадқиқи ва уларнинг шарқ адабиёти тараққиётидаги ўрни мавзуидаги халқаро илмий-назарий анжуман (6-7 ноябрь 2020й)
7. Фаридуддин Аттор. Тазирад ул-авлиё. Т: Ғафур Ғулум номидаги бадиий адабиёт нашриёти,2013.
8. www.Ziyouz.com. kutubxonasi
9. www.xorazmiy.uz

СЎЗ САЊАТИ ХАЛҚАРО ЖУРНАЛИ МЕЖДУНАРОДНЫЙ ЖУРНАЛ ИСКУССТВО СЛОВА INTERNATIONAL JOURNAL OF WORD ART


Kodirova Shaxnoza Abdurahmonovna

Samarqand davlat chet tillar instituti

“Tarjima nazariyasi va amaliyoti” fakulteti o’qituvchisi

shaxnoza-90-77@mail.ru

MADANIYATLARARO MULOQOT JARAYONIDA MULOQOTNING NOVERBAL VOSITALARNING GENDER XUSUSIYATLARI TALQINI (YAPON TILI MISOLIDA)

 <http://dx.doi.org/10.26739/2181-9297-2021-2-97>

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada madaniyatlararo muloqot jarayonida muloqotning noverbal vositalarining gender xususiyatlari muammolari ko’rsatilgan. Mazkur vositalar yordamida hatto til vositalari yordamida ifodalab bo’lmaydigan kechinmalarni ifodalash mumkin. Yapon tilida ana shu vositalarning gender jihatdan farqlanishi ya’ni, erkak va ayollar tomonidan turlicha ko’rinishlarda ishlatilishi salomlashish, xayrlashish, uzr so’rash, rad qilish va boshqalarning noverbal vositalardagi ifodalari misollar yordamida ko’rsatib berilgan. Oddiygina tuyuladigan salomlashish va xayrlashish paytida amalga oshiriladigan ta’zimning egilish graduslari mavjudligi, egilish paytida erkak va ayolning qo’l holatidagi farqlanishlar ham alohida ahamiyat kasb etishi, noverbal munosabatlarni o’rganishga ehtiyoj borligidan dalolat beradi. Madaniyatlararo munosabatlar jarayonida erkak va ayol nutqlari nafaqat verbal (til ishtirokida), balki, noverbal (til ishtirokisiz) jihatdan ham farqlanadi. Boshqa millat vakillariga bu sezilmasligi mumkin, lekin yapon tilida ana shu farqlar o’z o’rnida qo’llanilmasa, erkaklar nozik harakatlarni, ayollar esa qo’pol harakatlarni ifodalab, nutq jarayonida noqulayliklarga olib kelishi mumkin.

Kalit so’zlar: madaniyatlararo muloqot, verbal va noverbal munosabatlar, erkak va ayol nutqlari.

Kodirova Shakhnoza Abdurahmonovna

Samarkand state institute of foreign languages

Faculty of Translation theory and practice, Teacher.

shaxnoza-90-77@mail.ru

INTERPRETATION OF GENDER CHARACTERISTICS OF NONVERBAL MEANS OF COMMUNICATION IN THE PROCESS OF INTERCULTURAL COMMUNICATION (IN JAPANESE)

ANNOTATION

This article focuses on the nonverbal relationships encountered in the process of intercultural communication in Japanese. These tools can be used to express experiences that cannot be expressed even in language. In Japanese, the non-verbal expressions of greetings, goodbyes, apologies, rejections, etc., which are used differently by men and women, are illustrated by gender differences. The presence of degrees of flexion with a simple bow and parting, differences in the

position of the hands of men and women during flexion, the need to study non-verbal relationships are also significant. In the process of intercultural communication, male and female speech differ not only verbally (with the participation of language), but also non-verbally (without the participation of language). This may not be visible to people of other nationalities, but if these differences are not applied in their proper place in Japanese, men may express subtle gestures, and women may express rude gestures, causing discomfort in the speech process.

Key words: intercultural communications, verbal and nonverbal communications, male and female speech,

Кодирова Шахноза Абдурахмоновна

Самаркандский государственный институт
иностранных языков Преподаватель факультета
теории и практики перевода
shaxnoza-90-77@mail.ru

ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ГЕНДЕРНЫХ ХАРАКТЕРИСТИК НЕВЕРБАЛЬНЫХ СРЕДСТВ КОММУНИКАЦИИ В ПРОЦЕССЕ МЕЖКУЛЬТУРНОГО ОБЩЕНИЯ. (НА ПРИМЕРАХ ЯПОНСКОГО ЯЗЫКА)

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматриваются гендерные проблемы невербального общения в межкультурном отношении. Эти средства можно использовать для выражения переживаний, которые невозможно выразить даже языком. В японском языке невербальные выражения приветствий, прощаний, извинений, отказов и т. д., которые используются мужчинами и женщинами по-разному, имеют свои гендерные различия. Также значимы наличие степеней сгибания при простом поклоне и прощании, различия в положении рук мужчин и женщин при сгибании, показывает необходимость изучения невербальных взаимоотношений. В процессе межкультурного общения мужская и женская речь различаются не только вербально (с участием языка), но и невербально (без участия языка). Это может быть незаметно для людей других национальностей, но если эти различия не применяются в их надлежащем месте в японском языке, мужчины могут выражать тонкие жесты, а женщины могут выражать грубые жесты, вызывая дискомфорт в речевом процессе.

Ключевые слова: межкультурные общение, вербальные и невербальные отношение, женская и мужская речь.

Turli xalqlar, tillar hamda madaniyatlar tobora yaqinlashib borayotgan bugungi hayotimizda, xorijiy tillarni o'rganish bilan bir qatorda, o'zga millat madaniyatini o'rganishga ham qiziqish tobora ortib bormoqda. Kundan kunga madaniyatlararo muloqot masalalari umume'tiborini tortmoqda. Madaniyatlararo muloqot masalalari ustida tadqiqot olib borayotgan olimlarning ta'kidlashishicha, o'zga millat vakillari bilan muloqot jarayonida leksik, grammatik yoki uslubiy xato va kamchiliklarga ko'z yumish mumkin. Bunga sabab, til bilimlaridagi kamchiliklari deb qabul qilinadi. Lekin muloqot jarayonida madaniy – ijtimoiy me'yorlarning, odob – ahloq normalarining buzilishi kechirilmaydi va tomonlar o'rtasida tushunmovchiliklar keltirib chiqarishi mumkin. Ya'ni, mananiyatlararo tushunmovchiliklar ma'lum madaniyat vakillarining haqoratlanishi yoki kamsitilishiga sabab bo'lishi, kommunikativ xatolar shaxslararo va millatlararo muloqotning muvaffaqiyatsizlikka uchrashiga, hattoki, jiddiy to'qnashuv, geosiyosiy oqibatlariga olib kelishi ham mumkin. Mazkur vaziyatdan kelib chiqqan holda, madaniyatlar aralashuvi, standartlashuv, globallashuv, integratsiyalashuv yuz berayotgan bugungi dunyomizda, madaniyatlararo muloqot muammolari, masalalarini tadqiq qilish, ularni o'rganish dolzarb masalalardan biri bo'lmoqda. Shu nuqtai nazardan, hozirgi kunda til bilishning o'zi kommunikatsiya ishtirokchilari bir – birlarini tushunishlari uchun etarli bo'lolmaydi. O'zga madaniyat vakillari munosabatlari jarayoni samarali va muvaffaqiyatli bo'lishi uchun nutq ishtirok etgan va etmagan muloqotning milliy madaniy xususiyatlari, ijtimoiy – madaniy me'yorlar, odob – axloq qoidalari, kommunikatsiyadagi ustuvor

xususiyatlar va xushmuomalalikning milliy tizimi haqidagi bilimlarga ega bo'lish kerak bo'ladi. Madaniyat – madaniyatlararo muloqotning asosiy tushunchalaridan biridir. Shuning uchun madaniyatning ontologiyasini, uning semiotik va boshqa xususiyatlarini ko'rib chiqish maqsadga muvofiqdir. [7]

Albatta, lingvomadaniy jihatidan har bir til o'z leksik va morfologik tuzilishiga ko'ra bir – biriga yaqin va ayni vaqtda individualdir. Tillarda turli (grammatik, leksik, hurmat, kamtarlik va boshqa) kategoriyalar mavjud va madaniyatlararo muloqot jarayonida mazkur kategoriyalar pragmatikasi juda muhim ahamiyat kasb etadi. Madaniyatlararo muloqot, mohiyatan maxsus vaziyatdagi shaxslararo kommunikatsiya bo'lib, u bir ishtirokchi boshqa ishtirokchining madaniy farqini sezganda yuzaga chiqadi. Bunday muloqot turli madaniyatlardagi har qanday insonga xos bo'lgan farqli jihatlar bilan bog'liq ko'plab muammolarni keltirib chiqaradi. Madaniyatlararo muloqot madaniyat farqlari ko'rinib turgan individlar va guruhlar orasidagi ramziy o'zaro munosabat jarayoniga asoslanadi. Ushbu farqlarning qabul qilinishi va ularga munosabat bildirilishi, muloqotning ko'rinishi, shakli va natijasiga ta'sir ko'rsatadi. Madaniyatlararo muloqot jarayoniga madaniyat farqlari bilan birga, muloqotchilarning jinsi, kasbi, yoshi, ijtimoiy maqomi, bundan tashqari, uning uddaburonligi, sabr-bardoshi va shaxsiy tajribasi ham ta'sir ko'rsatishi mumkin. Mazkur ta'riflarga asoslanib, madaniyatlararo muloqot turli madaniyat vakillari orasidagi o'zaro aloqa, muloqot degan xulosaga kelishimiz mumkin. Madaniyatlararo muloqot kommunikativ aktning farqli madaniyatlarga tegishli bo'lgan ikki ishtirokchisining o'zaro bir-birini tushunishidir. [6]

“Madaniyatlararo muloqot” tushunchasi birinchi marta 1954-yilda G.Trager va E.Hollning “Madaniyat va kommunikatsiya. Tahlil modeli” nomli asarida ilmiy muomalaga kiritilgan. Mazkur asarda “madaniyatlararo muloqot” insonning o'z istaklari yo'lida intilishi lozim bo'lgan ideal maqsadi, uni o'rab turgan tashqi dunyoga yaxshiroq va samaraliroq moslashishi sifatida talqin qilindi. Shuningdek, asarda madaniyat va kommunikatsiyani o'rganishning yangi usullari ishlab chiqildi. Shu tariqa, madaniyatlararo muloqot yo'nalishi shakllantirildi va u hozirgi kunda tadqiqotchilar tomonidan nazariy jihatdan etarli darajada rivojlantirilib kelinmoqda.

Madaniyatlararo muloqot jarayonida tilshunoslar tomonidan alohida qiziqish bildirilayotgan jihat, kommunikatsiyaning noverbal jihatlaridir. Tilshunoslar noverbal muloqot ham xuddi til singari madaniyatga bog'liq bo'ladi, degan xulosaga kelganlar. Madaniyat va kommunikatsiya tadqiqining asoschilari bo'lgan T. Hallning “The silent language” (“Sukut tili”) (1959) va “YAshirin jihat” – The hidden demonsion(1966) kabi asarlari yangi yo'nalishning shakllanishiga asos bo'lgan.

Noverbal (til ishtirokisiz, nutqsiz, so'zsiz) kommunikatsiya, muloqot qilayotgan individlarning bir-biriga o'zaro ta'siri va emotsional holati haqida xabar, signal beruvchi muloqot shaklidir. Mazkur vositalar yordamida hatto til vositalari yordamida ifodalab bo'lmaydigan kechinmalarni ifodalash mumkin. Odatda noverbal xabar g'ayriixtiyoriy va o'z - o'zidan yuzaga keladi. Odamlar o'z xohish – istaklarini, maqsadlarini atrofda gilardan yashirish uchun nutqlarini nazorat qilishlari mumkin, ammo ular o'zlarining noverbal xatti-harakatlarini nazorat qila olmaydilar. Haqiqatdan ham, inson o'z emotsional harakatlardan o'zini tiyib turishi juda qiyin vaziyatdir. Albatta, noverbal muloqotlar noverbal vositalar yordamida amalga oshiriladi. Noverbal vositalar deganda imo-ishoralar (mimika), jestlar (tana va qo'l harakatlari), tegish (quchoqlash, qo'l tegizish, silash, o'pish va boshqalar), tana holati, kishilar orasidagi masofa kabilar tushuniladi. Bizga ma'lumki, Yapon tilining lingvomadaniy asoslari jihatidan jestlarga muloqot jarayonida inson nutqining



Puc. 10

bosh, qo'l yoki barmoqlar, tana harakatlari bilan birga parallel tarzda kechadigan, kishining bevosita suhbatdoshiga nisbatan munosabatini ifodalaydigan xatti – harakatlar yig'indisi kabi ta'rif keltiriladi. Bu esa o'z navbatida, yapon va turli madaniyatlarda turlicha ma'no anglatadi. Tana harakatlari bilan ifodalanadigan eng keng tarqalgan madaniyat namunalari albatta, turli madaniyat vakillarining SALOM va XAYRLASHUVida o'z aksini topadi. Masalan, Indoneziyaning Bali orolida ikki sevishgan bir-birini pishillab salomlashi mumkin. Birma, Mo'g'iliston va Laplandiyaliklar salomlashish tariqasida bir-birini hidlashi, eskimoslar notanish kishining boshiga va elkasiga mushtlashi mumkin. Amazonka xalqi o'zaro elkaga qoqish orqali, Polineziya xalqi esa suhbatdoshini quchoqlab, elkasini silash orqali o'zining salomini ifodalaydi [6]. O'zbek va yapon xalqlarining salomlashish odati esa yoshga, jinsga, sharoitga, mavqe'ga, va marosimlarga ko'ra turli shakllarda ijro etiladi. Jumladan, o'zbeklar salomlashish paytida qo'lini ko'ksiga qo'yish, qo'l qovushtirish kabi harakatlardan foydalansalar, qo'llarini yonga qilgan holatda egilib, ta'zim qilib salomlashish yapon madaniyatiga xos noverbal madaniyat vositasi hisoblanadi. O'z navbatida mazkur “ta'zim qilish” xarakati suhbatdoshning mavqeiga qarab bir necha ko'rinishlarga ega. Yapon madaniyatida salomlashish ierarxik munosabatlarni qamragan 15, 30, 45, 90 darajali ta'zim qilish vositasida ifodalanadi [1]. Ta'zimning darajasi qarshidagi kishining yoshiga, jinsiga, mansabiga, mavqeyiga, shuningdek, salomlashish joyiga qarab farqlanadi. 1) 15° – faqat qo'lda uchragan tanishlarga mo'ljallangan engil ta'zim,. 2) 45° – mavqeyi va mansabi yuqori bo'lgan shaxslar, o'qituvchilar va boshqa rasmiy shaxslarga nisbatan qo'llaniladigan o'rtacha ta'zim. 3) 90° – jiddiy iltimos bilan murojaat qilinganda, turli marosimlar chog'ida yuksak martabali mehmonlarga, shuningdek, ijro etiladigan yuksak ehtiromli ta'zim. Xuddi shu o'rinda, salomlashish jarayonida erkak va ayollarning ta'zim qilish ko'rinishi noverbal munosabatlarning yaqqol ko'rinishi hisoblanadi [5]. Bundan tashqari, do'stlar bilan salomlashish jarayonida ayollarda qo'l silkitish, erkaklarda esa bosh kiyimini yechish holatlari ham kuzatiladi.



Madaniyatlararo muloqot jarayonidagi tillarda “gender” tushunchasi mavjud bo'lib, mazkur tushuncha uchramaydigan tillarda tarjima jarayonida biroz qiyinchilik yuzaga keladi. Bu tushuncha yapon tilida ham mavjud bo'lib, yapon madaniyatida erkaklar do'stlari bilan xayrlashish chog'ida o'ng qo'lini ko'ksiga ko'tarib, keyin tezda pastga tushirishadi. Shuningdek, bir qo'lni elgaga qadar pastdan yuqoriga ko'tarib ham xayrlashiladi. Xuddi salomlashishda bo'lgani kabi, xayrlashuv jarayonida xam ikki madaniyat o'rtasidagi tafovutlarni ko'rishimiz mumkin. Bizning o'zbek madaniyatimizda mavqei yuqori bo'lgan va yoshi katta shaxslarga qo'lni ko'ksiga qo'yib, yapon madaniyatlarida esa xuddi salomlashgandagidek ta'zim qilib xayrlashiladi. O'zbek noverbal muloqotida “xayr” ishorasi yoshi teng yoki kichik bo'lgan suhbatdoshlarga, shuningdek, sinfdosh, kursdosh hamda kasbdoshlarga nisbatan qo'lni ko'tarib, kaftini yuqoridan pastga silkitilsa, yapon noverbal muloqotida esa, qo'lni ko'tarib, chapdan o'ngga silkitib xayrlashiladi.

Yapon tilining lingvomadaniy asoslari jihatidan Noverbal muloqotning yana bir elementi, ma'lum bir fikrni TASDIQLASH yoki INKOR QILISH, ya'ni, suhbatdoshning fikriga rozilik yoki qarshilik bildirishdagi harakatlardir.



Ma'lumki, rozilikni ifodalash va biror fikrni tasdiqlash, ma'nosida boshni vertikal (yuqoridan pastga va pastdan yuqoriga), qarshilikni ifodalashda esa boshni gorizontal yo'nalishda (o'ngdan chapga va chapdan o'ngga) bir yoki bir necha marta silkitish harakati, deyarli barcha xalqlarning noverbal muloqotida kuzatiladi, jumladan o'zbek madaniyatimizda ham.

Ammo, boshqa madaniyatlardan biroz ajralib turadigan Yapon madaniyatida "rozilik" yuqoridagi usulga qo'shimcha tarzda, ayollarda: bir yoki bir necha marta chapak chalish, erkaklarda esa, qo'llarni bosh uzra ko'tarib halqa hosil qilish harakatlari vositasida ham ifodalanadi.

Bundan tashqari, bosh irg'itish vositasida ba'zan yaponlar suhbat chog'ida o'zlarini xuddi "xo'p" degan tinglovchidek tutishlari qarshidagi suhbatdoshda "hamma narsani tasdiqlayapti" degan taassurot qoldirishi mumkin. Aslida, mutlaqo teskarisi bo'lishi ham mumkin. Yapon madaniyatida inkor ma'nosini odatdagidek, bosh chayqash bilan birga, yuzning oldida bir qo'lni o'ngdan chapga harakat qildirib, bosh chayqash orqali ham ifodalanadi. Yapon madaniyatiga xos yana bir inkor ko'rsatkichi bu, bilaklarni yuqoriga va pastga harakatlantirishdir. Bu holat ham yuqorida keltirib o'tgan gender tushunchasi bilan bog'liq bo'lib, odatda ushbu qo'l harakati katta yoshli ayollar tomonidan ularga xushomad qilinganda ijro etiladi. Ikki qo'lning ko'rsatkich barmoqlarini kesishtirib (krest) qilib ko'ksiga qo'yish bilan yaponlar biror bir ish - harakatni bajarishga "taqiq", "biron ishni bekor qilish" yoki "rozi bo'lmaslik" xolatlarni anglatadilar.



Umuman olganda, suhbatdoshining iltimosiga yoki fikriga inkor ma'nosida javob berishda yapon madaniyatida "Yo'q" javobini to'g'ridan to'g'ri ishlatish madaniyatsizlik hisoblanadi. Uning o'rniga

ちよっと ... (chotto) haligi

...ですか、... はちよっと (... desuka, ... wa chotto)

— 今晚本を借りてもいいですか。Kechqurun kitobingizni olib tursam

maylimi?

— ちよっと ... Haligi ...

yoki

— 本ですか、本はちよっと... Kitobmi? Kitobim haligi...

kabi ko'rinishda ifodalanadi. Albatta, bunda noverbal yuz ifodalari namoyon bo'ladi. Yapon madaniyatidan bexabar kishilar inkor javobni rozilik alomati sifatida tushunishlari ma'lum kelishmovchiliklarga olib kelishi mumkin. SHuning uchun yaponlar bilan muloqot chog'ida ular bilan uyg'un munosabatda bo'lish, bahslardan qochish hamda ularning tuyg'ularni ifodalash tarzini tushunishga harakat qilish maqsadga muvofiqdir.

Noverbal vositalar haqida gapirar ekanmiz, kundalik hayotimizda uchraydigan minnatdorchilik bildirish, uzr so'rash, ovqatlanish odobi va boshqa elementlarga to'xtalib o'tmasdan ilojimiz yo'q. Yapon xalqi o'zining mulozamatliligi, bir - biriga va boshqa millat vakillariga hurmat ko'rsatishi bilan dunyo xalqlari madaniyatida o'z o'rni va ahamiyatini yillar davomida saqlab kelmoqda. Jumladan, yaponlar minnatdorchilik bildirishda xuddi

salomlashayotgandek ta'zim qilish harakatini bajarishadi. Lekin minnatdorchilik bildirilayotgan holatga yoki suhbatdoshning mavqeiga qarab, minnatdorchilik so'zlari turli ko'rinishga ega. Masalan, yoshi yoki mavqei yuqori bo'lgan suhbatdoshga どうも ありがとう ございます – doumo arigatou gozaimasu (minnatdorman) tengdoshlarga shunchaki どうもdoumo ・ ありがとう arigatou yoki ありがとう ございます arigatou gozaimasu kabi ishlatish mumkin.

Hattoki kechirimni ifodalaydigan すみません sumimasen ・ どうもすみません doumo sumimasen so'zlari ham ba'zi vaziyatlarda “raxmat”ni ifodalaydi. Bunda shaxs suhbatdoshiga “sizni ovora qilganim uchun uzr, men uchun vaqtingizni ayamaganligiz uchun raxmat” ma'nolarini ifodalaydi. Albatta, mazkur verbal vositalarni qo'llashda yuqorida keltirib o'tilgan ta'zimdagi egilish burchaklari ham ahamiyatlidir. すみません (sumimasen) minnatdorchilikni ifodalashdi qo'llanilishi uning kechirim so'rashdagi ahamiyatini kamaytira olmaydi. Yapon madaniyatida kechirim so'raning bir necha noverbal vositalari mavjud bo'lib, ular,

- 1) kechirimning ta'zim vositasida ifodalanishi
- 2) kaftlarni birlashtirish
- 3) bir qo'lni ko'ksiga ko'tarib, keyin uni xuddi biron nima kesayotgandek ikki yoki uch marta oldinga harakatlantirish
- 4) qo'llarini boshi uzra ko'tarib, kaftlarni birlashtirish
- 5) peshanasiga bir necha marta urish kabi qo'l harakatlari vositasida kulimsirab amalga oshiriladi [5]. Yapon madaniyatida o'z qayg'usiga birovni sherik qilmay, suhbatdoshini ham ham qayg'uga solmaslik uchun domo kulimsirash holati mavjud. Hatto , o'z yaqin jgaridan ayrilganda ham, keyingi kunlarda ishga yoki biror tadbirlarga borganda yuzida qayg'u alomatlarini umuman sezdirmaydi. Tadbir ishtirokchilarining kayfiyatini o'z qayg'usi bilan tushirmaslik yuzasidan amalga oshiriladigan mazkur tabassum ham noverbal vositalardan biri hisoblanadi. Lekin o'zbek madaniyatida ta'ziyali kishilarning kulib yurishi, atrofdagilarda biroz salbiy fikrlar uyg'otishi mumkin.

Turli jestlar - imo ishoralarni Madaniyatlararo lakunalar qatoriga lakunalarning katta qismini kiritish mumkin. Jumladan, gavda holatini turlicha tutish, emotsional holatni bildiruvchi mimikalar turli madaniyatlarda turlicha ma'nolarni anglatadi. Masalan o'zbeklarda qulni musht qilib bosh barmoqni tik qilish «ishlar besh», o'ng qulini ko'ksiga qo'yish, hurmat izhori, «xo'p bo'ladi!» «salom», shu ma'noda koreyslarda bosh egib engilgina ta'zim qilish kabi ma'nolarni anglatadi. Turli halqlar madaniyatidagi tushunilishi qiyin bo'lgan bu kabi kinetik lakunalarni aniqlash nafaqat muloqot jarayonidagi o'zaro tushunishni qiyinlashtiradi, balki matn tarjimasida ham qo'pol xatolarga olib kelishi mumkin.

Muloqot jarayonida har ikkala jins vakillari uchun ham umumiy hisoblangan jest, harakat va mimikalar kabi noverbal vositalar mavjud bo'lib, ular nutq jarayonida qo'l, yelka, bosh, yuz va boshqa tana a'zolarining ishtirok etishi hisoblanadi. Lekin erkak va ayollardagi tana harakatlari tartib jihatdan farqlanishi olimlarning tadqiqotlarida o'z aksini topgan. E'tiborli jihati shundaki, noverbal muloqot jarayonida, ko'z harakati erkaklarga nisbatan ayollarda ko'proq uchraydi.

Ularning fikricha muloqot jarayonida erkak va ayollarning noverbal harakatlari quyidagi tartibda amalga oshiriladi.

Erkaklar	Ayollar
Qo'l harakatlari → mimika (yuz, kulgu) →yelka harakati → bosh harakati	Mimika (yuz ifodasi, kulgu, ko'zlar,) → bosh harakati → qo'l harakati → yelka harakati

Turli jins vakillari o'rtasidagi muloqot jarayonida aloqalar noverbal vositalar yordamida amalga oshirilsa, bir necha farqli jihatlarga duch kelinadi. Erkak va ayollar tabiatan bir-birlaridan nafaqat jismoniy va fiziologik jihatdan, balkim, muloqot, psixologik, yuz tuzilish va boshqa ko'plab holatlar bunga sabab bo'ladi. Yapon tilida boshqa tillarga qaraganda, noverbal nutq vositalarining erkak va ayollar tomonidan qo'llanilishiga doir holatlar juda ko'p uchraydi. Bundan tashqari, nutqning yosh, ijtimoiy mavqe' va hattoki, ana shu jihatlarda ham gender xususiyatiga ko'ra

bo'linish holatlari ham uchraydi. Keyingi maqolalarda nutqning anashunday ko'rinishlariga doir olib borayotgan tadqiqotlarni yoritish rejalashtirilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati


1. Kirillova O.V. Vujskie I jenskie jesti I mimika: obshee i razlichnoe
2. Rogoznaya N.N., Matsura Aki. Yaponskie neverbalnie sredstva obsheniya // Yazik, soznanie, kommunikatsiya: Sb. statey / Otv. red. V. V. Krasnix, A. I. Izotov. –M.: MAKS Press, 2001.
3. Saidova M., Qo'ziev U. Lingvokulturologiya. Uslubiy qo'llanma. Namangan – 2017. 127 b
4. Tumarkin P.S. Jest i mimika v obshenii yaponsev. Lingvostronovedenicheskiy slovar-spravochnik – M.: Rus.yaz. 2001 – 64 str.
5. Usmanova SH. Madaniyatlararo muloqotda noverbal vositalarning ahamiyati // Madaniyatlararo muloqot masalalari: til, matn, tarjima. Ilmiy-amaliy anjumani materiallari. – Toshkent: ToshDSHI, 2016.
6. Usmanova SH., Rixsiev G. Madaniyatlararo muloqot. O'quv qo'llanma – T.: TDSHU, 2017.
7. Поваляева М.А., Рутер О.А. РНевербальные средство общения. Ростон - на –Дону; Феникс 2004. – 352 с.
8. Фалькова Е.Г. Межкультурная коммуникация в основных понятиях и определениях. Методическое пособие. СПб.: Ф-т филологии и искусств СПбГУ, 2007. -77 с.
9. 井出 幸子、かわなり 巫女 「日本の女性語と世界の女性語」 Г.С. 1984, №3
10. 言語学百料辞典 (Генгогаку хякка житен) Лингвистическая энциклопедия, 1999
11. みんなの日本語初級2 (Минна но нихонго сёкюу 2) Перевод и грамматический комментарий на русском языке, 2007
12. <https://klex.ru/csz>
13. <http://www.linguistic.ru>
14. <http://www.twprx.ru>

СЎЗ САНЪАТИ ХАЛҚАРО ЖУРНАЛИ МЕЖДУНАРОДНЫЙ ЖУРНАЛ ИСКУССТВО СЛОВА INTERNATIONAL JOURNAL OF WORD ART

Самиева Сайёра Нейматовна

Ўзбекистон давлат жаҳон тиллари университети,
Инглиз тили назарий аспекти кафедраси катта ўқитувчиси

ИНГЛИЗ ТИЛИНИ ЎҚИТИШДА ГРАММАТИК КОМПЕТЕНЦИЯНИ РИВОЖЛАНТИРИШДА БАЪЗИ ТИЛЛАРАРО ҚИЙИНЧИЛИКЛАР ВА УЛАРНИ БАРТАРАФ ЭТИШ УСУЛЛАРИ

 <http://dx.doi.org/10.26739/2181-9297-2021-2-98>

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақолада муаллиф талабаларни инглиз тилини ўқитишда грамматик компетенцияни ривожлантириш жараёнида грамматик ходисаларни ўзлаштиришда пайдо бўладиган баъзи тиллараро қийинчиликлар (аниқ ва ноаниқ артиклар, феъл замонлари, there is (are) ва to be going to do конструкциялари мисолида), уларнинг келиб чиқиш сабаблари ва бу қийинчиликларни бартараф этиш усуллари ёритган. Муаллиф талабаларнинг артикларни, феъл замонларини, there is (are) ва to be going to do конструкцияларини ишлатишларида келиб чиқадиган қийинчиликларни енгиш учун мўлжалланган тил (лисоний) ва нутқий (коммуникатив) машқларни таклиф қилган.

Калит сўзлар: тиллараро интерференция, қийинчиликлар, артикль, тил ва нутқий машқлар, грамматика, бартараф этиш.

Самиева Сайёра Нейматовна

Узбекский государственный университет мировых языков,
Старший преподаватель кафедры теоретических аспектов английского языка,

НЕКОТОРЫЕ МЕЖЪЯЗЫКОВЫЕ ТРУДНОСТИ ПРИ РАЗВИТИИ ГРАММАТИЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНЦИИ В ОБУЧЕНИИ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА И СПОСОБЫ ИХ УСТРАНЕНИЯ

АННОТАЦИЯ

В этой статье автор обсуждает некоторые межъязыковые трудности при развитии грамматической компетенции, которые возникают у студентов при усвоении грамматических явлений при обучении английскому языку (на примере определенных и неопределенных артиклей, времен глаголов, конструкций there is (are) и to be going to do), показаны причины интерференции и пути преодоления этих трудностей. Автор предлагает языковые (лингвистические) и речевые (коммуникативные) упражнения, предназначенные для преодоления трудностей, с которыми сталкиваются студенты при употреблении артиклей, времен глаголов, конструкций there is (are) и to be going to do.

Ключевые слова: межъязыковая интерференция, трудности, артикль, языковые и речевые упражнения, грамматика, преодоление.

Samiyeva Sayyora Nematovna
Uzbek State World Languages University,
Senior teacher of the Department of Theoretical
Aspects of the English Language

SOME INTERLINGUAL DIFFICULTIES IN DEVELOPING GRAMMATICAL COMPETENCE WHILE LEARNING ENGLISH AND THE WAYS OF OVERCOMING THEM

ANNOTATION

In this article, the author discusses some interlingual difficulties that students might encounter in the process of acquisition grammatical phenomena (in the example of definite and indefinite articles, verb tenses, constructions there is (are) and to be going to do), its causes and the ways of resolving the problems have been shown. The author suggested language (linguistic) and speech (communicative) exercises designed to resolve the problems encountered by students in using articles, verb tenses, there is (are) and to be going to do constructions.

Key words: interlingual interference, problems, article, language and speech exercises, grammar, resolve.

Грамматик қийинчиликлар таснифида тиллараро ва тилички интерференциялари мавжуд. Ўрганилаётган чет тилидаги грамматик шакл ва конструкциялар орасидаги тафовутлар тил грамматика тизими ичидаги интерференцияни келтириб чиқаради. Чет тили ва она тили грамматика тизими ўртасидаги тафовутлардан тиллараро интерференция пайдо бўлади. Хар иккала интерференция ходисаларини ҳисобга олиш ва уларни бартараф қилиш йўллари изламок ўқитувчининг диққат марказида бўлиши лозим [1. 178].

Ўзбек аудиториясида чет тил грамматикасини ўргатиш муаммолари Т.Қ.Сатторов, Т.Этминов, Р.Н.Кремер, И.Э.Тарсина, Л.Р.Беньяминов, Ў.Хошимов, А.Парпиев, М.М.Мамажонова, Ю.Э.Темиров, Н.Бақоев, Ш.Ю.Бегалиев, Ҳ.Бойқўзиев, Ю.М.Гулькаров, М.И. Димент, Ҳ.Т.Мустафаева, Ш.С.Алимов ва М.Ю.Солиеваларнинг номзодлик диссертацияларида ёритилган. Охирги йилларда М.А.Абдуллаева, Д.А.Курбанбаев, И.А.Ҳакимов ва А.А.Исоқовлар ўз илмий-тадқиқот ишларида талаба/ўқувчиларга инглиз тили грамматикасини ўқитиш муаммоларини кўриб чиққанлар.

Т.Қ.Сатторовнинг номзодлик диссертациясида ўқувчилар оғзаки нутқида қийинчилик туғдирадиган инглиз тили грамматик ходисаларининг таснифи, инглиз, ўзбек ва рус тилларида ўхшаш (транспозицион) ва фарқ қилувчи (интерференцион) грамматик ходисаларнинг қийинчилик даражаси аниқланган [2].

Чет тил пассив грамматик ходисаларини алгоритмик усул билан ўргатиш масалалари И.Э.Тарсинанинг илмий тадқиқотида таҳлил этилган [3].

М.А.Абдуллаеванинг тадқиқотида талабаларга Present continuous ва Present Perfect шакллари ўргатиш масалалари ёритилган [4].

А.А.Исоқов ўз илмий ишида академик лицей ўқувчиларининг инглиз тилида грамматик кўникмаларини такомиллаштириш масалаларини ёритган [5].

Д.А. Курбанбаев талабаларга амалий грамматикани ўқитишда назорат объектлари, турлари, шакллари ва назоратга қўйиладиган талаблар масалаларини кўриб чиққан. Талабалар нутқ омилкорлигини грамматик жиҳатдан назорат қилишда инновацион усуллар (компьютер тести, ролли ўйинлар)дан фойдаланишнинг самарадорлиги аниқланди [6].

Ўзбек методисти профессор Ж.Жалолов грамматикани методик тайёрлаш, ўқувчиларда грамматик кўникмаларни шакллантириш масалаларини кўриб чиққан (Грамматик машқлардан намуналарни кўрсатган) [7. 194].

Рус методистлари: Ю.А.Ситнов, Е.А.Рублева, А.В.Гулякин, П.Г.Курбанова, А.С.Шимичев, Л.А.Митчелл, Е.Д.Байкалова, М.Н.Игнатова, Е.М.Прибыльнова, Р.Ш.Чермокина, Т.В.Румянцева, Н.А.Спичко, И.В.Чернецкая, О.А.Протасова, М.В.Лебедева ва бошқалар рус

аудиториясида чет тил грамматикасини коммуникатив ўргатиш масалаларини кўриб чиққанлар.

Биз ушбу мақоламизда ўзбек аудиториясида инглиз тилини ўрганишда баъзи тиллараро қийинчиликлар ва уларни бартараф этиш масалалари устида тўхталмоқчимиз. Тиллараро қийинчиликларни, масалан, феъл замонларида, инглиз тилидаги гапнинг икки таркиблилиги, феъл ишлатилиш шартлиги, сўз тартибининг турғунлиги, феъл шаклларининг ясалиши, ўзбек тилида (ёки инглиз тилида) йўқ грамматик ходисаларда (аниқ артикль: the ва ноаниқ артикль: a (an), предлогларда излаш мумкин. Ундан ташқари, инглиз тилидаги баъзи конструкцияларда, масалан: there is (are) конструкциясида ёки келаси замондаги олдиндан режа қилинган иш-ҳаракатни ифодалаш учун to be going to do конструкциясининг Present continuous билан адаштириш ҳолатлари, олмошларнинг хато ишлатилиши, модал феълларнинг хато танланиши, If шарт эргаш гапли қўшма гаплардаги хатоликлар ҳам кўп учрайди.

Ушбу мақоламизда талабаларнинг артикларни ва феъл замонларини ишлатишдаги йўл кўядиган хатолари ва бу хатоларнинг сабаблари ҳақида сўз юритмоқчимиз. Ўзбек аудиторияси талабалари артикларни ўрганишда катта қийинчиликларга дуч келадилар, чунки ўзбек тилида артиклар мавжуд эмас. Аниқ артикларнинг отлар олдида ишлатилишининг ўзига хос хусусиятлари мавжуд. **The** артиклининг ишлатилиш қоидалари кўп. Уларнинг баъзиларини, яъни талабалар учун кўпроқ қийинчилик келтириб чиқарадиган ҳолатларни кўрсатиб ўтмоқчимиз:

<p>Инглиз тилида баъзан артикларнинг отлар олдида ишлатилмаслик ҳолатлари талабаларни яна ҳам чалкаштиради. Баъзи ҳолатларда аниқ артикль ўрнига эгалик олмошлари ишлатилиши мумкин: This is my home – Бу менинг уйим. I know your address – Мен сизнинг яшаш манзилингизни биламан. His sister is a teacher – Унинг опаси ўқитувчи.</p>	<p>Баъзи бир қотиб қолган иборалар олдидан/билан а артикли ишлатилади: a few – бир нечта a great deal of – жуда кўп a little – кўп эмас as a rule – қоидага кўра as a result – натижада</p>
<p>Атоқли отлар олдидан: New York – Нью-Йорк, James Green – Джеймс Грин, Russia – Россия ва ҳ.к.</p>	<p>Дунёдаги якка ягона нарсалар олдидан the аниқ артикли ишлатилади: the Sun – қуёш, the Moon – ой, the Earth – ер</p>
<p>Фасллар, ойлар ва ҳафта кунлари олдидан ҳам ҳеч қандай артикль ишлатилмайди: in winter – қишда in July – июльда on Tuesday – сешанба кунда to have breakfast/dinner/lunch – нонушта/тушлик/иккинчи нонушта қилмоқ</p>	<p>The аниқ артикли дунё томонлари олдидан ишлатилади: the East - шарқ the West – ғарб the North – шимол the South – жануб</p>
<p>Баъзи бир қотиб қолган иборалар олдидан/билан ҳеч қандай артикль ишлатилмайди: all day/night long – кун бўйи/кечаси билан day after day – кун сайин night after night – ҳар кеча day in, day out – вақти вақти билан Бироқ баъзи бир қотиб қолган иборалар</p>	<p>The аниқ артикли океан, денгиз, дарё ва тоғ тизмалари олдидан ишлатилади: the Atlantic Ocean – Атлантика океани the North Sea – Шимолий денгиз the Thames – Темза дарёси the Alps – Альп тоғлари</p>

<p>олдидан/билан the артикли ишлатилади: the day after tomorrow – эртадан кейин/индинга the day before yesterday – ўтган куни/кечадан аввал in the morning (evening, afternoon) – эрталаб (кечқурун, кундузи) on the whole – умуман олганда</p>	
<p>Касаллик номлари олдидан ҳеч қандай артикль ишлатилмайди. Чунки улар саналмайдиган отлар қаторига киради: anaemia – анемия appendicitis – аппендицит bronchitis – бронхит chicken pox (chickenpox) – сувчечак</p>	<p>Истисно тариқасида, баъзи мамлакат ва шаҳарлар олдидан the аниқ артикли ишлатилади: the United States of America – Америка Қўшма Штатлари the Russian Federation – Россия Федерацияси the Crimea – Қрим</p>

Ўзбек талабалари учун инглиз тилидаги баъзи феъл замонларини ўрганиш ҳам қийинчилик туғдиради: давом замонлари: Present Continuous tense, Past Continuous tense, Future Continuous tense, Perfect замонлари: Present Perfect, Present Perfect Continuous, Past Perfect tense, Past Perfect Continuous tense, Future Perfect tense, Future Perfect Continuous tense. Чунки ўзбек тилида юқорида кўрсатилган замонлар шаклан мавжуд эмас. Бироқ уларнинг баъзилари маъно жиҳатидан ўзбек тилида ишлатилади. Шу сабабли инглиз тили ўрганаётган ўзбек талабалари Past perfect замонининг ўрнига Past simple ни, Present perfect замонининг ўрнига Past simple ни, Future continuous ўрнига Future simple замонини ишлатишлари табиий ҳолдир. Масалан, Present Continuous tense – ҳозирги давом замони ўзбек тилида маъно жиҳатидан мавжуд, бироқ шаклан мос келмайди. Инглиз тилида бу замонни ясалишида to be ёрдамчи феъли ишлатилади. Ўзбек тилида эса феълнинг ўзак-негизига -япман, - япти, , - яптилар, -япмиз қўшимчалари қўшиш орқали ясалади ва ҳ.к. Қуйидаги жадвалда биз инглиз ва ўзбек тилидаги баъзи феъл замонларининг ясалиши ва маъносидаги фарқларни ажратиб олишимиз мумкин:

Инглиз тилида	Ўзбек тилида
<p>Present Continuous tense I am reading the book at the moment.</p>	<p>Мен ҳозир китоб ўқияпман. (Ҳозирги давом замони).</p>
<p>Past Continuous tense I was reading the book when my girl-friend called.</p>	<p>Менинг дугонам кўнғироқ қилганида мен китоб ўқиётган эдим. (Ўтган замон).</p>
<p>Future Continuous tense I shall be reading the book at 2 o'clock tomorrow.</p>	<p>Мен эртага соат 2 да китоб ўқиётган бўламан. (Келаси замон).</p>
<p>Present Perfect tense I have already read the book.</p>	<p>Мен китобни аллақачон ўқиб бўлдим. (Ўтган замон).</p>
<p>Present Perfect Continuous tense I have been reading the book for two hours already.</p>	<p>Мен 2 соатдан бери китоб ўқияпман. (ҳозирги замон давом феъли)</p>
<p>Past Perfect tense I had read the book before my brother came.</p>	<p>Мен китобни акам келгунича ўқидим. (Ўтган замон)</p>
<p>Past Perfect Continuous tense I had been reading the book for two hours already when my mother came.</p>	<p>Онам келганида мен 2 соатдан бери китоб ўқиётган эдим. (Ўтган давом замони).</p>

Future Perfect tense I shall have read the book by 5 PM.	Соат 2 га қадар мен китобни ўқиб бўламан. (келаси замон феъли)
Future Perfect Continuous tense I shall have been reading the book for 2 hours by the time she arrives.	У қайтиб келганида мен 2 соатдан бери китоб ўқиётган бўламан. (келаси замон феъли)

Фикримизча, юқоридаги кўрсатиб ўтилган қийинчиликларни енгиш учун талабаларга тил (лисоний) ва нутқий (коммуникатив) машқларни бажариш ёрдам беради. Қуйида биз тил (лисоний) ва нутқий (коммуникатив) машқларнинг баъзиларини келтириб ўтмоқчимиз:

тил (лисоний) машқлари:

1-машқ. Ноаниқ артикльнинг мос шаклини қўйиб ёзинг:

_____ table, _____ apple, _____ pen, _____ pencil, _____ elephant, _____ girl, _____ boy, _____ orange, _____ cat, _____ flat, _____ umbrella, _____ engineer, _____ teacher, _____ iron, _____ car, _____ owl, _____ doctor, _____ room, _____ desk, _____ sofa, _____ window, _____ aunt, _____ uncle, _____ wolf, _____ evening, _____ tree, _____ flower, _____ eagle, _____ exercise, _____ chair, _____ plane [8].

2-машқ. Хатоларни тўғирланг:

1. a ball 2. an dolls 3. an house 4. a school 5. a TV	6. a water 7. a coffee 8. the Russia. 9. a teachers 10. an advice.
a) The your car is nice. b) We saw Eiffel Tower. c) He is a Russian gymnast. d) Dan worked all a Saturday.	e) I don't watch TV. f) I sent Anna a email. g) There are six new people. h) Do you have pencil? i) Weather is good a today.

3-машқ. Керакли артикльни қўйиб гапларни тўлдириг:

1. I planted ... tree in ... my garden ... last year. ... tree has now grown big.
2. ... Today I saw ... my doctor. ... doctor said that I should stay ... at home for ... week.
3. She has ... very beautiful daughter. ... daughter is 16.
4. I viewed ... your video. ... video is interesting.
5. I have ... cat. ... cat is black.
6. What did Kate buy? She bought ... new dress [9].

4-машқ. **There's / There're** конструкциясини ишлатиб, гапларни тўлдириг:

1 _____ some sandwiches in the fridge.
2 _____ a biscuit on the plate.
3 _____ some jam on the table.
4 _____ some cornflakes in the cupboard.
5 _____ some sugar in the glass.
6 _____ two cups of tea on the table.

Нутқий машқлар:

1-машқ. Нукталар ўрнига режаларингизни ёзинг: **be going to** конструкциясини ва **Present Continuous** замонини ишлатинг.

A: Are you doing anything on Saturday evening?

B:..... Are you free on Saturday afternoon?

A:..... What about Sunday evening?

B: Good idea. Where shall we go?

2-машқ. Эртага дам олиш кунингизда/таътилда: қаерда, соат нечада нима қилишингиз хақида сўзлаб беринг/ёзинг. **Future Continuous** замонини ишлатинг. Масалан: at 10.00 I will be lying on a beach in a chaiselongue. As it's boring just to lie, I will be reading an exciting book...

at 10.00 a.m.

at 12.00 a.m.

at 2 p.m.

at 5 p.m.

at 8 p.m.

at 11 p.m.? Tell me more about each action.

3-машқ. Қуйидаги феълларни ишлатиб, “Мен кутган ўзгаришлар” мавзусида Future Perfect замонини ишлатиб, ўз фикрларингизни сўзлаб беринг/ёзинг.

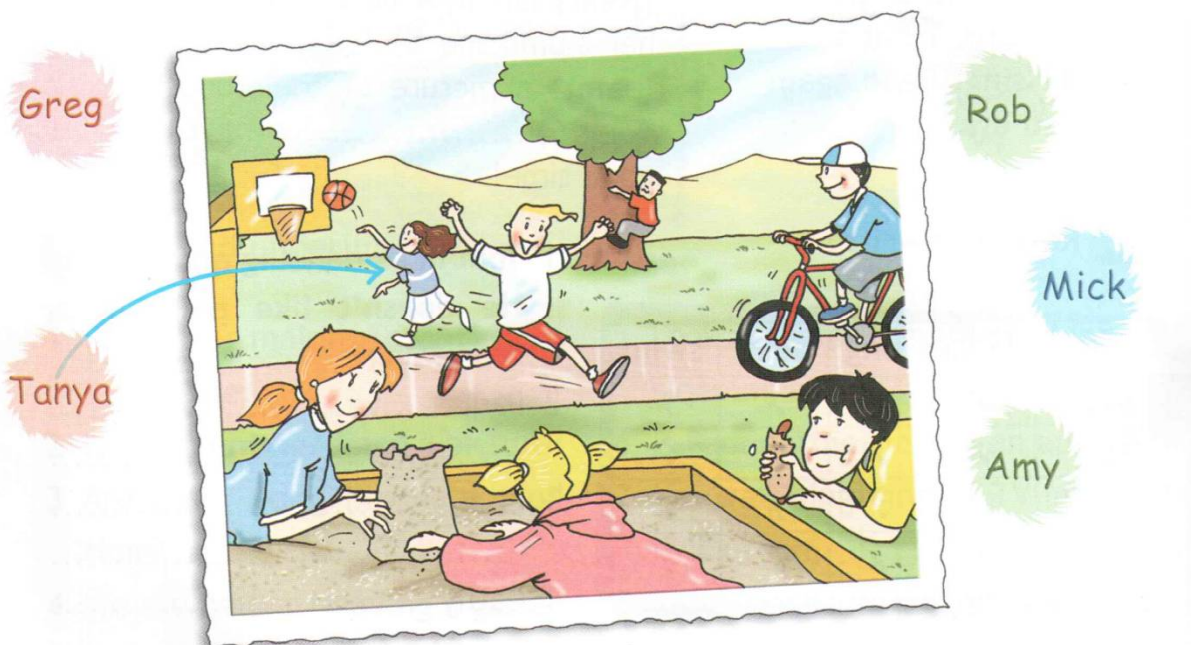
What changes do you expect by the end of the 21st century? For example, Scientists will have found a cure for cancer.

Here are some verbs to help you: develop, discover, become, invent, build, learn.

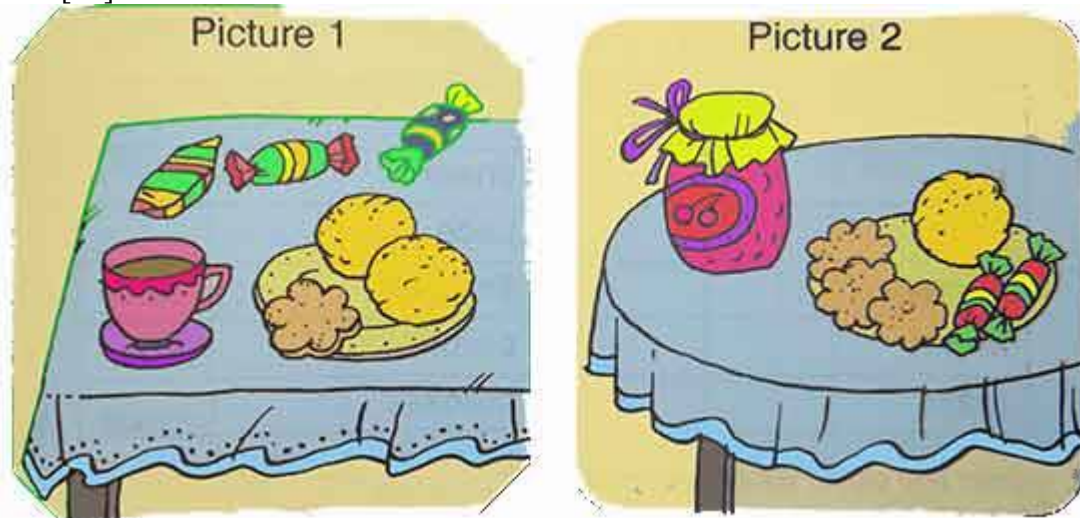
4-машқ. Қуйидаги гапларни инглиз тилига таржима қилинг. Артикларни ишлатиш ёки ишлатилмаслик сабабларини тушунтиринг:

1. Шоҳиста онасига ёрдам беради. 2. Бу атиргуллар жуда чиройли. 3. Мен уй сотиб олмоқчиман. 4. У кеча стадионга борди. 5. Биз келаси ҳафта Самарқандга бормоқчимиз.

5-машқ. Расмга қаранг, ҳар бир исмнинг эгасини топиб чизик билан чизиб кўрсатинг ва бу болалар нима қилаётганларини айтинг. Артикларни ишлатишни унутманг [10].



6-машқ. Қуйидаги расмларнинг фарқини айтинг. There's / There're конструкциясини ишлатинг [11]:



Хулоса қилиб айтганда, биз ушбу мақолада ўзбек аудиториясида талабаларни инглиз тили грамматикасини ўқитишда баъзи тиллараро интерференцияси муаммолари ва уларни

бартараф қилиш усулларини кўрсатишга ҳаракат қилдик. Шунини айтиш жоизки, ушбу қийинчиликларни енгиш борасида айнан ўша қийинчиликларни бартараф этишга мўлжалланган рецептив, репродуктив ҳамда продуктив машқлардан фойдаланиш тилларо интерференцияни енгишда муҳим ўрин тутди.

Адабиётлар:


1. Ж. Жалолов. Чет тил ўқитиш методикаси. “Ўқитувчи” нашриёти, Матбаа ижодий уйи. - Т., 2012. 178 б.
2. Сатторов Т.Қ. Методическое содержание обучения активной грамматике английского языка в узбекской средней школе: Автореф. дис. ...канд. пед. наук. – М.,1982. – 18 с.
3. Тарсина И.Э. Пути преодоления структурно- грамматических трудностей при чтении на немецком языке в старших классах узбекской школы: Автореф дис.канд. пед. наук. – М.,1978. – 18 с.
4. Абдуллаева М.А. Коммуникативная методика обучения иноязычной грамматике на начальном этапе языкового факультета (на материале Present continuous, Present Perfect английского глагола). канд.дисс. - Автореф. дис.канд. пед. наук. – Т., 2004. – 20 с.
5. А.А.Исоқов. Академик лицей ўқувчиларнинг инглиз тилида грамматик кўникмаларини такомиллаштириш технологияси. - Пед.фанлар номзоди. дисс. – Т., 2008.
6. Д.А. Курбанбаев. Бўлажак чет тили ўқитувчилари нутқ омилкорлигини назорат қилиш методикаси: Пед.фанлар номзоди. дисс. – Т., 2011.
7. Ж. Жалолов. Чет тил ўқитиш методикаси. “Ўқитувчи” нашриёти, Матбаа ижодий уйи. - Т., 2012. 194 б.
8. <https://englishweb.ru/grammar/artikl>
9. <http://www.enggames.eu/definite-indefinite-articles/>
10. <https://www.teach-this.com/parts-of-speech-activities-worksheets/articles>
11. <http://grammar-tei.com/there-is-there-are-uprazhneniya>

СЎЗ САНЪАТИ ХАЛҚАРО ЖУРНАЛИ МЕЖДУНАРОДНЫЙ ЖУРНАЛ ИСКУССТВО СЛОВА INTERNATIONAL JOURNAL OF WORD ART

Berdibayev Ulug‘bek Soatboy o‘g‘li

Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat universiteti
“O‘zbek tili va adabiyoti” kafedrası o‘qituvchisi
Berdibayevuz@gmail.com

IBROYIM YUSUPOV IJODIDA LIRIK QAHRAMON KECHINMALARINING BADIY AKSI

 <http://dx.doi.org/10.26739/2181-9297-2021-2-99>

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada Ibroyim Yusupov ijodiga mansub bo‘lgan ba‘zi she‘rlardagi lirik qahramon kechinmalarining badiiyatdagi aksi nechog‘lik talqin qilinganligi tahlilga tortilgan. Tahlillar jarayonida shoir ijodining o‘ziga xos jihatlari, she‘riyatidagi maftunkor qirralari, shoir mahorati sirlari aynan milliy va xalqona uslubda ekanligi takidlab o‘tilgan. She‘rlardagi milliy o‘zlik, qoraqalpoq xalqiga xos bo‘lgan an‘ana va qadriyatlar haqida ham so‘z yuritilgan. Shuningdek maqolada Ibroyim Yusupovning “Shuhrat aravasi” deb nomlangan she‘ri to‘lig‘icha tahlil qilingan va asarda majozlar o‘rinli va asosli ravishda qo‘llanganligi ochib berilgan.

Kalit so‘zlar: she‘riyat, kechinma, tuyg‘u, qahramon, tahlil, talqin, qofiya, mahorat, iste‘dod, qadriyat, milliy o‘zlik, jarayon.

Бердибаев Улуғбек соатбой ўғли

Бердахский Каракалпакский государственный университет,
Преподаватель кафедры узбекского языка и литературы
Berdibayevuz@gmail.com

ХУДОЖЕСТВЕННОЕ ИЗОБРАЖЕНИЕ ПЕРЕЖИВАНИЙ ЛИРИЧЕСКОГО ГЕРОЯ В ТВОРЧЕСТВЕ ИБРАИМА ЮСУПОВА

АННОТАЦИЯ

В статье анализируется, как переживания лирического героя некоторых стихотворений Ибрагима Юсупова интерпретируются в искусстве. В ходе анализа были подчеркнуты особенности поэта и увлекательные стороны его поэзии. В стихах также говорится о национальной самобытности, традициях и ценностях каракалпакского народа. В статье также анализируется стихотворение Ибраима Юсупова «Вагон славы» и выясняется, что метафоры в пьесе уместны и обоснованы.

Ключевые слова: поэзия, опыт, эмоция, герой, анализ, интерпретация, рифма, мастерство, талант, ценность, национальная идентичность, процесс.

Berdibaev Ulug‘bek Soatboy o‘g‘li

Berdakh Karakalpak State University,
Teacher of the Uzbek language and literature department
Berdibayevuz@gmail.com

ARTISTIC LITERATURE OF THE EXPERIENCES OF THE LIRICAL HERO IN WORKS OF IBRAYIM YUSUPOV

ANNOTATION

The article analyzes how the experiences of the lyric hero of some of Ibragim Yusupov's poems are interpreted in art. The analysis highlighted the features of the poet and the fascinating aspects of his poetry. The verses also talk about the national identity, traditions and values of the Karakalpak people. Also, there analyzed Ibragim Yusupov's poem "Glory cart" completely and illustrated the using of the tropes in the work appropriately and factly, in this article.

Keywords: poetry, experience, emotion, hero, analysis, interpretation, rhyme, skill, talent, value, national identity, process.

O‘zbekiston va Qoraqalpog‘iston xalq shoiri, O‘zbekiston Qahramoni, Qoraqalpog‘iston Respublikasi davlat madhiyasi muallifi Ibroym Yusupov chinakam ma‘nodagi iste‘dod egasi edi. Uning turfa xil mavzularda bitgan she‘rlari va ulardagi betakror tashbehtar, so‘z o‘yinlar, mubolag‘ayu, o‘xshatishlarning oharli ekanligi bilan o‘quvchi qalbidan chuqur joy egallagan. Shoirning favqulotda iste‘dodi bo‘layotgan voqelikni she‘rga solishda ko‘rinadi. Kechinmaning xotira yo‘li orqali ya‘ni xotira lirik kechinma orqali bitayotgan she‘rlarida esa ma‘no mazmunning kuchaygan variantini ko‘rishimiz, uni dastlabki bor o‘qiganimizdanoq ilg‘ab olishimiz mumkin. Shoirning quyidagi majoziy tasvirlarga boy bo‘lgan she‘rini tahlil qilishga kirishmasdan oldin majoz haqida quyidagi so‘zlarni eslab o‘tsak. “Majozlar adabiy asarda, ayniqsa, she‘rlarda juda ko‘p qo‘llaniladi. Yozuvchilar majozlardan shunchaki oddiy bezak sifatida emas, zarurat tug‘ilgandagina foydalanadilar. Adabiy asarda majozlar o‘rinli va asosli ravishda qo‘llangandagina ijobiy samara beradi. Yirik san‘atkorlar majozlardan tasvirlanayotgan narsa-hodisalarning asosiy tomonlarini aniq va yorqin ko‘rsatish maqsadidagina foydalanadilar.” Yuqoridagi iqtibosda majozning she‘riyada juda ko‘p qo‘llanishi takidlanmoqda bu haqiqat. Ibroym Yusupov she‘riyatida ham ramziy, majoziy o‘xshatishlar talaygina. Masalan shoirning 1979-yili nashr qilingan “Rahmat senga, zamonim” to‘plamiga kiritilgan “Shuhrat aravasi” deb nomlangan quyidagi she‘rining dastlabki bandlaridanoq majoziy tasvirga duch kelamiz.

Shuhrat aravasin tilla gupchagi,
Egari kunushdan yasalgan, bashing.
Shuhrat jilovi zar, zar tugunchagi,
Ammo yurolmas u chang-to‘zon osha.

Oyoqni qiymalar tikan va toshlar,
Tog‘ sari o‘rmalab chiqqaning sayin,
Yomon yo‘l tinkani qurita boshlar,
Tog‘dan qirov tushar boshingga mayin.

Har kim qaysidir manzilga yetish niyatida yo‘lga chiqadi. Bu manzil sari eltuvchi yo‘l olis, mashaqqatli va qiyinchiliklarga boy bo‘lishi aniq. Har zamonning o‘z markabi bo‘lgani aniq. Ota bobolar zamonida ot, ulov manzilga yetkazuvchi vosita bo‘lsa bugungi kunda turli rusimdagi avtomabillar xizmat qilmoqda. Shon – shuhrat, martaba, lavozim, obro e‘tibor manziliga yetish uchun ming yillardan beri turli xil so‘qmoqlar, yo‘llar har xil shakllarda bo‘lgan. Kimdir halol mehnat mashaqqat yo‘lini tutsa, yana kimdir rostgo‘ylik adaolat va saxovat yo‘lidan boradi, yana kimdir esa bu yo‘llarda kimlarningdir yordami, muruvvati va himmati bilan o‘zlari orzu qilgan manzilga yetishi mumkin. Martabayu Shon shuhratga yetish yo‘lida shuhrat aravasiga minganlar haqida shoir go‘zal o‘xshatish, ramziy majoziy qochirimlar qilish bilan she‘rning badiiyatini baquvvat, o‘qishligini tasirdor qilganligi ko‘rinib turibdi. Ayniqsa o‘quvchini ta‘sirlantiradigan qatorlar ikkinchi badda yaqqol ko‘zga tashlanadi.

Yomon yo‘l tinkani qurita boshlar,
Tog‘dan qirov tushar boshingga mayin.

Odiy, shunchaki holatda ya‘ni baland tog‘ning eng baland nuqtasiga chiqishga hozirlangan odam cho‘qqiga yaqinlagan sari uning boshiga qor uchqunlari tushishi mumkin. Bu holat cho‘qqi

joylashgan geografik hududning o'ziga xos jihatlaridan biri bo'lishi tabiiy, albatta. Shoir bu ko'rinishni hayotiy jarayonga ko'chirganda chiroyli, ohorli bir tashbeh yuzaga keladi. Masalan qaysidir o'rin, qandaydir manasabga erishish yo'lida kimlardir umri o'tganligini, sochlariga oq oralaganligini sezmay ham qolishi mumkin. Insonning sochlari sekin, asta oqarishini shoir badiiy bo'yoqdorlik bilan "Tog'dan qirov tushar boshingga mayin" deya jarayonning sekin kechishini urg'ulab o'tadi. She'rning davomi ham arginal o'xshatishlarga boyligi bilan ham takidga zasovor.

Yarim yo'ldan qaytar kimlar yengilib,
Ammo sen qaytmading, yo'ldan qolmading,
Pastga ham boqmading birrov egilib,
Eng yuksak cho'qqiga yetting, tolmading.

Poyingga bosh urib ag'nar bulutlar,
Yerning saratoni bunda sira yo'q,
Tushib kelayotirsan mamnun, ko'ngli to'q,
Toliqqan oyog'ing omonat turar.

Hayotiy o'xshatishlar bilan boshlangan she'rning dastlabgi bandlariga monand davom etgan holda keyingi bandlarda ham bandlar va misralar mantiqan bir birini to'ldirib, boyitib boradi. Intilgan, izlangan murodiga etishi xalq maqolida aytilgani kabi "Intilganga tole yor"ligi she'rda ham takror takidlanadi. Bir dam maqsaddan og'ishmaslik, yo'lda to'xtamaslik, sobitqadamlilik buning barcha barchasi manzilga yetishda yordam beruvchi insonning o'zi tarfidan qo'llanadigan vositalardan biri hisoblanadi. She'rda lirik qahramonga muallif tarfdan mubolag'ali gaplar ham aytiladi. "Poyingga bosh urib ag'anar bulutlar" Bulutlar hamisha boshimiz uzra suzib yuruvchi jism sifatida qaraladi. Demak bulutlar ham qachondir insoniyatning poyiga bosh urishi mumkinligi shoir tomonidan takidlanmoqda. Cho'qqiga yetgan odamning poyi ostida bulut bo'lish, tubandagi odamning boshi uzra bulutning suzib yurishi kabi xayollarni she'rni mutolaa qiluvchining ongiga sezdirmasdan kirgizib yuborishi shoirning mahoratidan darak beradi. Qaysidir manzilga yetgandan keyin ortda qolgan makonning qiyinchiligi sedan ko'tarilishi mumkin. Shoir shu yoddan ko'tarilishi mumkin bo'lgan holatni lirik qahramonga uqtirib qo'ymoqchidek nazarimizda. "Yerning saratoni bunda sira yo'q". Keyingi misralarda esa har narsaning iptidosi bo'lganidek intihosi ham bo'lishiga bir ishora.

"Tushib kelayotirsan mamnun, ko'ngli to'q.
Toliqqan oyog'ing omonat turar"

Manzilga yetkach odam o'zida mamnunlikni his qilishi tabiiy holat hisoblanadi. U har qanday qiyinchilgu mashaqqatlarni kechib o'tgani faqat yo'lovchining o'ziga ayon. Boshqalar esa bunda faqat qisman xabardor bo'lishi mumkin, xalos. Omonatgina turgan oyoqlarga ishoraning sababini esa o'quvchi uchun sir holatda saqlanadi. Buni keyingi band va misralardan axtarishga harakat qilamiz.

Tushib kelayapsan yuksakdan tanho,
Manzilga yetishga juda qoldi oz.
Zarur emas senga na ot, na ulov,
Shuhrat aravasi chopadi peshvoz.

Shov-shuv bilan borar arava shahdam,
Yo'llari toladi uzun, ingichka.
Yasalgan maqto'vning mo'rt yog'ochidan
Arava yaramas serzahmat ishga.

Ba'zi bir odamlar buni bilsa-da,
Uni haydayverar horib-tinmagan.
Pushkin yo'l aravasin yollab minsa-da,
Shuhrat aravasin yo'lga minmagan.

“Lirik kechinma ba’zan oniy ruhiy holat sifatida kechib, estetik qimmat kasb etuvchi mahsul beradi va yo’qoladi. Ba’zan esa u muayyan tugallikka, estetik qimmat kasb etuvchi asar sifatida shakllana olmay, ijodkor qalbida, shuurida uzoq vaqtlar saqlanib yuradi. Mana shundan kelib chiqib aytish mumkinki, lirik kechinma voqea bo’lishi va tugal estetik qimmatga ega bo’lgan asar sifatida shakllanishiga qarab ikki xilga bo’linadi. 1. Oniy lirik kechinma; 2. Xotira lirik kechinma.”

Yasalgan maqtoovning mo’rt yog’ ochidan
Arava yaramas serzahmat ishga.

Xalq maqollarida hayotimizga tadbiiq qilishimiz mumkin bo’lga juda ko’plab o’rinlar borligi haqiqat. Masalan yo’g’onning umri qisqa deyishadi. Xuddi shu so’z, hikmatli so’z, xalq maqoliga aylangan so’z she’rga oxirli bir bezak bo’lib kirmoqda. “Yasalgan maqtoovning mo’rt yog’ ochidan” Maqtoovning po’latdan emasligining o’ziyoq uning sohtaligiga ishora bo’lsa uning mo’rtligi soxtaligiga qo’shilgan holda yasama ekanligidan ham darak beradi.

Ba’zi bir odamlar buni bilsa-da,
Uni haydayverar horib-tinmagan.
Pushkin yo’l aravasin yollab minsa-da,
Shuhrat aravsin yo’lga minmagan.

She’rning oxirgi bandida she’r kuliminatsiyasi bordek bizningcha. Negaki bu yerda shoir meni atrofida qilarga qandaydir ogohlantirishni aytishga hozirlangandek. Ogohlikka chaqiriq odamlar bilsada yanglish yo’ldan horib tinmagan shuhrat aravasini haydab bari bir tarixda qolomasligi mumkinligini aytmochidek va bundan tashqari olis tarixga Pushkin zamoniga boqishni urg’ulayotir.

Ibroyim Yusupovning “Shuhrat aravasi” deb nomlangan she’rini tahlillarimiz davomida to’lig’icha keltirdik. Va she’rda shoir Adabiyotshunos B.Sarimsoqov ta’kidlagan oniy lirik kechinma va xotira lirik kechinmaning qorishiq shaklini, bir biriga uyg’inlashib ketgan bir variantini bergan degan xulosaga kelishimiz mumkin. She’rda shoir bir nechta she’riy sanatlardan foydalanganligi ham ma’lum. Bular sirasiga mubolag’a, talmeh, o’xshatish kabilar kiradi. Shoir bu she’rida talmeh san’atidan foydalangan holda rusning ulug’ shoiri Aleksandir Sergeyeovich Pushkinning nomini zikir etadi. Buning ikkita asosiy sababi bor. Birinchisi davr siyosati, mustabit tuzimning yurtimiz uzra hukmronligi, ruslashtirish siyosati tufayli bo’lsa. Ikkinchisi esa Ibroyim Yusupovning she’r ixlosamndi, shoir sifatida Pushkinga hurmati, shaxsiy ehtiromi ham sabab bo’lgan bo’lishi mumkin, albatta.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati:


1. Yusupov I. Rahmat senga zamonim. –Toshkent: G’afur G’ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti. 1979.
2. Xudoybergenov E. Adabiyotshunoslikka kirish. –Toshkent: “Sharq” nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi. 2008.
3. Sarimsoqov B. Badiiylik asoslari va mezonlari. –Toshkent: 2004.
4. Расулов А. Бадий асарга ёндашув асослари. Филолог-магистрлар учун ўқув қўлланма. Т. 2003.
5. Karimov B. Adabiyotshunoslik metodologiyasi. O’quv qo’llanma. T.: Muharrir.2011.
6. Барт Р. Избранные работы. Семиотика. Поэтика. М. 1989
7. Baxtin M. Romanda zamon va xronotop shakllari. Rus tilidan U. Jo’raqulov tarjimasini. Akademnashr 2015
8. ГадамерГ.Г. Актуальностьпрекрасного. М. 1991.
9. “Jahon adiblari adabiyot haqida” Ma’naviyat, 2010
10. Jo’raqulov U. Nazariy poetika masalalari. G’. G’ulom 2015
11. Karimov B. Abdulla Qodiriy va germeneytik tafakkur, T.: Akademnashr 2014
12. Karimov B Ruhiyat alifbosi, G’G’ulom 2016
13. SHarafiddinov O. Ijodni anglash baxti. – T.: SHarq, 2004.

2. 14. SHarq mumtoz poetikasi (H. Boltaboev talqinida). – T.: “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi” davlat ilmiy nashriyoti, 2008.
3. 15. Quronov D., Rahmonov B. G‘arb adabiy-tanqidiy tafakkuri tarixi ocherklari. – T.: “Fan”, 2008

СЎЗ САНЪАТИ ХАЛҚАРО ЖУРНАЛИ МЕЖДУНАРОДНЫЙ ЖУРНАЛ ИСКУССТВО СЛОВА INTERNATIONAL JOURNAL OF WORD ART

Qarshiyeva Mahbuba Abduvali qizi
Guliston davlat universiteti 2-kurs magistranti

“HAYRAT”DAN ORTAR HAYRATIM...

 <http://dx.doi.org/10.26739/2181-9297-2021-2-100>

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada “Hayrat ul-abror” dostonining turli nashrlari, ilmiy-tanqidiy matni qiyosiy o‘rganilgan. Dostonning arab, kirill va lotin yozuvlaridagi matnlarini o‘rganish asosida nashrlardagi farqlar ko‘rsatib o‘tildi. Qiyosiy o‘rganilganda so‘zning ma‘nosini aniqlash orqali baytlarning mazmuni sharhlandi. Dostonning o‘rganish uchun olingan nashrlari matnshunos Porso Shamsiyev tayyorlagan ilmiy-tanqidiy matnga asosan tahlil etildi.

Kalit so‘zlar: nusxa, adabiy versiya, ilmiy-tanqidiy matn, matnshunoslik.

Mumtoz adabiyot mutaxassislari “Hayrat ul-abror” dostonini suyibmi, qisqalik uchunmi ba‘zan “Hayrat” deyдилar. Sarlavhada men shu suyukli usulni qo‘lladim. Men havaskor matnshunosman. Bu maqolada “Hayrat”ning 1959-yildan berigi nashrlarini bir-biriga va har birini dostonning ilmiy-tanqidiy matniga so‘zma-so‘z qiyoslab chiqdim. Men faqat taassurotlarim, hayratlarimni izhor etmoqchiman, xolos.

Matnshunoslik qo‘lyozma nusxaning matn xususiyatlaridan tortib (lingvistik, badiiy, falsafiy, tarixiy) nashr ko‘rinishidagi barcha yutuq va kamchiliklari haqida yaxlit tassavur uyg‘otuvchi tadqiqotni amalga oshiradi. Zamonaviy jahon filologiyasida matn ustida ishlash masalalariga doir qabul qilingan yagona qoida yo‘q. “Matn” tekst degan ma‘noni bildirsa, matnshunoslik esa fan va adabiyotning turli sohalariga oid asarlarning teksti bilan bog‘liq masalalarni o‘rganadi. Matnshunoslik o‘ta murakkab soha bo‘lib, ko‘plab tarmoqlarni o‘z ichiga qamrab olgan. Hozirgi kunda matnshunoslik yo‘nalishi bo‘yicha mutahassis tayyorlash juda ham dolzarbligi bilan ajralib turibdi. Chunki yosh avlodga ota-bobolarimiz qoldirib ketgan ilmiy merosni yetkazib berish matnshunoslarning zimmasida bo‘lib, ko‘p ilmiy meroslar eski o‘zbek tilida yozilgani bilan ahamiyatlidir. Matnshunoslik Sharqda ham G‘arbda ham uzoq tarixga egadir. O‘zbek matnshunosligi shakllanishida ko‘plab olimlar o‘z xizmatlarini ayamagan. Ulardan Sadridin Ayniy, Izzat Sulton, Porso Shamsiyev, Hamid Sulaymonov kabi olimlar yangi avlodga ajdodlarimiz merosini yetkazib berish bilan shug‘ullanganlar. Shundan so‘ng Alibek Rustamov, Saidbek Xasanov, Botirbek Xasanov, Suyma G‘aniyeva, Mavjuda Hamidova va boshqalar matnshunoslik rivojiga katta hissa qo‘shganlar, Sh. Sirojiddinov, A. Erkinov, A. Habibullayev, R. Zohidov, N. Jabborovlar ularning ishlarini muvaffaqiyatli davom ettirayotgan matnshunos ustozlarimizdir.

Yangi metodikaga asoslangan o‘zbek matnshunosligi XIX-XX asrlardan boshlab taraqqiy eta boshladi. XX asr boshlarida Turkistonda matnni tanqidiy o‘rganishga e‘tibor kuchayib bordi. Turli matbaa yoki kutubxonalarni tashkil qilish ma‘lum ma‘noda, o‘zbek matnshunosligining yangicha yo‘nalishda rivojlanishiga sabab bo‘ldi. Matnshunosligimiz XIX asr oxiri XX asr boshidagi toshbosma nusxa tayyorlash jarayonida olib borilgan amaliy ishlar o‘zbek matnshunosligi rivoji tarixida muhim o‘rinni egallaydi. A. Habibullayev bosma nashrlar paydo bo‘lishi haqida so‘z

yuritar ekan, shularni qayd etadi: “Bu nashrlar uchun nusxalar tanlab olinib, ularni nashrga tayyorlash chog’ida olib borilgan ishlar – matnshunoslik izlanishlari o’sha davr zamonasining talablariga yarasha bo’lib kelgan va XX asr zamonaviy matnshunoslik ilmi talablariga o’sib o’tishda bir bosqich vazifasini bajargan. Bosma nashr uchun nusxalarni tanlash, ularni saralash va nihoyat, bosma nashrni yuzaga keltirish ishlari takomillasha borib, hozirgi zamon matnshunosligining yuzaga kelishiga zamin tayyorladi”. O’zbek matnshunosligining shakllanishida rus sharqshunos olimlaridan A.N.Samaylovich, E.E.Bertels, A.K.Borovkov, A.N.Kononov va boshqalarning ro’li katta bo’lgan. Matnshunoslikning taraqqiyoti matnshunos olimlar nomi bilangina bog’liq emas. Birinchi manbalar ustida ilmiy tadqiqot ishlarini amalga oshiruvchi ko’pgina adabiyotshunoslar ham, asosiy kasbiga ko’ra matnshunos bo’lmasa ham matnshunoslik bo’yicha tekshirish ishlarini olib borishga majbur bo’lgan va bu sohada muhim vazifalarni amalga oshirib, matnshunoslik rivojiga o’z hissalarini qo’shganlar. Chunki bir asar yoki bir ijodkorning faoliyati ustida ilmiy tadqiqot olib borish, bu borada biron ilmiy xulosaga kelish uchun matnshunoslik bo’yicha ishlarni bajarish kerak. Bugun matnshunos olim eski o’zbek yozuvini mukammal o’qiy olishdan tashqari arab, fors, eski turkiy tilni yaxshi tushunishi, islom dini asoslarini yaxshi bilishi, o’tmish ilmlarini bilish bilan bir qatorda zamonaviy fanlarni ham, chuqur bilishi talab qilinadi. Demak, matnshunosligimiz oldida turgan eng muhim vazifalardan biri: matnshunoslik bo’yicha kadrlar tayyorlash doirasini yanada kengaytirish va zamonaviylashtirish ya’ni zamonaviy ilmiy texnologiyalardan foydalanish, so’ngra o’zbek matnshunosligining nashr usullari va metodologiyasini ishlab chiqish zarur. O’zbek matnshunosligi shu paytgacha ko’plab salmoqli yutuqlarni qo’lga kiritdi. Bu yutuqlar, ayniqsa ulug’ mutafakkir Alisher Navoiy asarlarini o’rganishda yaqqolroq namoyon bo’ladi. Porso Shamsiev, G’ulom Karimov, Hamid Sulaymon, Aziz Qayumov, Suyima G’aniyeva singari ustoz olimlarning bu boradagi xizmatlari tahsinga loyiq. Matnshunoslikda erishilgan bu yutuqlar keyingi davrda Bobur, Ogahiy, Furqat va boshqa mumtoz shoirlar, ijodkorlar merosi misolida davom ettirilayotgani quvonarlidir.

Matnshunoslik bobidagi ilmiy izlanishlarning oxir natijasi adabiyot tarixi va nazariyasi uchun manbaviy asos yaratib berish bo’lganligidan unga adabiyotshunoslikning yordamchi sohalaridan biri sifatida qarab kelinadi. Shunga qaramay, matnshunoslikni filologik fanlarning alohida tarmog’i, mustaqil bir sohasi sifatida tushunish to’g’riroq bo’ladi. Negaki, birinchidan, matnshunoslik faoliyati adabiyotshunoslik, tilshunoslik va tarix fanlari kesishgan nuqtada kechadi; ikkinchidan, matnshunoslikning o’zi ilmiy izlanishlarida qator yordamchi sohalarni (paleografiya, uslubshunoslik, arxeografiya va h.) o’ziga xizmat qildiradi. Adabiy matnlarni o’rganish va nashrga tayyorlash matnshunoslikning vazifasidir. Matnshunoslikning vazifasini juda qisqa ifodalagan bo’lsak-da, uning amalga oshirilishi juda katta mehnatni, chuqur bilim va tajribani talab qiladi. Ma’lumki, xalqimiz boshidan necha-necha istilo-yu qatag’onlar kechganiga qaramay, ajdodlarimizdan bizga boy adabiy meros qolgan: minglab jildlardan iborat qo’lyozmalar xazinasiga egamiz. Biroq bu qo’lyozmalarining aksariyati hali o’rganilgan emas, ro’yxatga olib qo’yilgani bo’yi o’z tadqiqotchilarini kutadi. Shuning o’zi ham matnshunoslikning og’ir, ilmning “qora mehnati” ekanligini, uni rivojlantirish ham ilmiy, ham ma’naviy-ma’rifiy jihatlardan zarurligini ko’rsatadi. Adabiy matnni o’rganayotgan matnshunos oldida turli-tuman ilmiy muammolar ko’ndalang bo’ladi. Deylik, matnshunos muallifi noma’lum asar (matn)ga duch keldi. Bu holda u matn muallifini, yoshini (yozilgan, ko’chirilgan vaqti) aniqlashi zarur bo’ladi. Buning uchun esa u, tabiiyki, adabiyot tarixi, til tarixi, manbashunoslik, uslubshunoslik kabi sohalardan yaxshi xabardor bo’lishi va ularga tayangan holda matnni tadqiq etishi lozim bo’ladi. Yoki matnshunoslikning boshqa bir vazifasi – asarning ilmiy-tanqidiy nashrini tayyorlashni olaylik. Masalan, Alisher Navoiy asarlarining turli davrlarda, turli kotiblar tomonidan ko’chirilgan qo’lyozmalari mavjud. Matnshunos qarshisida ularni qiyosiy o’rganish, birining kamchiliklarini boshqalari bilan to’ldirish va shu asosda eng mukammal – ilmiy-tanqidiy matnni tayyorlash vazifasi turadi. Tayyor bo’lgan ilmiy-tanqidiy matnni nashr ettirish uchun matnshunos uni izohlar, sharhlar, lug’atlar bilan ta’minlashi kerak. Biz foydalanadigan “Mukammal asarlar” ortidagi har bir izoh, har bir sharh yoki lug’at birligi juda katta mehnat orqasida dunyoga keladi. Zero, matnda uchragan so’z ma’nosini topish, undagi biror shaxs, joy nomi va shu kabilarga izoh berish uchun matnshunos juda ko’p

izlanishi, ko'plab manbalarni ko'rib, o'rganib chiqishi zarur bo'ladi. Yuqoridagicha mustaqil tadqiqotlardan tashqari, matnshunoslik adabiyotshunoslikning ayrim muammolarini hal qilishda muhim yordamchi soha, tadqiqot usuli bo'lib ham xizmat qiladi. Masalan, uning tadqiq usullaridan, tajribalaridan yozuvchi ijodiy laboratoriyasini, muayyan asarning ijodiy tarixini o'rganish yo'lidagi izlanishlarda keng foydalaniladi. Matnshunoslik sohasi filologiya fanining asosiy va muhim tarmoqlaridan biri bo'lib, yozma yodgorliklarning asl matnini tiklash hamda ularni nashr ettirishning nazariy va amaliy jihatlari bilan shug'ullanadi. Matnshunoslikning asosiy vazifasi qo'lyozma yoki toshbosma nusxadagi muayyan asarning matnini muallif qalamidan chiqqan asl holatini tiklash va nashr ettirishdir.

O'zbek matnshunoslarining XX – XXI asrlardagi namoyandalari siymolariga nazar solsak eng buyuk zahmatkash ustod degan unvonga Porso Shamsiyevni loyiq ko'ramiz. Chunki tayyorlagan ilmiy- tanqidiy matnlarining ko'pligi, mumtoz asarlar nashrlaridagi faolligi va o'zbek matnshunosligi maktabini yaratganligi kabi ulug' xizmatlari Porso Shamsiyevday kamtar insonni ilmda behad ulug'ligini ko'rsatadi. Bu ilm qahramoni o'zbek ilmi va xalqiga Alisher Navoiy shoh asarlarini arab va kirill yozuvlarida taqdim etdigina emas, ularni ochqich- kalitini ham “Navoiy asarlari lug'ati” (1972), “O'zbek klassik adabiyoti asarlari uchun qisqacha lug'at” ni ham tayyorlagan. Zahiriddin Muhammad Boburning qomusiy asari “Boburnoma”ni ilmiy matn darajasida nashrga tayyorladi. Katta kemaga –ulug' safar degan hikmat Porso Shamsiyevga mos tushdi.

“Xamsa” dostonlari XV–XVIII asrlarda qo'lyozma holda, so'nggi XIX asr oxiri va XX asr boshlarida toshbosma nashrlarda xalq orasida tarqaldi. Navoiy “Xamsa” sining ilk nashri to'la holda Xivada (1980- yil), Toshkentda (1904-1905-yillar) amalga oshirilgan. “Xamsa” dostonlari birinchi marta Til va adabiyot instituti ilmiy xodimlari tomonidan 1939-1940-yillarda birmuncha qisqartirilgan va sharhlangan holda lotin alifbosida nashrga tayyorlanib, nasriy bayon bilan yonmayon holda e'lon qilindi. Bu ishga G'afur G'ulom, Solih Mutallibov, G'ulom Karimov, Amin Umariy, Husaynzoda, To'xtasin Jalolov kabi qator olimlar katta hissa qo'shdilar. Navoiy tavalludining 500 yilligi munosabati bilan 1948 yilda ikkinchi nashri rus alifbosida nasriy bayonlarsiz nashr etildi. Bu nashr ommaviy nashr bo'lsada yetarli darajada ilmiylashtirilmagan va ma'lum darajada qisqartirilgan edi. 70-yillarda “Xamsa” nasriy tabdillarining bir muncha maromiga yetkazilganligi va ularning alohida kitoblar holda nashr etilishi navoiyshunoslik fanida bajarilgan nihoyatda katta bir vazifa edi. Nasriy bayonlarning o'sha yillarda katta-katta qisqartmalar bilan nashr etilishi salbiy hodisa sifatida ko'pchilikka o'sha davrda ham ma'qul bo'lmagan.

“Xamsa” dostonlarining nasriy nashrlarini ko'zdan kechirganimizda “Hayrat ul-abror”dan 21 bob, “Farhod va Shirin”dan 8 bob, “Layli va Majnun”dan 6 bob, “Sab'ai sayyor”dan 9 bob, “Saddi Iskandariy”dan 9 bob, xullas, jami 53 bob tushirib qoldirilganligini ko'ramiz.

Darhaqiqat, muqaddima qism, shuningdek, ba'zi o'rinlarda boshqa boblarning qisqartirilishi bu nashrlarning eng katta kamchiligi edi. Xususan: “Hayrat ul-abror” dostoni 70-yillar nashrida XII bobdan boshlab nasriylashtirilgan va unda muqaddima qismdan boshqa qisqartirilgan boblar ham mavjud. Qisqartirilgan boblar: I, II, III, IV, V, VI, VII, VIII, IX, X, XI, XXV, XXIX, XXXIX, LI, LIII, LV, LXI boblar bo'lib, jami 23 bobdan iborat. Dostondagi muqaddima, boblar singari keyingi qisqartirilgan boblar ham asosan tasavvuf, din, ilohiyotga aloqador, shoh va shahzodalar madhidagi boblar bo'lganligi uchun nasriylashtirilmagan.

Alisher Navoiy asarlarining ilmiy-tanqidiy matnlarini tayyorlash navoiyshunoslikda, xususan, uning asarlari matnini ilmiy qat'iyashtirishda alohida ahamiyatga ega. Shu ma'noda birinchi marta “Xamsa”ning ilk dostoni – “Hayrat ul-abror” dostonining ilmiy-tanqidiy matni S.Mutallibov tomonidan tayyorlangan. “Xamsa” dostonlarining ilmiy-tanqidiy matnlarini yangi qo'lyozmalar asosida yangitdan tuzish qirqinchi yillarning oxiri, elliginchi yillarning boshida navoishunos Porso Shamsiyev (1897-1972) tomonidan boshlandi. Olim 1970-yil “Hayrat ul-abror”ning ilmiy-tanqidiy matnini e'lon qildi. P.Shamsiyevning Navoiy dostonlarini nashrga tayyorlash bilan bog'liq ishlari orasida “Xamsa”ni to'la holda 1959-1960-yillarda chop ettirgani fanda va buyuk shoir merosini o'rganish va targ'ib etishda kata ahamiyatga ega bo'ldi. Bunda yetakchi matnshunos olim bo'lgan Porso Shamsiyevning ilmiy iqtidori yanada to'laroq namoyon

bo'ldi. Matnshunoslik, ilmiy matnlarni e'lon qilish juda murakkab jarayon hisoblanadi. Buning uchun matn tuzish ishiga jahon qo'lyozma fondlarida mavjud barcha qimmatli qo'lyozmalardan foydalanish talab etiladi. "Hayrat ul-abror"ning 1970-yilda Porso Shamsiyev tomonidan tayyorlagan matni asosiy matn sifatida qaraladi. Bu tanqidiy matnni oltita nashrni solishtirgan holda e'lon qilgan. Olim tanqidiy matnni Abduljamil kotib qo'lyozmasi, Sulton Ali Mashhadiy qo'lyozmasi, va XVI asr kolleksiyasi deb sanalgan kolofonsiz qo'lyozma, XVI asr Toshkent qo'lyozmasi, XIX asr Leningrad qo'lyozmasi, Qozon universiteti qo'lyozmasi asosga olingan. Uchta litografik (toshbosma) nashrlar yordamchi nusxalar bo'lib qoldi. Porso Shamsiyev ilmiy -tanqidiy matnida oltita nashrning hammasiga tanqidiy jihatdan qaralgan. Ulardagi sifat ko'rsatgichlari ham, nuqson va kamchiliklari ham har jihatdan e'tibor qaratib, ilmiy matnni to'liq va sahih bo'lishiga harakat qilgan.

Asos-matnini ilmiy-tanqidiy tamoyil bilan tuzish manbaning eng qadimiy, benuqson, to'la deb topilgan nusxasi aniqlangandan so'ng amalga oshiriladi. P.Shamsiyev jahon qo'lyozma fondlarida Navoiy asarlari qadimiy qo'lyozmalarining topilishi shoir asarlari ilmiy-tanqidiy matnlarini yaratish uchun katta imkoniyat berganligini qayd etadi. Xususan, P.Shamsiyev Qozon davlat universiteti qo'lyozmalar fondida saqlanayotgan "Xamsa"ning XVI asrda ko'chirilgan deb taxmin qilingan nusxasining aniqlanishi haqida shunday yozadi: "Xamsa"ning ana shunday qadimiy nusxasining topilishi navoiyshunoslikda muhim hodisadir. Chunki u ulug' shoir asarining yagona ilmiy-tanqidiy matnini tuzish ishini yanada takomillashtirish yo'lida zarur manba xizmatini o'taydi, matn tuzishdagi ko'pgina masalalarni, chigalliklarni hal etishga yo'l ochadi". Ilmiy-tanqidiy matn tuzishda matnshunosning asar mazmuni, g'oyasi, matn tarixini chuqur bilishi va aniq xulosaga kelishi muhimdir. Chunki tayanch deb olingan nusxa matni ham boshqa asos nusxalar singari tanqid ostida bo'ladi.

Porso Shamsiyevning noyob iste'dodi chuqur bilim egasi ekani ana shunday vaqtlarda – tekstologik tadqiqotlar jarayonida juda yorqin nomoyon bo'ladi. Porso Shamsiyevning o'zbek klassik adabiyotining o'ziga xos xususiyatlarini yaxshi bilishi, fors-tojik adabiyotidan puxta xabardorligi, arab va fors tillarini bilishi matnshunoslik faoliyatida katta yordam berdi. Ma'lumki, mumtoz adabiyotimiz namunalari, jumladan, Navoiy asarlari ustida tekstologik ishlar olib borish uzoq davrlarda har xil saviyadagi kotiblar tomonidan ko'chirilgan matnlardagi jiddiy xatolar, chalkashliklarni bartaraf etish atroflicha chuqur bilim, o'tkir ziyraklik, katta mas'uliyat hamda kasbga nisbatan kuchli muhabbat bilan ish olib borishlikni taqazo qilar edi. Porsoxon Shamsiyevda ana shu xususiyat va fazilatlar mujassamlashgani ishda katta muvaffaqiyatlar qozonishiga zamin yaratdi. Matnshunos Alisher Navoiy asarlarining bizdagi, Qozon va Leningraddagi ko'plab noyob nusxalarni ilmiy taomilga kiritdi. Qozon fondidagi Alisher Navoiy asarlarining ikki qo'lyozma nusxasi olimning diqqatini tortadi. Ulardan biri "Xamsa"ning mukammal nusxasi bo'lib, kolofonsiz ekan. Porso Shamsiyev uni sinchiklab, qog'ozi, xat uslubi, bezak yo'llarini o'rganib, XVI asrga mansub ekanini aniqlaydi va mufassal tavsifini yaratib, fondga taqdim etadi. Keyinchalik bu manba "Xamsa"ning ilmiy-tanqidiy matnini tayyorlashda jalb qilingan 6 mo'tabar nusxalar qatoriga kiritiladi.

Yana bir nusxa Navoiyning "Ilk devon"i bo'lib, uni Hirot shahrida hijriy 976 (milodiy 1568) yili Mahmud kotib degan xattot ko'chirgani qo'lyozma oxirida (kolofonda) qayd qilingan ekan. Jiddiy tadqiq etilgach, bu qo'lyozma Hamid Sulaymonov tomonidan Leningradda topilgan "Ilk devon"ning boshqa bir nusxasi bo'lib chiqadi. Keyin olim bu ikkala nusxani muqoyasa qilib, barcha farqlarni aniqlab, yuqorida zikr etilgan "Xamsa" va O'zbekiston Fanlar Akademiyasi Sharqshunoslik instituti fondida saqlanayotgan Mahfuz Abduljamil "Xamsa"si haqidagi ma'lumotlar bilan maqola holida "Alisher Navoiy va adabiy ta'sir masalalari" to'plamida (1968-yil) e'lon qildi. Ilmiy-tanqidiy matn ustida ishlashni ham Porso Shamsiyev 30-40-yillarda boshlagan edi. Bu sohada unga Ulug' Vatan urushi davrida Toshkentda yashab, ijod etgan E. Bertels, A. N. Kononov va A. S. Tveritinov bilan yaqin muloqotlar, qizg'in suhbatlar katta yordam bergan va ittifoq miqyosida olib borilgan tekstologok izlanishlar tajribasi bilan atroflicha tanishuv ijobiy ta'sir ko'rsatgan edi. Olim 1948-yili urush tufayli kechikib nishonlangan Alisher Navoiy yubileyini o'tkazishda eng faol mehnat qilganlarning oldingi Matnshunos olim "Xamsa" tarkibidagi dostonlar

yuzasidan olib borgan tekstologik ishlari natijasida 1960-yili “Xamsa”ning to‘liq matnini nashr etishga muvaffaq bo‘ldi. Bu nashr ham matnning to‘laligi, savodliligi jihatidan ancha puxta tayyorlangan. Keyinchalik nashr matni XV tomligiga kirgan “Xamsa” dostonlari uchun ham asos bo‘ldi. Keyingi yillarda olim Navoiyning ulkan “Xamsa”si tarkibidagi dostonlar ustida olib borgan ishlarini yakunlab, 1970-yili “Alisher Navoiy “Xamsa”sining ilmiy-tanqidiy teksti va uni tayyorlash prinsiplari” degan mavzuda doktorlik dissertatsiyasini muvaffaqiyatli himoya qiladi.

Porso Shamsiyev – o‘zbek matnshunosligining asoschilaridan biri sifatida qariyb 50 yil mobaynida klassik shoirlarimiz, xususan, Alisher Navoiy asarlarini to‘plash, o‘rganish va nashrga tayyorlash ishlari bilan muttasil shug‘ullanib kelgan, ko‘plab asarlarning matnini yaratgan olim edi.

Filologiya fanlari doktori Porso Shamsiyev Alisher Navoiy “Xamsa”sidagi besh dostonning ilmiy –tanqidiy matnlarini yaratdi. Bir dostonni besh-olti nusxasini stolga yoyib baytdagi har bir so‘zning turli nusxalarda qiyosiy kuzatish, Navoiy asliyatini ishonchli tiklashga jon kuydirdi. Har bir harfiy va so‘z tafovutlarini hoshiyada mukammal ko‘rsatib borish mashaqqatlari Porso domlaning kundalik mashg‘uloti bo‘lgan.

O‘ttizinchi, qirqinchi va elliginchi yillar qatag‘onlaridan Porso Shamsiyevni Olloh taoloning o‘zi saqlab qolgan. Negaki ustoz Sadridin Ayniy tayyorlagan “Xamsa”ning ilk nashri(1940)da ham Porso Shamsiyev muharrirlik qilgan. Ustoz Shamsiyev o‘ttizinchi yillardayoq til va adabiyot darsliklarini yozish bilan matnshunoslikni ham rivojlantirishga o‘z hissasini qo‘shgan. Sovet davrida mumtoz adabiyot bilan shug‘ullanishning o‘zi o‘ta xavfli mashg‘ulot hisoblanganini inobatga olsak Porso Shamsiyevning butun faoliyati fidoyilik, qahramonlik degulikdir.

Matnshunos Porso Shamsiyev birinchi marotaba “Hayrat ul- abror” dostonini 1959-yilda “Xamsa”da to‘liq hajmda e‘lon qildilar. Shu nusxaning o‘zi 1960-yilgi “Xamsa” nashrida aynan takrorlandi. Bu nashrlar dostonning ilk to‘liq adabiy versiyasi edi. Oraliq yillarda ko‘p marotaba doston nashr etilgan bo‘lsa-da, (hatto “Xamsa” nomida 1989) hamisha qisqartirilgan holatlarda bosildi. To‘liq holatda esa Alisher Navoiy “Mukammal asarlar to‘plami” yettinchi jildida chop etildi. Matnshunos ustozlarimiz adabiy versiyalar qiyoslanganda asosiy farqlar ko‘zga tashlanadi deb ta‘lim bergan edilar.

Biz, bugungi yosh matnshunoslar oliy maktablarda “Qadimgi turkiy til” va o‘zbek tili tarixi ilmlarini mukammal o‘rganib, olgan bilimlarimiz asosida Porso Shamsiyev nashr etgan “Xamsa” (1959,1960) nashridan nuqsonlar topishimiz oson. Chunki Porso Shamsiyev tuzgan lug‘atdan ta‘lim olganmiz. Shu o‘rinda Alibek Rustamovning oqilona e‘tiroflari yodimizga tushadi: “Agar men Porso Shamsiyev yashagan zamonlarda yashab, ular qilgan ishlar bilan shug‘ullansam, ulardan ko‘proq xatolarga yo‘l qo‘ygan bo‘lar edim”.

Men bugun oliygohda “Matnshunoslik” fanidan tahsil olgan, sharq va g‘arb matnshunosligi maktablari tajribasidan voqif magistr Porso Shamsiyevning 1960-yilgi “Xamsa” nashrlaridagi “Hayrat ul-abror” dostonini ilmiy matniga qiyoslab matnlardagi xatolarni topa olsam, bu mening matnshunoslikdagi yutug‘im emas, balki, ustozlarimning, jumladan, Porso Shamsiyevning maqsadiga erishganini isbotlagan bo‘laman.

Porso Shamsiyev qo‘limdagi ilmiy matnda o‘zi nashr etgan “Xamsa”dagi (1960) “Hayrat ul -abror” dostonidagi nuqsonlarni isloh etgan. Domla o‘z nashrida yo‘l qo‘ygan tuzatishlarini keltirmoqdaman.

“Xamsa”ning 1960- yildagi nashrida shunday bayt bor:

Xamsa” 1960-yil 47-bet:

Lek bu besh rahbada besh korvon,

Bir-biridek har biri bisyor don.

Mazmuni: Biroq bu besh makonda besh karvon bor. Bu karvonlarning har birida bir-biridan doni ko‘p.

“Hayrat ul-abror”ning ilmiy matnida bu bayt quyidagichadir:

“Xamsa” 1970-yil 54-bet:

Lek bu besh rahbada besh kordon,

Bir - biridek har biri bisyordon.

Mazmuni: Biroq bu besh yo‘lakda besh donishmand(ishbilarmon) o‘ltirishibdi. Ularning har biri bir-biridan bilimdonroqdir.

Dostonning boshqa nashrlarida ham ilmiy matndan farqli baytlari bor. “Xamsa” 1991-yil 90-bet:

Soldi quyosh tobi chu mag‘zig‘a jo‘sh,
Seskanibon kirdi dimog‘iga hush.

“Xamsa” 1970-yil 52- bet:

Soldi quyosh tobi chu mag‘ribg‘a jo‘sh,
Seskanibon kirdi dimog‘iga hush.

Ushbu baytda **mag‘ribg‘a** so‘zi **mag‘zig‘a** shaklida xato ko‘chirilgan.

1959-1960-yilgi nashr adabiy versiyasi muallifi Porso Shamsiyev, 1991-yilgi yettinchi jild adabiy versiyasi mualliflari Abduqodir Hayitmetov va Ibrohim Haqqulov. O‘rganishlar natijasida 1991-yilgi nashr “Hayrat ul-abror” ilmiy-tanqidiy matndan ba‘zi o‘rinlari farqli ekanligi kuzatildi.

“Xamsa” 1960, 18-betdan:

Demaki nargis ko‘zi masti xarob,
Balki adam gulshanida masti xob.
Ham boshi mug‘ dayrida ochilmayin,
Ahli vara’ xirqa garav qilmayin.

“Mukammal asarlar to‘plami” 7-jild 19-betdan:

Demaki nargis ko‘zi masti xarob,
Balki dam gulshanida masti xob.
Xam boshi mug‘ dayrida ochilmayin,
Ahli vara’ xirqa garav qilmayin.

Ikkala bayt mazmunini ilmiy-tanqidiy matndagi holati. Ikkinchi baytning ilmiy-tanqidiy matndagi holati:

Xum boshi mug‘ dayrida ochilmayin,

Ahli vara’ xirqa garav qilmayin.(7-bet)

Nashrlarda **xam**, **ham**, **xum** so‘zlarini farq qilmoqda.

Quyida 1960 va 1991-yilgi nashrlardan bir necha baytlarni ilmiy-tanqidiy matnga qiyosan tizaman:

1960, “Xamsa” 18- bet:

Kimni kul aylab bu samumi balo,
Dard-u balo ko‘zgusi topib jalo.

1991, 7-jild, 18-bet:

Kimni kul aylab bu samumi balo,
Dard-u balo ko‘zgusi topib jalo.

Lug‘atda: jalo-vatanni tashlab ketmoq ma’nosidadir. Ikkinchi misrada ko‘zgu jilosi (ravshanligi, sayqalligi) ustida so‘z bormoqda.

Ilmiy-tanqidiy matn 6-bet:

Kimni kul aylab bu samumi balo,
Dard-u balo ko‘zgusi topib jilo.

Navbatdagi holatda “qurai” degan so‘zning izohi lugatlarda keltirilmagan. Yer (tuproq, xok) kura (sharsimon, yumaloq)shaklda ekanligi ma’lum .

“Xamsa” 1960, 18-betdan:

Ayladi sokin qurai xokni,
Soyir etib davrai aflokni.

1991, 7-jild, 18-betda:

Ayladi sokin qurai xokni,
Soyir etib davrai aflokni.

Ilmiy matnda “qura” so‘zi “kura” Kof bilan yozilgan.

Ilmiy matn, 1970, 6-bet:

Ayladi sokin kurai xokni,

Soyir etib davrai aflokni.

Yana hayratlisi har ikki nashrdagi navbatdagi baytda “kura” so‘zi qatnashgan edi...

Toki muhit o‘rnig‘a aflok erur,

Markazi oning kurai xok erur.

Keyingi misolimizdan quyidagi farqlar kuzatiladi. Bayt mazmuniga ko‘ra but (krest, xoch) tog‘ga osilgan. Holbuki, xoch bino toqiga osiladi yoki o‘rnatiladi: 1960, “Xamsa” 25-bet:

Kufr biyik tog‘ig‘a solib shikast,

Yerga bo‘lub past butu butparast.

Ilmiy matn, 1970, 18-bet:

Kufr biyik toqig‘a solib shikast ,

Yerga bo‘lub past butu butparast.

1991, 7-jild, 35-betda butni yana tog‘da ko‘ramiz:

Kufr biyik tog‘ig‘a solib shikast,

Yerga bo‘lub past butu butparast.

Men vazifamga ko‘ra “Hayrat ul-abror” dostonini ilmiy matnga qiyoslashni nihoyasiga yetkazdim. “Tarmoq” bu tarmoq emas. Bular: torti, torib, toribon shakllarida qo‘llangan va har bir bunday so‘z ishtiroki bayt mazmuniga ta‘sir o‘tkazgan:

Torti yog‘in rishtasi chun bahri sof,

Yel iligin qilding anga hullabof. (6-jild, To‘la asarlar to‘plami, 2011, 15- bet)

Ul toribon ravzani etsa farog‘ ,

Do‘zax aro bo‘lsa muncha dard-u dog‘. (6-jild, 25-bet)

Quyidagi ba‘zi so‘zlarning izohi lug‘atlarda ham berilmagan.

Rarron:

Nomalar el o‘llig‘a rarron bo‘lub ,

Ko‘rmagidin el yuragi qon bo‘lub. (6-jild, 21-bet)

Sirqorib:

Har nafas aylab to‘la ul jomni,

Sirqorib ul bodayi gulfomni. (6-jild, 53-bet)

Chopae, toribon, xopae:

Qolmadi chun o‘zga manga chopae,

Qal‘a yasardek toribon xopae. (6-jild, 55-bet)

Rechon:

Sunbuli rechon bo‘lib af‘i misol,

G‘uncha aning nishidin ozurda hol. (6-jild, 67-bet)

Raxta:

Jomg‘a xud men qo‘ya olmon og‘iz,

Raxta bila og‘zima oni tomiz. (6-jild, 76-bet)

Rashsha:

Rashshadek ul duddin itti malak,

Charxda fonusdek o‘ldi falak. (6-jild, 165-bet)

Rechu:

Tuz chekilur borgah uzra tanob,

Ko‘rki, erur boshdin-ayoq rechu tob. (6-jild, 180-bet)

Rand:

Rand eshitmas endi durrohi mast,

Kizbdin etmas edi afg‘onni past. (6-jild, 184-bet)

Men “To‘la asrlar to‘plami” 6-jildi matnini 2006, 2009-yillarda nashr etilgan “Hayrat ul-abror” bilan qiyoslab chiqdim. Nashrlarda texnik xatolar ham uchraydi kompyuter “p” harfini “r” harfiga aylantirgan. Natijada Navoiyning ijodiy maqsadiga putur yetgan:

Xalq ko‘r-u yo‘q biri yori aning,

Ko‘zdan uchub shahr-u diyori aning. (6-jild, 188-bet)

Kim yuzin ayblab qaro g'amnok erur, (ilmiy matnda aylab)
Shaqqi emaskim, yaqosi chok erur.

Anda yetib gum bo'libon o'trusi, (ilmiy matnda kim)
Har necha ko'z solsa, baqo ko'zgusi.

Tortsa yur qarn xirat xozini, (ilmiy matnda yuz)
Chekmagay oning ko'pidin ozini.

Ka'ba o'yidin bir ochiq bob anga, (ilmiy matnda uyidin)
Sajda chog'I hay'ati mehrob anga.

Roviyai hashmig'a har zotdin, (Ilmiy matnda jisimg'a)
Ruh yoqib sham' bu mishkotdin.

Ilmiy-tanqidiy matnga qiyoslanganda nashrlarda ko'plab xatolar kuzatildi.

Yuqorida keltirilgan misollar, ustoz asarlarini qunt bilan o'rganish natijasida Porso Shamsiyevning matnshunoslik maktabi o'quvchisi sifatida tajriba orttirmoqdaman. Mumtoz adabiyotni o'rganishda lug'atlarga suyanamiz. Hozirga qadar Alisher Navoiy asalari uchun turli lug'atlar yaratilgan. Ammo har bir dostonni o'rganish uchun alohida lug'atlar yaratilmagan. Bu matnshunoslar oldidagi bajarilishi lozim bo'lgan muhim vazifalardan biridir. Mumtoz adabiyot ulkan xazina. Undan baxramand bo'lish sirlarini P.Shamsiyev, A.Hayitmetov, I.Haqqulov, N.Komilov, V.Rahmonov kabi ustozlardan o'rganamiz. Mumtoz asarlarni asliyatiga muvofiqligini ko'zdan kechirish nafaqat matnshunoslarning vazifasi, balki targ'ibotchisi hamdir. Zero, har bir inson so'z zavqi va tarovatini faqat o'z ona tili orqali anglagay.


Foydalanilgan adabiyotlar

1. Alisher Navoiy "Mukammal asarlar to'plami" 7-tom, Toshkent, 1991
2. Alisher Navoiy "Xamsa" 6-tom, Toshkent, 1965
3. Alisher Navoiy "Hayrat ul-abror" Toshkent, 1989
4. Alisher Navoiy "Xamsa", "Hayrat ul-abror" ilmiy-tanqidiy matn, Toshkent, 1970
5. Alisher Navoiy "Hayrat ul-abror" Toshkent, 2020
6. E.Rahmonov, V.Rahmonov "Mumtoz asarlar lug'ati" Toshkent, 2019
7. Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug'ati. 4 tomlik. 1-tom. –Toshkent: Fan, 1983
8. Komilov N. Tasavvuf. 1-kitob.–Toshkent: Movarounnahr, 1996.
9. Komilov N. Tasavvuf. 2-kitob.–Toshkent: Movarounnahr, 1999.
10. Navoiy asarlari lug'ati. –Toshkent: O'zbekistin, 1972.
11. Ochilov E. Alisher Navoiy. Hikmatlar. –Toshkent: O'zbekiston, 2010.
12. Qayumov A. Alisher Navoiy. –Toshkent: Akademnashr, 1991.
13. Sirojiddinov Sh. Alisher Navoiy manbalarining qiyosiy-tipologik, tekstologik tahlili. –Toshkent: Akademnashr, 2011.
14. Alisher Navoiy "Xamsa" Toshkent, 1960

СЎЗ САНЪАТИ ХАЛҚАРО ЖУРНАЛИ МЕЖДУНАРОДНЫЙ ЖУРНАЛ ИСКУССТВО СЛОВА INTERNATIONAL JOURNAL OF WORD ART

Umida Yuldosheva
Guliston davlat universiteti
“Adabiyotshunoslik” yo‘nalishi magistranti

FIKRLAR TASVIRI*

 <http://dx.doi.org/10.26739/2181-9297-2021-2-101>

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada Rauf Parfi she‘riyati haqida adabiyotshunos olim Begali Qosimovning fikrlari yoritib berilgan. Professor Begali Qosimov Rauf Parfi she‘riyatiga “Fikrlar tasviri” nomli maqolasida yuqori baho beradi va bu bahoni she‘riy parchalar izohi orqali isbotlab bergan. Maqola faqat Begali Qosimovning fikrlari bilan chegaralanib qolmaydi, Rauf Parfi shaxsi va ijodi haqidagi boshqa adabiyotshunoslarning ham fikrlari keltirib o‘tilgan. Olimlarning fikrlari shoir she‘rlari tahlili orqali izohlangan.

Kalit so‘zlar: shoir, she‘riyat, tasvir, e‘tiqod, modernizm, falsafiy ruh.

Умида Юлдошева,
имеет степень магистра литературоведения
Гулистанского государственного университета

ОПИСАНИЕ МЫСЛЕЙ*

АННОТАЦИЯ

В статье рассматриваются взгляды литературоведа Бегали Касимова на поэзию Рауфа Парфи. Профессор Бегали Касимов хвалит поэзию Рауфа Парфи в своей статье «Описание мыслей» и доказывает эту ценность комментариями к поэтическим отрывкам. Статья не ограничивается взглядами Бегали Касимова, но также включает взгляды других литературных деятелей на личность и творчество Рауфа Парфи. Мнения ученых интерпретируются через анализ стихов поэта.

Ключевые слова: поэт, поэзия, образ, вера, модернизм, философский дух.

Umida Yuldosheva
has a master’s degree in “Literary Studies”
from Gulistan State University

DESCRIPTION OF THOUGHTS *

ANNOTATION

This article discusses the views of literary scholar Begali Kasimov on the poetry of Rauf Parfi. Professor Begali Kasimov praises Rauf Parfi's poetry in his article "Description of Thoughts" and proves this value through the commentary of poetic passages. The article is not limited to Begali Kasimov's views, but also includes the views of other literary figures on the personality and

work of Rauf Parfi. The opinions of scholars are interpreted through the analysis of the poet's poems.

Keywords: poet, poetry, image, faith, modernism, philosophical spirit.

“Adabiyot, san’at va madaniyat yashasa, millat va xalq, butun insoniyat bezavol yashaydi”, - deya e’tirof etadi mamlakatimiz rahbari Shavkat Mirziyoyev.

Abdulhamid Cho’lpon “Adabiyot nadur ?” maqolasida : “Adabiyot yashasa - millat yashar. Adabiyoti o’lmag’an va adabiyotining taraqqiysiga chalishmagan va adiblar yetishmag’on millat oxiri bir kun hissiyotdan, o’ydanda, fikrdan mahrum qolub, sekin-sekin inqiroz bo’lur. Muni inkor qilib bo’lmas. Inkor qilgan millat o’zini inqirozda ekanun bildirur”,- deb aytib o’tgan edi. Yurtboshimizning fikrlari ham ayni shu fikrning mantiqiy davomi, isbotidir. Negaki, adabiyotda xalq yashaydi. Har bir xalqning dunyoqarashi, urf – odatlari, o’zligi aynan o’z adabiyotida akslanadi.

Badiiy adabiyotning shakllanishi va rivojlanishi uchun nafaqat qalami o’tkir ijodkor, balki mohir adabiyotshunos va yaxshi kitobxon ham zarurdir. Ijodkor tomonidan yaratilgan badiiy asar adabiyotshunos olim va kitobxon tomonidan to’g’ri tahlil qilinishi muhim ahamiyatga ega.

Demak, badiiy adabiyotning rivojlanishini quyidagi omillarga bo’g’lashimiz mumkin:



Ma’lumki, badiiy adabiyotni – badiiy asarni ijodkor yaratadi. Adabiyotshunos olim uni ilmiy jihatdan o’rganadi, tahlil va talqin qiladi. Kitobxon esa asarni yashashiga vosita, sabab bo’ladi. O’z kitobxoniga ega bo’lmagan badiiy asar yoki adabiyot “tirik” hisoblanmaydi. Demak, badiiy adabiyot uchun bu uch omil bir- birini to’ldiruvchi, bir-birini taqazo etuvchi jihatlar hisoblanadi.

Adabiyotimiz rivojiga o’zining ulkan hissasini qo’shgan adabiyotshunos olimlarimizdan biri Begali Qosimov edi. U o’zining butun ilmiy va ijodiy faoliyatini adabiyot va adabiyot ijodkorlari, adabiyotshunos olimlar faoliyatini o’rganishga bag’ishladi. U 300dan ortiq ilmiy-tanqidiy, adabiy-tadqiqiy maqolalar, o’ttizga yaqin kitoblar muallifidir. Olimning adabiyot ilmiga qo’shgan hissasi beqiyosdir.

Adabiyotshunos olim Begali Qosimov 1942-yil 19-dekabrda Qashqadaryo viloyatining Kasbi tumani Allot qishlog’ida tug’ilgan. 1958-yilda Toshkent davlat universitetiga o’qishga kiradi. 1963-66 –yillarda aspiranturada o’qiydi. 1966-yilda “Mirmuhsin Shermuhamedov (Fikriy) va uning adabiy muhiti” mavzusida nomzodlik dissertatsiyasini yoqladi. 1984-yilda “XX asr boshi o’zbek poeziyasi (inqilobiy she’riyatning shakllanishi va taraqqiyoti masalalari, (1905-1917)” mavzusida doktorlik dissertatsiyasini yoqladi. 1980- yilda O’zbekiston yozuvchilar uyushmasiga a’zolikka qabul qilindi. 1993-yilda Ahmad Yassaviy nomidagi xalqaro mukofot sovrindori. 1995-yilda esa O’zbekiston Respublikasi faxriy yorlig’i bilan mukofotlangan. 1999- yilda “O’zbekiston Respublikasi fan arbobi” faxriy unvoniga sazovor bo’lgan.

Yuksak ilm va kamolot sohibi Begali Qosimov 2004- yilda vafot etgan.

Filologiya fanlari nomzodi, dotsent Umurzoq O’ljaboyev Begali Qosimov haqida shunday samimiy fikrlar bildirgan:

“U ilhom kelishini kutib, uni axtarib o‘tirmasdi. Ilhomning o‘zi hamisha Begali Qosimov bilan birga bo‘lardi. Bunday kayfiyat Begalining vujudida mavjud bo‘lgan ishchanlikning, yillar davomida shakllanib brogan ichki mehnat intizomini bag‘rida, doim ular bilan birga yashardi”.

Begali Qosimov “Milliy uyg‘onish: jasorat, ma‘rifat, fidoyilik”, “Milliy uyg‘onish davri o‘zbek adabiyoti”, “O‘zbek adabiyoti va adabiy aloqalar tarixi”, “Uyg‘ongan millat ma‘rifati”, “Maslakdoshlar (Behbudiy, Siddiqiy-Ajziy, Fitrat)”, “Ibrat. Ajziy. So‘fizoda”, “Vatan va Millat muqaddasdir” kitoblarining muallifidir. Shuningdek Begali Qosimov Avloniy, Mahmudxo‘ja Behbudiy, Siddiqiy-ajziy “Tanlangan asarlar”ining to‘plovchisi hamdir. Uning ilmiy izlanishlarining katta qismini milliy uyg‘onish davri adabiyoti tashkil etsada, olim zamonaviy adabiyot sohasida ham, matnshunoslik sohasida ham samarali faoliyat olib brogan.

Zamonaviy adabiyot sohasidagi faoliyatini ikkita katta guruhga ajratish mumkin:

- 1) Begali Qosimovning zamonaviy adabiyotshunoslar haqidagi qarashlari;
- 2) Begali Qosimovning zamonaviy adabiyot ijodkorlari haqidagi qarashlari.

Begali Qosimov zamonaviy davr ijodkorlari haqidagi qarashlari Abdulla Oripovga bag‘ishlangan “Abdulla Oripovning ijod maktabi”, Rauf Parfi – “Fikrlar tasviri”, Muhammad Ali – “Ijodkor”, “Ulug‘ saltanat sirlari” maqolalarida aks etgan. Begali Qosimov ko‘plab adabiyotshunos olimlar ijodiy faoliyati bilan ham yaqindan tanish edi. “Cho‘lpon haqida roman” – Naim Karimov, “Tafakkur karvonlari”, “Asllik” – Najmiddin Komilov, “Umrning mazmuni” – G‘ulom Karimov, “Adolat manfaati” – Ozod Sharafiddinov, “Ma‘rifatli xonadon farzandi” – Laziz Qayumov, “Akram Kattabekov haqida so‘z” – Akram Kattabekov, “Muallimlik ilm o‘rgatmakdir” – Qozoqboy Yo‘ldoshev, “Muallim” – Hasanxo‘ja Muhammadxo‘jayev, “Suhbati dilkash olim” – Sharif Yusupov kabi adabiyotshunoslarning ilmiy faoliyatiga bag‘ishlangan maqolalaridir.

Begali Qosimovning faoliyati boshqa adabiyotshunos olimlar tomonidan ham samimiy e‘tirof etilgan:

“Jumladan, Begali Qosimov anchayin murakkab fenomen hisoblanadi. Ushbu fenomen mohiyatini adabiyotshunos Begali Qosimov amalga oshirgan ishlar salmog‘i , ko‘lami belgilamaydi, balki fenomen mohiyati aynan fenomenida aks etadi. Ya‘ni salmoq va ko‘lam fenomenning o‘zi emas, fenomen faoliyat chizig‘idagi bir iz, butundan xabar beruvchi qismdir”,- deya ta‘rif bergan edi olimning shogirdlaridan biri adabiyotshunos Uzoq Jo‘raqulov.

Begali Qosimovning Rauf Parfi haqidagi maqolasini “Fikrlar tasviri” deb nomlanib, unda Rauf Parfining she‘rlaridagi g‘o‘zallik, inja tuyg‘ular yoritib berilgan. Rauf Parfining she‘rlari o‘z yo‘nalishiga, o‘z ohangiga ega bo‘lgan alohida bir she‘riyat edi. U kitobxonga orom berish o‘rniga, fikrlashga undaydi. Shoirning she‘riyatida fikrlar o‘zgacha, hammanikidan alohida bo‘lib tasvirlanadi. Uning she‘rlarida falsafiy ruh yetakchilik qilardi. Rauf Parfi she‘riyati modernizm ruhiga mos edi.

“Uning ijodida mushtaraklik, zuhurida injalik, injiqlik, nozik qochirim, hozirjavoblik, haqiqatni hazilga o‘rab yetkazish xislatlari mujassam edi.

Rauf Parfi ijodi birgina o‘zbek badiiy adabiyotida emas, balki turkiy xalqlar badiiy adabiyotida alohida ijtimoiy hodisa, istibdodga isyon, turkiy xalqlar ozodligi uchun kurashga yo‘g‘rilgan adabiy jarayon va qolaversa, o‘zbek she‘riyatining yuksalishiga hissa qo‘shgan bir maktab sifatida o‘rganilsa va tadqiq qilinsa arziydi” - deya e‘tirof etadi O‘zbekiston Yozuvchilar uyushmasi a‘zosi Nurulloh Oston.

Rauf Parfi asli ismi Tursunali Parfiyev 1943-yil 27-sentyabrda Toshkent viloyatining Sho‘ralisoy qishlog‘ida tug‘ilgan. ToshDUning filologiya fakultetini tugatgan. Dastlabki she‘rlar to‘plami - “Karvon yo‘li”. “Aks-sado”, “Tasvir”, “Xotirota”, “Ko‘zlar”, “Qaytish”, “Sabr daraxti”, “Sukunat”, “Tavba”, “So‘nggi vido” kabi she‘riy to‘plamlari nashr etilgan. Bayronning “Manfred”, Nozim Hikmatning “Inson manzaralari”, Karlo Kaladzening “Dengiz xayoli” kabi asarlarini o‘zbek tiliga tarjima qilgan “O‘zbekiston xalq shoiri” unvoniga sazovor bo‘lgan. Rauf Parfi 2005 - yilda Toshkent shahrida vafot etgan.

“U she‘r yozmasa turolmaydigan shoirlardan. Bu, fazilat, albatta. U to‘rt she‘riy to‘plam muallifi. “Manfred” va “Inson manzaralari”ning, Karlo Kaladze she‘rlarining tarjimoni. O‘n besh yil badalidagi bu mahsulot ko‘p emas, lekin u Raufning shoir bo‘lib taniluviga uchun u qadar kamlik ham

qilmaydi”, - deb yozadi o‘z maqolasida Begali Qosimov. Ushbu maqola 1970- yilda yozilgan bo‘lib, bu vaqtgacha Rauf Parfi yaxshigina shoir sifatida tanilib ulgurgan edi. Uning she‘rlarini o‘qir ekansiz, yurakdan chiqib, to‘g‘ridan-to‘g‘ri qog‘ozga to‘kilgan misralarni ko‘rasiz.

“Oy suzadi muzlagan kecha

Qor ufurar.

Tumanlarda bir yulduz muncha

G‘amgin turar.

G‘uj-g‘uj yulduz...”

Mana sovuq, zerikarli qish kechasi. Osmonda oy, yerlar qor, havo tuman va zo‘rg‘a miltirayotgan yulduzlar. Endi unga shoir nigohi bilan qarang. Haqiqiy shoir har qanday manzaradan obraz yarata oladi. Bunda asosiy e‘tibor g‘amgin turgan yulduzga qaratilyapti. Boshqa yulduzlar, oy, tuman holatni tasvirlash uchun vosita bo‘lyapti. Shoir nigohi shu manzaradan ham go‘zallik topa oladi. Bu go‘zallikni o‘quvchiga ham ulashadi. Uning o‘tkir mantig‘i o‘quvchini ham bu go‘zallikka osho qiladi. “Belinskiy “Poeziya shoirning butun dunyoni o‘z e‘tiqodining haqqoniyligiga ishonitirmoq...” deb shuni aytmaganmide?!”

“Rauf Parfi she‘riyatimizga 60–yillarda kirib kelgan. Erkin Vohidov, Abdulla Oripov, Muhammad Ali, Jamol Kamol nomlari bilan xarakterlangan avlodning vakili. Yuksak grajdanlik ehtirosi, shiddatkor asr ruhini yetkazish yo‘lidagi ijodiy izlanishlar, jahon she‘riyatining eng yaxshi an‘analaridan bahramand bo‘lish uning uchun ham xosdir.

Darhaqiqat, grajdanlik shoir she‘riyatining yetakchi xususiyatlaridan biridir. Darvoqe, ba‘zi munaqqidlarimiz, aksincha, unda grajdanlik hissining yetishmasligini aytadilar. Bu to‘g‘ri emas, albatta. Gap shundaki, grajdanlik unda o‘zgacha bir tusda namoyon bo‘ladi. Yashamoq bu – “shunchaki daraxtday o‘smoq”, “daryoday darbadar oqmoq” emas, orzularda, qayg‘ularda, sevinchlarda yashamoqdir. Belinskiy aytmoqchi, his etmoq va fikrlamoq, iztirob chekmoq va rohat qilmoqdir. Shoirimiz uchun hayotning mazmuni shunday. Bu hol uning she‘rlarida aks etgan”. Bu haqda adabiyotshunos Olim Oltinbek quyidagi fikrlarni bildirgan:

“U “She‘riyat” nomli verlibrida:

“So‘zlar kerak Bosh Harblarda yaralangan,
Bosh harflardan yaralgan So‘zlar”, — deydi.

Bu bilan shoir adabiyotning bosh vazifasiga urg‘u beradi. Bosh harflardan yaralgan so‘zlar, bu – ERK, INSON, IYMON, VATAN, MILLAT, HAQIQAT... Va, aynan, shu tushunchalar yo‘lidagi kurash – “Bosh Harblar”dir. Rauf Parfi nazdida adabiyot mana shunday katta harflardan yaralgan tushunchalar yo‘lidagi kurashlarga yarashi kerak. Agar shunday bo‘lmasa, bunday “ovoz” kerak emas, bunday “kelbat” ham:

Shunday bo‘lmasa agar,
Nega kerak bu kelbat, bu ovoz?!
Shunchaki daraxtday o‘smoqmi,
Shunchaki daryoday oqmoqmi
darbadar?!

Rauf Parfi ijodga mana shunday mas‘uliyat bilan yondashadi. Uning uchun adabiyot ko‘ngilxushlik emas, shuningdek, ijodkor ham shunchaki darbadar – bemaqsad chopadigan “daryo” emas...”.

“Goh qo‘shiqday sodda, ohangdor, goh bir qarashda notekis tuyulgan notanish timsol va tafsillar bilan to‘lib toshgan shoir she‘rlari muallifning “orzulari, qayg‘ulari, sevinchlari” haqida keraklicha so‘zlab bera oladi”.

Mana o‘sha “orzulari, qayg‘ulari, sevinchlari” haqida so‘zlab beradigan satrlar. Bir qarashda sodda, o‘qilishi ravon ushbu she‘rda muallif o‘zining ko‘ngil olamini tasvirlagandir ehtimol. Bahor fasli tasviri. Tabiatda ajib bir go‘zallik hukmron.

“Daryo mavjlariga yozilmish g‘azal,
Maysalar egilib o‘qiydir kitob.
Shodlanib xandalar otar bir lahza”

Birdan kayfiyat o‘zgaradi. Qarma-qarshilik sodir bo‘ladi. Shodlanib xandalar otayotgan oftob bir lahza oh tortib qo‘yadi:

“Bir lahza oh tortib qo‘yadir oftob”.

Betakror tabiat tasviri hazin misralarda jilvalanadi:

“Qamishlar shivirlar daryo tomonda,
Ko‘kda oq bulutlar kezar bemajol.
Bir tirik nafasat borliq, jahonda,
Kimgadir elanar, qilar iltijo”.

Bulutning bemajol kezishi, borliqdagi nafasatning kimgadir iltijo qilishi o‘quvchini sergak torttiradi. Bunga sabab nima? Har kim o‘zicha javob qidiradi, javob topadi.

Mana yana bir-biriga qarama –qarshi satrlar:

“Bu qadar go‘zallik qaysi ochunda,
Bu qaysi kitobdir, kimning daftari,
Kimning olamidir qilich uchinda?”

Dunyodagi beqiyos go‘zallik, ammo qilich uchida, joni hatarda. Dunyodagi tengsiz go‘zallik haqida gapirilganda, ruhda ko‘tarinkilik paydo bo‘lsa, bu go‘zallikning qilich uchidaligi haqidagi xabar ko‘ngilga g‘ashlik oralatadi.

“Qaltirab porlaydir bir chiroq g‘arib,
Bir qushcha sayraydir ruhim ichinda,
Bir qushcha yig‘laydir meni axtarib”

Bu qushcha balki shoirning “men”dir. Uning o‘zligidir ehtimol. Rauf Parfi ijodidagi qush obrazini tadrijiy kuzatgan Olim Oltinbek uni shoir qalbidagi “shoirlik” deya xulosa qiladi.

Pedagogika fanlari doktori Qozoqboy Yo‘ldoshev : “Rauf Parfi she‘rlarining o‘ziga xosligi shaxsiyatining betakrorligi natijasi edi. Shoirning bitganlarini maza qilib o‘qib bo‘lmasdi. Ular bilan tanishish chinakam mehnat edi va shu zahmat asnosida anglab yetilgan fikr yoki tuyilgan tuyg‘u o‘qirmanga aslo unutilmaydigan bo‘lib o‘rnashib qolardi...”, deb bildirgan fikri ham hozirgi qarashlarimizning isbotidir.

“Rauf she‘rlari haqida so‘z ketganda, uning o‘ziga xosligini ko‘p gapiradilar. Darhaqiqat, undagi fikr va ifoda o‘zgacharoq shaklda namoyon bo‘ladi. Shoir oz so‘z bilan ko‘p fikr anglatishga urinadi. Bu hol so‘zning barcha ma‘no va imkoniyatlarini ishga solishni talab qiladi. Natijada biz odatlangan grammatik qurilishlar buziladi, bizga notanish tamsil va tafsillar paydo bo‘ladi. Bu yerda assotsiatsiya, biror so‘z yoki holatning bamisoli zanjirli reaksiya singari, tuyg‘u yoxud fikrlar silsilasini yechib yuborishiga alohida ahamiyat beriladi. Shu jihatlar xayolga keltirilsa:

“Og‘ushimda zangori sezgi
Kiprigimda suyuq hayajon.
Ko‘zlarimda yumaloq sevgi
Salomatman men ham onajon -”

satrlaridagi sifatlar erish tuyulmaydi. Shoir “otashin muzlarda isin”ishga, “yong‘inli daryoda quloch ot”ishga taklif qilsa ajablanmaymiz. Bu usul shoirga fikrni siqiq, ta’sirchan yetkazishga yordam bergan”. Shoir “Narsa va hodisalardan go‘zallik qidiradi, u buni topadi. Endi u buning bayoni uchun go‘zal ifoda qidiradi, buni ham topadi” . Rauf Parfi she‘rlarida holat tasviri bilan birga fikr tasviri ham keltiriladi. Uning she‘rlarida ko‘p keltiriladigan qarama-qarshi holatlar, holatni xayolga kelmaydigan so‘zlar vositasida ifodalash, o‘quvchini fikrlashga majbur qiladi.

“Og‘ushimda zangori sezgi”, – shoirning xotiralari,

“Kiprigimda suyuq hayajon”, – ko‘z yoshlari,

“Ko‘zlarimda yumaloq sevgi”, – ko‘zning qorachig‘ini ifodalamoqda. Buni tushunish uchun, albatta, fikrlashga majbur bo‘lamiz. Bu iztirob yoki xursandchilik yoshi emas, bu sog‘inch yoshlari. Buni keying satrdan bilib olamiz:

“Salomatman men ham onajon –”, – shoirning onasi bilan bog‘liq xotiralari ko‘z o‘ngida namoyon bo‘ladi, qalb hayajonga to‘lib, beixtiyor kipriklariga yosh quyiladi, onasiga bo‘lgan muhabbati ko‘z qorachiqlarida jilvalanadi.

“Shoir ohangni nozik his qiladi. Uni manzaralarda, holatlarda berishga urinadi. Ohang, uningcha, bamisli inson, yorug‘ dunyo. Bu o‘rinda “Cho‘li Iroq” she‘ri xarakterli. Voqelik unda, V.G.Belinskiy aytgandek, ohanglarga, ularning sirli ma‘nolariga ishoraga o‘xshaydi”.

“Yerga tutash ufq jimillar,
 Qumloqlarda karvon imillar,
 Tuyalarda hazin qo‘ng‘iroq:
 Cho‘li Iroq, cho‘li Iroq –
 Buyuk Makka-Madina imlar.
 Poyoni yo‘q tumtaygan sahro
 Uzra xurmo o‘sadi tanho,
 Xurmo osti tip-tiniq buloq:
 Cho‘li Iroq, cho‘li Iroq –
 Yurak chappak chaladi chanqoq.
 Oh, behuda sevinar karvon,
 Odam uchun eng shirin armon –
 O‘sha buloq, qurigan biroq,
 Cho‘li Iroq, cho‘li Iroq,

Yo‘li yiroq, ko‘p yomon...”, – mana shoir ushbu she‘ri bilan “Choli Iroq” kuyiga tasvir chizib berdi. Iroq cho‘lida Makka-Madinaga yo‘l olgan karvon. Ammo bu bir tomonlamma qarash. Ya‘ni shoir bu she‘r orqali faqat olis yo‘lga otlangan karvonni tasvirlamoqchi emas. U odamzodning “eng shirin armon”ini tasvirlamoqchi. Axir kuyda ham armonli ohang zohir bo‘lgan-ku. Shoir mahoratini qarang, kuy ohangiga tasvir chizdi va bu tasvirga “armon”ni joyladi. She‘rni bir o‘qidingizmi, kuyni tinglaganingizda har safar shu tasvir ko‘z ongingizda jonlanaveradi.

“Shoir so‘zlar takroridan, o‘rnini almashtirishdan unumli foydalanadi:

Bir dunyo qoldirding dunyoga, lekin
 Bir dunyo ketdi–ku sen bilan birga.
 (“Habib Abdulla xotirasi”)
 Tomchilar tomchilar sochinga
 (“Yomg‘ir yog‘ar”).

Yuqoridagi fikrni asoslashga urunib ko‘ramiz:

“Shirin uxlar tong chog‘i go‘dak,
 Uxlar go‘dak yo tong ko‘ksida.
 Yoki go‘dak quchog‘ida tong

Uxlar shirin va osuda”, – shoir ushbu she‘rida “uxlar”, “tong”, “go‘dak”, “shirin” so‘zlaridan takror-takror foydalanadi. Birgina go‘dakning uxlashidan nafis tasvir chizadi. She‘rda faqat takror emas, fikr qarama-qarshiligi ham bor, ya‘ni go‘dak tong ko‘ksida shirin uxlayaptimi, yoki tong go‘dak quchog‘ida osuda dam olyaptimi degan masalani o‘quvchiga havola etadi.

“Rauf she‘rlarida davrning shiddat va ruhini teran his qilish bor. U o‘zi aytmoqchi, qalbini asrining tomiriga ulaydi. Mana, bir she‘r. U “Kibernetika” degan so‘z-satr bilan boshlanadi. Kibernetika asrimizning bosh belgilaridan. Gap she‘rga birgina so‘zning shunchaki kiritilishida emas. Shoir ayni tushuncha bilan bog‘liq holda tug‘ilgan psixologiyani chuqur anglaydi”. Shoir she‘rlarida psixologiya yetakchilik qiladi. Uning she‘rlarini mazza qilib dam olish uchun o‘qub bo‘lmaydi. Rauf Parfi she‘rlari insonni o‘ylashga, fikrlashga majbur qiladi.

“Rauf Parfi zamondoshlarining bugungi ruhiy olamini, orzu–armonini ifodalashda tinimsiz izlanayotgan, yangi–yangi shakl va usullarni sinab ko‘rib, ma‘lum yutuqlarni qo‘lga kiritayotgan shoir. Bugungi kunda sarbast vazn yoshlar poeziyasida tobora ko‘proq o‘rin olib borayotgan ekan, bunda Raufning ham hissasi bor”, – deya ta‘kidlab o‘tadi Begali Qosimov.

Rauf Parfi ijodida sonetlari ham yetakchi o‘rinni egallaydi.

“Rauf Parfi sonetlarida lirik qahramon dard va iztirob kuychisi sifatida maydonga chiqadi. U hech qachon quruq maddohlik va tilyog‘lamalik qilmaydi. Qalb kechinmalarining tug‘yonli daqiqalarini mahorat bilan namoyish qiladi. Va bu jarayonda raufona qo‘llanishlardan, original qahramonlar galeriyasidan foydalanadi. Badiiy adabiyotning, xususan, poeziyaning obrazlilik tendensiyasi R. Parfi she‘riyati uchun alohida ahamiyat kasb etadi. Chunki shoir qo‘llagan timsollar o‘zining betakrorligi, originalligi va modern ifodasi bilan she‘rxonda o‘zgacha taassurot qoldiradi”

“Daftardan bir varaq boqadi kulib,
 Bevafo keldingmi yana bu fursat.
 Soat ham urinar qahrga to‘lib,
 Yo‘qsan-ku, ne uchun kelding, ey surat?
 Qattiqroq urpnar yanada soat,
 Yanada buruqsab yonmoqda chiroq.
 Tun qushi o‘kirib qilar ibodat,
 Derazam ortidan egilib shu choq.
 Qorayib yonarsen zulmat yo‘linda,
 Yuragimda yonib bitgan sevgilim.
 O‘chgan xotiralar o‘ngu so‘limda.
 Daftardan rasmingni olganman yulib,
 Suratsiz shu varaq mening qo‘limda,
 Suratsiz varaqda sen borsan, gulim”

“Rauf Parfi bag‘ri keng, hazilkash yigit bo‘lib, har doim ham suhbatiga kulib, tabassum bilan muomala qilardi. Rauf qalamiga mansub she‘rlarning ko‘pi ijodkorlar taqdiriga bag‘ishlangan. Chunki uning nazarida “Faqat shoir haqli baxtsiz bo‘lmoqqa...” Rauf Parfi ham o‘z baxtidan kechib xalqining baxtli xotirasidan hech qachon o‘chmaydi”,- deya xotirlaydi filologiya fanlari doktori Yo‘ldosh Solijonov.

Xalqning xotirasidan o‘chmaydigan inson bo‘lish - bu ulug‘ sharafdir. Rauf Parfi ana shunday sharafga loyiq edi. U kitobxonlar qalbida sevimli shoir bo‘lib yashashda davom etmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Qosimov B. Adabiy-tarixiy jarayon (3-jild). – T. – 2017.
2. To‘ychiyev U. Adabiy tur va janrlar. – T.: Fan , 1992.
3. Fayzullayeva O. Hozirgi o‘zbek she‘riyatida sonnet (monografiya). - T.: Turon zamin ziyo . – 2014.
4. Parfi R.Sakina (saylanma). T.: Muharrir – 2013.
5. Parfi R. Karvon yo‘li. T.: G‘afur G‘ulom nomidagi badiiy adabiyot nashriyoti. – 1969.
6. Parfi R. She‘rlar. T.: Alisher Navoiy nomidagi O‘zbekiston milliy kutubxonasi nashriyoti. – 2016.
7. Parfi R. Qutlug‘ Turkiston. T. – 1991.
8. Parfi R. Aks sado. T. – 1970.
9. www.ziyouz.com kutubxonasi.
10. www.kh-davron.uz.

**СЎЗ САНЪАТИ
ХАЛҚАРО ЖУРНАЛИ**

4 ЖИЛД, 2 СОН

**МЕЖДУНАРОДНЫЙ ЖУРНАЛ
ИСКУССТВО СЛОВА**

ТОМ 4, НОМЕР 2

**INTERNATIONAL JOURNAL
OF WORD ART**

VOLUME 4, ISSUE 2

Контакт редакций журналов. www.tadqiqot.uz
ООО Tadqiqot город Ташкент,
улица Амира Темура пр.1, дом-2.
Web: <http://www.tadqiqot.uz/>; E-mail: info@tadqiqot.uz
Тел: (+998-94) 404-0000

Editorial staff of the journals of www.tadqiqot.uz
Tadqiqot LLC The city of Tashkent,
Amir Temur Street pr.1, House 2.
Web: <http://www.tadqiqot.uz/>; E-mail: info@tadqiqot.uz
Phone: (+998-94) 404-0000